ORĂŞTIE
1995

Fragmentarium documentar

Un oraş numit ... Oraş

Cândva demult, în foarte îndepărtate timpuri, poate prea îndepărtate de noi pentru a mai putea fi „probate" prin autentificări cu îngălbenite hrisoave multiseculare, în aria centrală a teritoriului unde îşi uneau apele vijeliosul pârâu ce izvoreşte din munţii adăpostitori ai Sarmizegetusei Regale şi molcomul curs de apă denumit de stămoşii daci Marisus s-a înfiripat un oraş. Şi fapt curios, acestei aşezări nu i s-a dat un nume distinctiv care să o individualizeze faţă de alte eventuale centre cu rol economic-comercial asemănător, situate mai aproape sau mai departe de localitatea Oraş. Dar, poate că la acea dată presupusele de către noi, alte oraşe încă nu s-au desprins din tihnita şi lenta evoluţie a satului ariei locuite de către români.

Aşa s-a făcut că celorlalte oraşe apărute şi ele la date pe care mărturiile scrise au reuşit să le fixeze pe pergament existenţa, binişor după o activitate urbanistică cel puţin seculară, îşi dobândiseră propriul nume. Doar oraşul cel dintâi... a rămas ... fară un apelativ aparte ... adică **ORAŞ.**

Despre cele de mai sus cu certitudine vor afirma mai mulţi cercetători că nu s-a derulat faptele aşa cum au fost ele prezentate. Este posibil ca aceia să aibă dreptate ! Dar, aşa cum o spune Mark Twain despre naraţiunea sa „Prinţ şi cerşetor", „nu se cunoaşte cu adevărat că cele povestite de mine s-au întâmplat tocmai aşa, dar nu e mai puţin adevărat că ele s-ar fi putut întâmpla !"

Mergând pe firul fanteziei ne mai putem închipui că pământul pe care se ridică Oraşul a mângâiat cu peste două mii de ani în urmă tălpile unor daci cu numele de Burebista,Deceneu sau Decebal. Şi nu este nicidecum exclus ca întâile construcţii de piatră ale oraşului să fi acoperit spre tăinuire bizara localitate din Dacia, Ranistoro, în care Marcus Ulpius Traianus aştepta în vara anului 106 vestea că marea cetate a Sarmisegetusei a fost cucerită şi Decebal era făcut prizonier.

Peste veacuri în oraş avea să se întâmple un alt fapt memorabil peste posteritate. Vedea lumina zilei acel ce va intra în istoria umanismului european, Nicolae Olahus (1493 - 1568), sau dacă nu s-a născut în Orăştie, ci la Sibiu, aşa cum susţin unii dintre filologi, cu siguranţă însă a fost elev la şcoala din localitatea de pe „Apa Grădiştiei".

Cu neşterse litere de aur e înscris în existenţa Oraşului anul 1582, când diecii Şerban şi Marian tipăreau cea dintâi tălmăcire în limba românească a Vechiului Testament, sau cum e cunoscută această sfântă carte Palia de la Orăştie. Deşi târziu, faţă de marele lor merit în slujba limbii noastre, Oraşul le-a imortalizat în bronz măreaţa lor înfăptuire !

Din apropiatul Cigmău s-a îndreptat paşii spre lumina literaturii Ion Budai-Deleanu în a cărui scriere sunt consemnate localităţi rurale învecinate oraşului: Cioara, Vaideiul, Bozeşul şi Turdaşul. însă cel ce a înălţat spre slavă ţinutul natal al Orăştiei sale a fost veşnic tânărul şi nemuritorul Aurel Vlaicu, cel ce a uimit Oraşul, ţara şi Europa cu îndrăzneţele sale ascensiuni făcute cu aeroplanul conceput, realizat şi pilotat de el. Oraşul i-a ridicat drept perpetuă recunoştinţă pentru tot ce a realizat pentru aviaţiea românească şi universală, pentru temerara încercare din 13 septembrie 1913, de a zbura de al Bucureşti la Orăştie pentru a lua parte la „Serbările organizate de Asociaţiunea ASTRA".

Acum în anul 1994, cu numai şase ani înaintea intrării umanităţii în cel de-al XXI-lea veac de după Iisu Cristos, oraşul îşi dobândeşte o nouă identitate în ierarhia urbană a României, acordarea titulaturii de municipiu. Statut onorant dar care şi obligă !

Pentru ca atribuirea statutului municipal să nu însemne doar o simplă schimbare a „firmei" de la Primărie vor fi necesare multe transformări până ce Orăştia va deveni cu adevărat un centru urbanistic cu o existenţă economică, comercială, ştiinţifică, şi nu în ultimul rând culturală, de real nivel municipal.

Succint,mă voi referi la o prefigurare a vieţii culturale a proaspătului municipiu. Orăştia poate avea un anume unic profil în România pe plan cultural. Fiind oraşul cel mai apropiat de cetăţile şi sanctuarele Sarmizegetusei Regia s-ar impune în viitor constituirea unui muzeu cu tematică axată pe aceste incomensurabile valori istorice naţionale. Acest lăcaş inedit de muzeografie e tot atât de necesar să fie realizat practic şi întreţinut ca instituţie de profil de către un corp de cercetători în domeniu pe care să şi-i formeze Oraşul, deoarece formula apelării la specialişti din „afară" nu asigură continuitate în activitatea ştiinţifică a instituţiei respective.

Nu mai puţin important ar fi ca în Orăştie să se înfiinţeze o bibliotecă cu profil special tematic, şi anume aviaţia românească de-a lungul timpului, al cărei fond de bază să întrunească absolut tot ce s-a scris până în prezent, şi se va mai scrie despre cel care a fost inginerul aviator, inventator Aurel Vlaicu. Această instituţie ar mai putea colecta întreaga iconografie şi corespondenţă a geniului aviaţiei noastre, despre care posed certe date că la ora actuală răspândită în zeci de instituţii de cultură, unde sunt acele preţioase relicve, doar nişte curiozităţi de patrimoniu ce nu se încadrează în profilul ştiinţific al respectivelor foruri culturale.

Şi faptul cel mai important pe care l-ar face viitorul münicipiu, cred că ar fi acela de a-l aduce pe marele său fiu Aurel Vlaicu la locul său de eternă odihnă în pământul natal. Ce folos moral aduc sesiunile dedicate lui Vlaicu, la Orăştie, în comuna-i natală, ori în Deva, dacă în acelaşi timp al comemorării în cimitirul Belu-militar nu se depune o jerbă, nu se aprinde o candelă, ci mormântul stă singuratic şi uitat?

Liviu Mărghitan

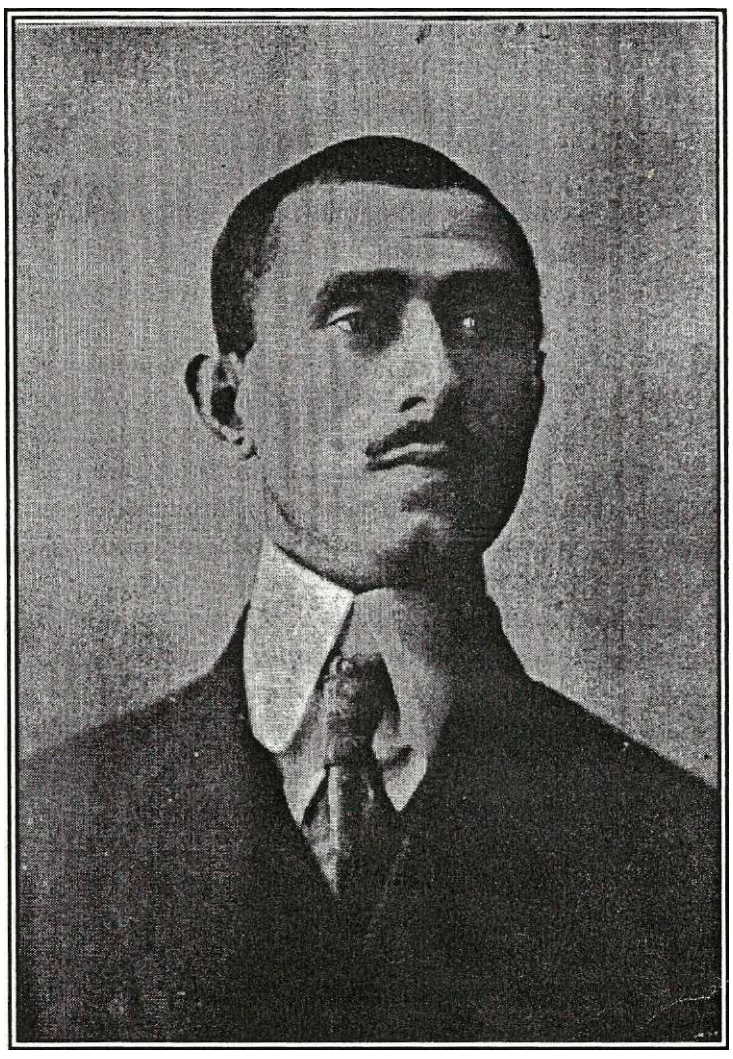

Omul care a dat strălucire Orăştiei

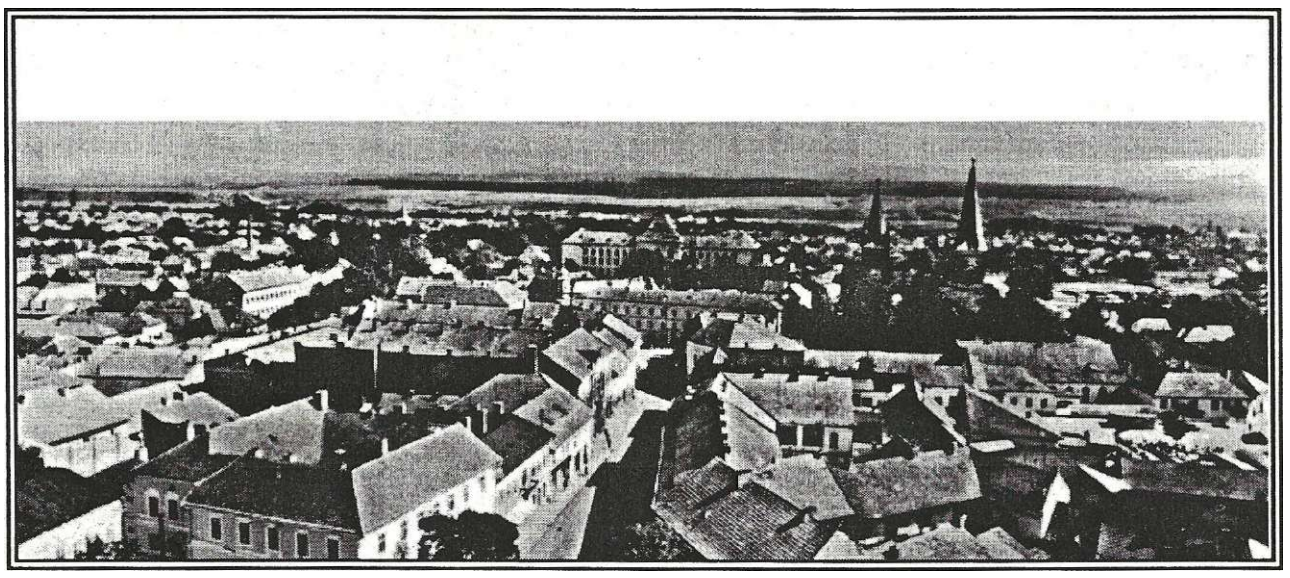

ŢINUTUL ORĂŞTIEI

Nicolae Iorga

Oraşul are 6000 de suflete, şi e astfel un orăşel numai, o orăştie, cum i-au zis românii: compară: babă, băbătie, pe când saşii întemeietori îl numesc Broos, iar ungurii traduc din româneşte spuind: oraş săsesc, "Szászváros", în şir lung, strada din mijloc întinde căsuţe joase şindilite, destul de curate, dintre care multe poartă firme cu nume nemţeşti, ungureşti şi uneori şi evreieşti, de la cherestegiul Goldmann înainte. Strada aceasta e noroioasă, dar mărgenită de la o vreme cu trotuare bune de asfalt tivit frumos cu bazalt galben. Văd pe rând o biserică românească, cea ortodoxă - uniţii au numai o bisericuţă - cu turnul înalt, care se mântuie sus printr-o mulţime de podoabe de lemn, în stilul ce se întâlneşte şi până sus în Maramureş. Lângă dânsa e o bună şcoală cu două rânduri, care înlocuieşte pe o alta micuţă, cu zidul alb strivit de un mare coperiş până la pământ aproape. în sfârşit eşti într-o piaţă largă, împodobită cu două biserici străine, ce se întrec din turnurile fără cruce; biserica luterană, a saşilor, şi cea calvină, a ungurilor. Aceştia din urmă au şi un foarte mare gimnaziu, cu internat, clădit de mult, din banii unui binefăcător al neamului său.

Săsimea era odată singură stăpână aici. Astăzi ea decade pe încetul. Ungurii, cari ar fi vrut să facă la Orăştie şi o gară mare, un nod de cale ferată fără scopuri "patriotice", au grămădit, de un timp, pe lângă meşterii lor săraci şi ieftini, o sumă de funcţionari, trebnici şi netrebnici. Adăugându-se evreii(...) se face astfel suma de vreo 2000 locuitori, cari au pentru ei averea şi sprijinul statului. Românii, în ciuda celor cari îi privesc cu ochi răi, întrec azi această cifră şi alcătuiesc cam 55% din poporaţie. Ei au mai mulţi membri în Sfatul comunal, un preot aşa de hotărât ca părintele Moţa, care tipăreşte foaia politică Libertatea, sprijinită de vreo douăzeci de inşi ce ajută la plata amenzilor; ei au avocaţii lor şi dăunăzi au izbutit să aleagă în acest cerc electoral pe tânărul avocat Aurel Vlad, al cărui nume e scris încă pe multe ziduri cu "trăiască" şi "eljen", aşternute în acele zile de luptă ale alegerii. Banca"Ardeleana" merge bine şi ea are în stăpânire cel dintâi otel din oraş. Şi aici e vădit pentru oricine că vremea românilor se apropie.

Acesta ar fi de altminterea în legătură cu vechi tradiţii, căci în acest loc a fost jude un Ştefan Românul, rudă, ca şi Corvineştii, cu domnii munteni şi al cărui fiu Nicolae, zis Nicolaus Olahus, a fost episcop unguresc, scriitor şi unul dintre cei mai învăţaţi oameni ai Ungariei acestui timp.

Textul reprodus din volumul "Neamul Românesc în Ardeal şi Ţara Ungurească la 1906" Bucureşti 1939 pagina 136

ORĂŞTIA MEDIEVALĂ

Zorii epocii medievale debutează în zona Orăştiei, ca în majoritatea teritoriilor româneşti, cu tulburile vremi ale năvălirilor popoarelor migratoare. Populaţia autohtonă, retrasă parte în zona montană, în care odinioară înflorise civilizaţia dacică, parte în grindurile greu accesibile ale mlaştinilor dintre Mureş şi râul Orăştie, trebuia să privească, lipsită de protecţia legiunilor romane, stăpânirile vremelnice şi succesiunea meteorică a "barbarilor" care circulau acum nestingheriţi pe străvechiul drum al Mureşului. Vitala sare a Transilvaniei, mai valoroasă decât aurul pentru crescătorii de animale mari, a făcut ca Valea Mureşului, cea mai avantajoasă cale de acces dinspre Europa Centrală spre bogatele ocne ardelene, să fie mereu râvnită de diferite semenţii migratoare, pentru ca în 891, să stea chiar în atenţia diplomaţiei puternicului rege caroligian Arnulf, cum uşor se poate deduce din Analele de la Fulda.

De această perioadă, aminteşte vârful de lance caroligiană din colecţia veche a muzeului orăşenesc, sau urmele materiale, pe care recentele cercetări arheologice le-au surprins în necropola de pe Dealul Pemilor, datând din secolele IX-X şi aparţinând grupului cultural "Cimbrul". în aceiaşi zonă, a fost descoperit un cimitir de la începutul secolului XI, în care apar şi morminte de luptători cu arme şi piese de harnaşament, ce pot aminti de războiul purtat în anul 1003 de regele Ştefan I, împotriva srăpânirii lui Gyula.

Săpăturile intreprinse în ultimii patru ani în cetatea din centrul oraşului, au scos de asemenea la lumină numeroase mărturii de îndelungata locuire în aceiaşi vatră. în acest loc, un vechi grind de mlaştină, s-a închegat în secolele VIII-IX, o aşezare umană ale cărei urme materiale au fost răvăşite în secolul al X-lea prin construcţia primei fortificaţii, cu val de pământ şi palisadă de lemn. In legătură cu această cetate de pământ a fost ridicat la cumpăna secolelor XI-XII şi primul edificiu de cult creştin din piatră; "rotonda de la Orăştie", moment deosebit de important pentru începuturile arhitecturii eclezi astice de zid din Transilvania.

Acesta veche biserică şi prima fortificaţie, demonstrează importanţa aşezării la începutul mileniului nostru şi reprezintă probabil nucleul în jurul căruia se va dezvolta viitorul oraş, contrar altor aşezări urbane transilvane ce evoluează din sate. Rădăcina "orsas" sau "cetate" se întâlneşte permanent, atât în numele românesc;"Oras"tie, cât şi în cel maghiar "War"as, varianta preluată şi de germani ca Vras, Bras şi apoi Broos. Din toponimie se poate deci deduce că Orăştia nu a fost niciodată aşezare rurală, ci a evaluat în jurul unei cetăţi, a unui important centru administrativ. Acestă situţie explică şi atestarea Romosului deja în anul 1206, între primele trei sate din Transilvania cu colonişti germani "primos hospites regni", pentru ca în 1224 Orăştia să fie atestată documentar (Waras) în cunoscuta diplomă a regelui Andrei al II-lea. Acest act stabileşte Orăştia, ca limita apuseană a "pământului liber crăiesc", ca piatra de hotar-simbol ce alături de spadele încrucişate ale întemeierii, va îmboldi prima şi singura stemă istorică a oraşului. Situarea în cadrul acestui sistem economic-administrativ a dus la avântul rapid al urbei care la 1324 dobândeşte titlul de "civitas" iar la 1376 face parte dintre centrele importante meşteşugăreşti cu organizarea de breaslă reglementată. Avântul economic, a generat şi avântul constructiv, cetatea de pământ fiind înlocuită încă din secolul XIII cu cea de piatră vizibilă cu mici modificări şi astăzi , iar micii biserici rotonde , devenită neâncăpătoare , i se alătură o biserică sala în stil romanic , suprapusă astăzi de biseica reformată .începutul secolului al XIV, marchează o importantă creştere a populaţiei , reflectată de registrul zeciuielii de la 1334, când în Orăştie sunt numărate 344 fumuri , fară baia publică şi casa parohială .Creşterea demografică , determină şi aşezarea deja la 1309, a călugărilor din Ordinul Franciscan , care după cum au dovedit recentele cercetări arheologice , construiesc o primă biserică pe locul actualei mănăstiri . Tot acum se cere amplificat şi lăcaşul de cult al comunităţii , lucrările începând cu construcţia corului , în stil gotic şi cu dimensiuni importante ; care fac ca şi în prezent să fie al treilea ca mărime din Transilvania .Din păcate incursiunile turceşti -au împiedicat definitivarea întregului ansamblu . Credincioşii ortodocşi îşi vor ridica chiar două biserici ; una cercetată arheologic pe strada G. Bariţiu , astăzi în ruină şi alta pe locul celei actuale de pe str. Unirii, care sperăm să facă obiectul unor cercetări viitoare.

Dreptul de liberă alegere a juzilor , acordat în 1421 de regele Sigismund de Luxemburg, a permis , spre deosebire de alte oraşe transilvănene , ascensiunea în dregătorii înalte a reprezentanţilor comunităţii româneşti . In anul 1499 , este pentru prima data atestat "Steffanum Olach de Sazwaros jud . reg.", căuia îi urmează la 1520 fiul "Mattheus 01ach"în înalta funcţie administrativă.

In 1433 Orăştia dobîndeşte, alături de alte oraşe transilvane, importante privilegii pentru negoţ în Moldova de la domnitorul Ilieş. Ca dovadă a unor intense activităţi comerciale, în săpăturile din cetate au fost descoperite două tezaure monetare; unul din secolul XV şi altul din sec. XVI, ca şi numeroase monede izolate, emise în Ungaria, Polonia, Germania, Cehia, Transilvania şi Ţara Românească. Desigur plasarea la graniţa scaunelor săseşti a avut şi dezavantaje, resimţite atât prin permanentele tendinţe de cotropire a libertăţilor oraşului de către nobilii din comitatele vecine, cât şi prin presiunile militare externe, cetatea Orăştie fiind "bastionul de vest" de care se loveau mai întâi, toţi cei ce încercau să pătrundă spre Sibiu sau spre Alba Iulia. Şi aceştia nu au fost puţini; de la tătarii secolului XIII, la turcii care începând din secolul XIV pun de mai multe ori la grea încercare zidurile cetăţii şi până la trupele generalului Basta, care în urma scurtei stăpâniri a lui Mihai Viteazul, pustiesc în 1603 cumplit întreaga aşezare. Cetatea şi locuitorii ei au ştiut însă întodeauna să înfrunte primejdiile şi greutăţile cu statornicie şi tărie de caracter şi să renască mereu din propia cenuşă.

Forţa materială şi morală a oamenilor din Orăştia medievală, este însă cel mai bine ilustrată de monumentele ecleziastice, civile şi militare, pe care le-au ridicat întru slava Domnului şi apărarea ţării, atât de trainic încât ne-au rămas până astăzi, în ciuda ghiulelelor turceşti şi a buldozerelor contemporane, ca mărturii peste veacuri, în piatra şi cărămida, a unui trecut măreţ. Aceste monumente care ar constitui mândria oricărui oraş european de mărimea Orăştiei, s-ar cere mai bine îngrijite şi păstrate, pentu generaţiile viitoare.

Sibiu la 06.02.1995

ZENO K. PINTER
Cercetător ACADEMIA ROMÂNĂ
Institutul de Cercetări Socio-Umane S I B I U

SCAUNUL ORĂŞTIE. LIMITELE TERITORIALE

1. Consideraţii generale

întinderea graniţelor scaunului Orăştie constituie o problemă care a fost puţin studiată în literatura istorică. Inexistenţa unor lucrări de specialitate pe această temă a făcut ca şi în sintezele cele mai recente să se strecoare erori care au mers de la extinderea hotarelor teritoriului scaunului cu mult peste cele rele, până la „desfiinţarea" lui prin contopirea cu regiunile învecinate (comitatul Hunedoara sau scaunul Sebeş). Există până azi un singur studiu care în baza datelor publicate deja încearcă, printre altele, să reconstituie limitele teritoriale ale scaunului Orăştie. Neputând rezolva în mod satisfăcător subiectul, autorul a fost nevoit să recurgă la hărţi din jurul anului 1800, cu toate că tematica investigaţiei sale viza istoria Orăştiei în perioada secolelor XIII - XVI. Or, este îndeobşte cunoscut faptul că la sfârşitul veacului al XVIII-lea Transilvania a suferit mari schimbări în plan administrativ, care nu mai corespundeau cu graniţele epocilor anterioare. Dar chiar şi conturul scaunului prezentat de H. Gunesch în lucrarea menţionată nu are în unele privinţe acoperire istorică nici pentru veacurile tratate, după cum se va vedea. Nici scrierile istoricilor sau geografilor din secolul trecut nu au atins această problemă, aceştia mulţumindu-se cu precizarea suprafeţei, a vecinilor, precum şi a unor date generale privind oraşul în sine.

2. Formarea scaunului

Cea mai veche ştire despre prezenţa coloniştilor în zonă datează din primii ani ai secolului al XlII-lea, când regalitatea maghiară, dorind să-şi consolideze puterea pe cursul mijlociu al văii Mureşului, recurge la aşezarea saşilor. în actul lui Andrei II, locuitorii satelor Ighiu, Cricău şi Romos, acesta din urmă din imediata apropiere a Orăştiei, sunt numiţi ca „primii hospites regni ... Ultrasilvanis". Desigur, localităţile amintite nu erau singurele aşezări colonizate, iar Romosul era doar unul dintre acestea menţionate documentar în zonă. Distanta dintre satele semnalate în

documentul din anul 1206 nu trbuie să surprindă, căci valurile imigranţi germani au fost împrăştiate în mici grupuri pe cuprinsul diferitelor comitate ale Transilvaniei. Informaţii referitoare la organizarea administrativă a coloniştilor în părţile Orăştiei nu deţinem. Cercetările de specialitate însă au arătat că cea mai veche formă de organizare a saşilor transilvăneni a fost cea bisericească. Cele dintîi informaţii privitoare la structura administrativă laică sînt cuprinse în diploma andreană din 1224, prin care regele Ungariei desfiinţa toate comitatele din sudul Transilvaniei, cu excepţia celui din Sibiu, sub a cărui juridicţie aşeza pe ceilalţi germani dintre Orăştie şi Baraolt. Actul este important şi din alt punct de vedere: unifică într-un singur popor (unus sit populus) pe toţi saşii din ţinutul menţionat. într-adevăr, sosind în valuri pe parcusul mai multor veacuri şi fiind împrăştiaţi în diferite părţi ale zonei de graniţă, coloniştilor le-a lipsit unitatea caracteristică unui
popor;nici după acest an însă, lucrurile nu evoluează mult mai repede, căci unele aspecte juridice nu erau
clarificate încă la sfîrşitul veacului al XV - lea.

Din fostele comitate sau organizaţii proprii s-au dezvoltat, în cursul secolului al XIII -lea, stucturi politice şi administrative noi, denumite scaune, termenul fiind o formă prescurtată a expresiei „ scaun de judecată". Acestea nu au luat naştere în urma unor dispoziţii ale autorităţilor maghiare, ci prin copierea vechii forme de organizare românească din Transilvania, autohtonii convieţuind chiar de la început cu coloniştii. O astfel de comunitate puternică de români exista şi în regiunea dintre Orăştie şi Sebeş în cursul secolului al XIII - lea.

Procesul de reorganizare în noile configuraţii administrative nu s-a petrecut simultan pe întreg cuprinsul teritoriului locuit de saşi. Astfel, în anul 1291 când apare amintit pentru prima dată un scaun săsesc, cel al Sibiului, un document face referire doar la „pământul saşilor din Romos" şi „pământul saşilor din Orăştie". în mod normal, fiind vorba de delimitarea hotarelor satului Aurel

Vlaicu, ar fi trebuit să se vorbescă de vecinătatea sa cu scaunul Orăştie, aşa cum se va întâmpla în actele din veacurile ulterioare, dar această referire nu s-a făcut.

Organizarea scaunului Orăştie trebuie pusă, probabil, în legătură cu răscoala din anul 1324, când „toţi saşii din Transilvania" s-au ridicat împotriva regelui Ungariei, Carol Robert. Răzmeriţa a necesitat însăşi prezenţa regelui în sudul Transilvaniei şi, cu precădere, în regiunule cele mai afectate. Suveranul va petrece împreună cu oastea sa mai multe zile din luna august în tabăra de lângă Orăştie. La un sfert de veac de evenimentele menţionate, într-un document din 14 iulie 1349 apare atestat documentar şi scaunul Orăştie.

3. Limitele teritoriale

Nu există ştiri care să descrie limitele scăunale la începuturile sale. S-au păstrat însă unele reglemăntări din secolele XV - XVI pe care le-a încheiat magistratul Orăştiei cu unităţile administrative din jur. Din compunerea actelor respective se poate deduce întinderea teritorială a scaunului.

a. Graniţa de vest.

Datorită deselor neânţelegeri dintre scaun şi vecinul său din apus, comitatul Hunedoara, reprezentanţii Universităţii Săseşti din Sibiu solicită regelui Mathia Corvin reglementarea hotarelor dintre cele două teritorii. La sfârşitul lunii mai a anului 1486, o comisie special numită se deplasează la faţa locului şi pe parcursul mai multor zile investighează situaţia. Constatările lor sunt apoi confirmate şi parafate la 4 iulie la Cluj, de deputăţia saşilor, compusă din Thoma Althenperger şi Michael Polnar, primarii din Sibiu şi Sebeş, de alţi patru juraţi ai oraşului Sebeş precum şi de judele şi de un jurat din Vinţul de Jos. Potrivit actului descrierea graniţei începe cu lunca Mureşului, în apropierea unui crâng situat între satele Turdaş, aflat în cuprinsul scaunului şi o posesiune a Simeriei, ce aparţinea capitlului din Alba Iulia. Din acest punct, linia de demarcaţie se continua spre sud peste câmpie până la drumul principal ce lega localităţile Orăştie de Deva. Traversând drumul, linia de hotar se îndrepta în aceeaşi direcţie sudică până în apropierea unui deal împodobit (in quodam rubeto in latere cujusdam beercz) pe a cărui culme se întâlneau limitele a trei proprietăţi: Turdaş, Spini şi Waynkeresth. Tot aici se termina hotarul comun dintre satele Turdaş şi Spini. Graniţa se prelungea apoi pe o distanţă mai lungă, prin pădurea amintită, până la un punct unde se întâlneau, din nou, trei proprietăţi: Turdaş, Waynkeresth şi Dînc. Limita dintre pământurile teritoriului scaunului şi cele ale Waynkeresth-ului se termina în acest punct. în continuare, itinerarul devia spre est, într-un spaţiu întins, peste cursul mai multor văi, până la pârâul Secaşului (rivulum Zekispathaka), unde se sfârşea graniţa comună, a prorietăţii Dînc cu cea a comunei Turdaş. Trecând peste cursul apei, se ajungea la posesiunile satului Turmaş, aflat în stăpânirea preoţilor mănăstirii din Bulei. La mică distanţă se ridicase un nou semn de hotar, în apropierea unui păr, după care linia de demarcaţie dintre cele două ţinuturi vecine ia direcţia munţilor, printre ogoare, până la drumul ce lega Turmaşul de Orăştie. în vîrful dealului din apropierea drumului menţionat, se întâlneau pământurile localităţilor Turmaş, Turdaş cu cele ale Orăştiei. Urmează apoi alte câteva culmi muntoase, unde erau fixate alte semne de hotar sau restaurate cele vechi, până se ajungea la limitele proprietăţilor Tămăşasei. S-au ivit şi controverse din partea celor din Orăştie şi Tămăşasa la ridicarea unui semn nou, fiind ascultate de către reprezentanţii regelui şi opiniile judelui din Turdaş, contrazise de către delegaţii abaţiei din Bulei. Nu există dovezi de contestare a deciziei aduse de autorităţile centrale în rezolvarea litigiului dintre părţi. Cu toate că nu menţionează documentul, aici trebuiau să se termine posesiunile Turdaşului şi la o distanţă nu prea mare şi de cele ale Orăştiei. O altă omisiune pe care o face documentul citat este vecinătatea proprietăţilor Tămăşasa şi Beriu, aşezarea din urmă aparţinătoare unităţii administrative scăunale. Un izvor mai târziu, de la începutul secolului al XIX - lea, preciza că limita tertorială a celor două localităţi se situa în „Lazu dila Czelini", iar „Aaszurele gurganului" despărţeau pământurile arabile ale sătenilor Tămăşasei de

fânaţele satului Beriu. Linia de demarcaţie continua spre sud peste alte câteva culmi şi şesuri până ce se atingeau hotarele localităţii Dineu Mic, vecin cu posesiunile Orăştioarei de Jos şi ale Serecăi, ultimul aflat pe cuprinsul scaunului. în acest punct se încheie şi limitele pădurii Beercz. De aici traseul o lua spre est până la cursul unei ape mici, afluent al râului Orăştiei. Peste aceasta se ajungea, din nou, la limita altor păduri. înaintând prin acestea, spre sud, se ieşea la vechiul drum dacic ce ducea de la Orăştie la Piatra Roşie. Trecând peste drumul antic, urmau vechile semne de hotar, identificabile în pădure şi care despărţeau posesiunile localităţilor Sereca şi Orăştioara. Descrierea graniţei de vest a scaunului ia sfârşit în mod destul de brusc în acest loc, cu toate că ea continua încă spre sud în direcţia munţilor.

Imaginea punctului limită pentru unitatea administrativă a Orăştiei poate fi complectată cu un act ulterior, din anul 1700. în izvorul menţionat se delimitau pământurile aparţinătoare satelor Beriu şi Sibişel, ambele de pe cuprinsul scaunului. Aici se menţionează un punct denumit Pîrîul hotarului (probabil valea Serecăi) ce despărţea proprietăţile Orăştiei de cele ale comitetului vecin, precum şi ultimul loc apaţinător scaunului, pădurea Piciorul Tisei. în temeiul acestei surse şi a altora ulterioare, hotarul urca pe valea Sereca până pe vârful Strungaru, de unde urma drumul de culme până pe piscul Prisaca. Este exclusă, prin urmare apartenenţa satelor de pe cursul superior a apei Orăştiei (Bucium, Ludeşti, Costeşti) pe teritoriul scaunului, după cum tot fără temei istoric este considerarea apartenenţei cetăţii Piatra Roşie de administraţia Orăştiei.

Nu trebuie să surprindă întreruperea bruscă a descrierii limitelor teritoriale ale Orăştiei din actul anului 1486. Delimitările s-au făcut între localităţi vecine, or, proprietăţile Serecăi cu cele ale Orăştioarei erau ultimele domenii alăturate, după care urma zona pădurilor întinse ale munţilor Orăştiei. Aici se impune o precizare: trebuie făcută o distincţie netă între pădurile aflate în perimetrul scaunului folosite numai de satele de sub jurisdicţia Orăştiei şi cele dinafara graniţelor, dar exploatate de către aşezările scăunale în baza actului din 1224. Folosirea liberă a codrilor de localnici era neântrerută din timpuri străvechi, după cum preciza, de altfel, un document din anul 1489. Dar acest fapt nu însemna implicit că munţii şi păşunile alpined de care se serveau locuitorii satelor Beriu,Sibişel, Romos, Romoşel, Cugir făceau parte integrantă din unitatea scăunală. îndelungatele procese din secolele XV - XVI, dintre scaun şi comitatul Hunedoara aveau ca obiect atât lezarea integrităţii teritoriale a Orăştiei, cât şi interzicerea dreptului de folosinţă a pădurilor şi păşunilor.

b. Granița de sud.

Pentru zona de munte a teritoriului Orăştiei nu dispunem de nici o mărturie documentară care să reglementeze hotarul dintre ţinutul scaunului şi comitatul Hunedoara. Iniţial, în perioada veacurilor XII-XV, pădurile şi păşunile alpine erau folosite în comun de locuitorii satelor aparţinătoare Orăştiei şi cei ai domeniului Hunedoara, ca şi de aşezările de munte din Ţara Românească. Apoi, odată cu extinderea domeniului Hunedoarei, prin donaţii consecutive, comitatul şi-a întins stăpânirea şi asupra ţinutului muntos, încercând să ocupe chiar şi regiunea munţilor Cugir. Acest fapt leza drepturile străvechi ale orăşenilor în utilizarea pădurilor respective, cauzând vii dispute cu implicaţii pînă în cercurile conducătoare cele mai înalte ale Transilvaniei şi Ungariei

Consemnarea documentară a disensiunilor în cauză este relativ târzie. Prima menţiune datează de la sfârşitul secolului al XV - lea, când situaţia ajunsese deja în faţa regelui. La 11 februarie 1489, regele Mathia Corvin redactează două scrisori cu adresanţi diferiţi, pentru ca aceştia să intervină şi să aplaneze disputele dintre părţile implicate. Prima, adresată comitelui cameral Ştefan Zewld, prin care cere investigarea plângerilor locuitorilor târgului Orăştiei şi ai satelor aparţinătoare acesteia, îndreptate împotriva administratorilor cetăţii Hunedoara, care neluînd în seamă libertăţile lor străvechi, le-au interzis folosirea unor păduri şi munţi, aducând prin aceasta un serios prejudiciu drepturilor şi libertăţilor obţinute din partea regilor maghiari. A doua scrisoare, din Viena, era destinată castelanilor hunedoreni şi le aducea la cunoştinţă faptul că a dat curs reclamaţiilor administraţiei scăunale, privind încălcarea privilegiilor şi că l-a însărcinat pe Ştefan Zewld să cerceteze pricina, urmând să emită o hotărâre în numele său. Nu se cunoaşte rezoluţia comitetului cameral, dar actele depun mărturie că problema nu s-a rezolvat. în anul 1493, orăşenii

apelează din nou la regele Ungariei Vladislav al 11 -lea, solicitându-i ajutorul împotriva intendenţilor comitatului. Acesta ordonă voivodului Transilvaniei să rezolve litigiul, dar fără nici un rezultat.

In curând diseniunile nu se vor mai mărgini la dreptul de folosire a pădurilor, ci vor conduce la luptă înverşunată pentru restaurarea graniţelor scăunale. în expansiunea făcută peste zona alpină, comitatul ajunge să răpească şi păduri care făceau parte integrantă din teritoriul orăştian. Faptul atrage protestul imediat al Orăştiei, care se adresează în prima instanţă Universităţii Săseşti. Georg Hecht, primarul Sibiului, trimite plângerea regelui, care dispune ca o comisie specială să refacă stâlpii de hotar în baza actelor de hotărnicire aflate şi în posesia congregaţiei nobiliare a comitetului Hunedoara.

Conflictul persistă şi în ultimii ani ai secolului al XV - lea. Din păcate, documentele nu fac întotdeauna precizarea de rigoare pentru care dintre păduri se poartă certurile, cele din interiorul scaunului sau cele din afara acestuia, dar cu drept de folosire şi de către orăştieni. Cert este că în anul 1499, conducerea Orăştiei face apel, din nou, la voivodul Transilvaniei, Petru de Bozin şi Szentgörgy, recent ales în funcţie, care la rândul său, cere sfatul regelui Vladislav al II-lea. Acesta cunoaşte disputele interminabile dintre cele două părţi şi recomandă saşilor să nu recurgă la forţă, ci să procedeze pe cale legală, promiţându-le în acelaşi timp ajutorul său. Suveranul va şi emite peste puţin timp un act prin care ocroteşte Orăştie împotriva încălcării proprietăţilor sale din munţi de către administratorii cetăţii Hunedoara. Cu toate dispoziţiile voivodale şi regale, comitatul nu renunţă la pădurile sechestrate. La 31 iulie 1505, Vladislav al II-lea ordonă repetat castelanilor hunedoreni să restituie imediat munţii Orăştiei luaţi în stăpânire prin forţă şi care aparţineau teritoriului scăunal din timpuri străvechi.

Nesupunerea faţă de ordinul suveranului trebuia să fie în legătură şi cu acuzaţiile pe care le aduc autorităţile hunedorene, cum că orăştienii au pus stăpânire pe pădurile de fag şi păşunile alpine ale satului Chitid din comitat. învinuirea datează dinaintea anului 1500 şi a fost formulată încă de Beatrice de Frangepan, soţia lui Ioan Corvinul. Aceasta se va plânge conducerii Transilvaniei, solicitând ajutorul. în anul menţionat, voivodul Petru îi cheamă pe reprezentanţii magistratului orăştian în faţa sa să dea socoteală pentru faptele lor. Cazul a rămas în continuare nerezolvat, cu toate că pentru aplanarea lui au intervenit şi alte foruri ale ţării. în toamna anului 1506, disensiunile vor degenera, cauzând mari pagube materiale, estimate de principesa Beatrice la suma de 700 de florini aur. La 17 decembrie 1506, voivodul însărcinează capitlul din Alba Iulia să cerceteze circumstanţele şi să invite sfatul Orăştiei la judecată pe data de 13 ianuarie. în aceiaşi zi, voivodul Petru mai adresează aceluiaşi capitlu o a doua scrisoare, în care oferă detalii privind conflictul dintre cele două părţi: „... domnia sa face cunoscut că pe când şi-a trimis omul său în munţii şi pădurile sale de ghindă ale Chitindului din ţinutul comitatului Hunedoara pentru dijmuirea şi (numărătoarea) porcilor, oameni înarmaţi s-au ridicat împotrivă şi acei oameni au năvălit asupra însoţitorilor reclamantului, nepermiţând dijmuitorului de porci zeciuirea şi numărarea (porcilor) şi deloc mulţumiţi cu acest fapt, decişi să rănească pe însoţitorii propietarului, pe doi i-au luat cu ei în captivitate, despre care acel propietar nu ştia nimica până în ziua de azi, nici dacă sunt în viaţă, nici dacă au murit, iar paguba se ridică la mai mult de 500 de florini". La 31 decembrie, capitlul va raporta voivodului că a făcut cunoscut judelui regal şi juraţilor Orăştiei plângerea depusă de principesa Beatrice, cerând acestora, ca la rândul lor să investigheze cazul şi la data fixată să fie prezenţi în faţa judecăţii voivodale. Decizia din 13 ianuarie 1507 nu se cunoaşte, dar din documentele păstrate aflăm că litigiul nu a încetat şi nu a pierdut cu nimic din vehemenţă nici după zece ani, când domeniul ajunsese deja în propietatea lui Gheorghe de Brandenbutg. La 15 augiist 1517, acesta trimite cneji înarmaţi în munţii Chitidului pentru a alunga de acolo vitele saşilor din Orăştie „care ţin ocupat bogatele masive muntoase ale Chitidului.

Ioan Zapolya, noul voievod al Transilvaniei, vrea să lămurească odată pentru totdeauna în cursul anului 1519 procesul dintre cele două teritorii vecine şi care durează de cele mai multe decenii, dar nu poate da o sentinţă judecătorească din cauză a două dispoziţii contradictorii ale regelui Ludovic al II-lea. Deşi stăpânea de numai trei ani, suveranul cunoştea în amănunţime desfăşurarea evenimentelor din munţii Orăştiei. Scrisoarea lui Ioan Zapolya, prin care cerea lămuriri ajunge la curtea regelui maghiar, dar noua dispoziţie a acestuia a rămas până azi necunoscută. Din contextul actelor păstrate însă, se poate deduce că procesul continuă şi pe parcursul secolului al XVI - lea. Astfel, la 4 martie 1551, principesa Isabella a Transilvaniei ordonă în mod ferm castelanilor comitatului Hunedoara să înceteze cu pustiirea pădurilor aparţinătoare

scaunului şi cere despăgubiri de la cei vinovaţi. Subiectul ajunge în anul 1557 iarăşi în faţa Universităţii Săseşti, care fixează amenzi serioase atât persoanelor, cât şi satelor care pe viitor nu extrădează pe cei care s-au făcut vinovaţi de actele de devastare a pădurilor.

Cert este că până la începutul secolului al XVII - lea comitatul a luat în stăpânirea sa cea mai mare parte a zonei de munte ajungând până la hotarele Ţării Româneşti, cu care a şi intrat în conflict, motivul fiind tot modul de exploatare a munţilor. Pentru rezolvarea diferendelor pe cale paşnică, la 28 mai 1606, are loc între reprezentanţii Transilvaniei şi cei a Ţării Româneşti o înţelegere pe valea Jiului aflată „în comitatul Hunedoara, între munţi".

Din diferite acte din a doua jumătate a veacului al XVII - lea se poate deduce limita sudică a teritoriului Orăştiei. Astfel, la 1 iunie 1675, principele Mihail Apafi I conferă unei familii nobiliare „întreaga posesiune Muncel (Muntsel) aflată în comitatul Hunedoara. La 26 iunie 1677, Emeric Thököly se afla în controversă cu locuitorii scaunului Orăştiei pentru propietatea Răchita (Rekete) din munţii Cugirului. Sursa deosebit de importantă în elucidarea graniţei de sud a scaunului o constituie urbariul cetăţii Hunedoara din anul 1681. Un capitol aparte din izvorul menţionat tratează munţii aparţinători comitatului, cu numele arendatorilor precum şi venitul pe care îi aduceau lui Emeric Thököly, proprietarul acestora. Urbariul precizează că masivele muntoase în cauză se întind până la limita hotarelor scaunelor Orăştiei Sebeş, Sibiu şi a teritoriului vecin, Ţara Românească, fapt ce uşurează determinarea liniei de demarcaţie dintre cele două ţinuturi limitrofe. în preambul, autorul vorbeşte de 52 de culmi, dar, în realitate, sunt 61, din care 15 erau arendate de diferite persoane ce locuiau pe cuprinsul scaunului. în marea lor majoritate, munţii îşi păstrează denumirea până astăzi. Dintre cei aflaţi"la graniţa de sud a teritoriului administrat de Orăştie, îi menţionăm pe următorii: Cetatea, Groapa, Poiana Hafia (Poiana Omikor), Muncelul, Godeanu, Scoruşelu, Ceres, Lupşa. Prin urmare hotarul sudic începea în punctul Prisaca, urmând apoi linia drumului de culme, existent şi atăzi peste creasta Brusturelu, după care ia direcţia vârfurilor muntoase precizate în urbariu. în ţinutul de sud-est, graniţa înainta pe, sau în imediata apropiere a Rîului Mic; cu exactitate nu se poate preciza din cauza lipsei ştirilor în acest sens. Tot în această zonă, teritoriul Orăştiei se învecina şi cu pădurile aparţinătoare comitatului Alba, despre care iarăşi nu dispunem de informaţii documentare.

c. Graniţa de est.

Neânţelegeri, care adesea degenerau în conflicte deschise, au avut orăştienii şi cu vecinul lor de la răsărit şi anume cu scaunul Sebeşului. Disputele erau cauzate tot pentru ţinuturile de păduri şi munţi, aflate între cele două teritorii. O astfel de ceartă din anul 1520, a fost tranşată de forurile de judecată transilvănene în favoarea orăştienilor, ceea ce a atras după sine cererea de recurs a sebeşenilor la regele Ungariei, Ludovic al II - lea. La 3 septembrie acesta însărcinează conducerea Universităţii Săseşti din Sibiu să reanalizeze cazul şi să emită un nou verdict. Pentru a înlătura „unele certuri, ciocniri şi divergenţe ce au fost provocate de mai multă vreme", la 25 noiembrie 1563 părţile se angajază să respecte limitele teritoriale fixate în prezenţa Universităţii. Potrivit actului, graniţa comună începea la izvoarele râului Cioara în imediata vecinătate a muntelui Hîlmu, în punctul denumit Obîrşia Archişilor. Până în acest loc îşi aveau limitele posesiunile lui Gaşpar Barcsai, care se mărgineau în veacul al XVI - lae cu propietăţile Orăştiei. Linia de hotar înainta spre sud, peste culmea împădurită a masivului imediat următor denumit Măgurele, după care se abătea puţin spre est la Curmătura Pianului. De aici, trecea peste colina Bord, apoi peste creasta păduroasă Pleaşa, situată puţin spre vest, se ajungea la Faţa Sacului. în continuare, hotarul înainta pe culmea împădurită aflată desupra drumului ce ducea spre Răchita, prin locul numit Obîrşia Sacului până la alte două ţinuturi întâlnite: Rădăcina şi Recea. Descrierea se încheie într-o vale neprecizată, afluient al rîului Cugir. în total, în porţiunea menţionată au fost amplasate sau restaurate un număr de 19 semne de hotar. Datorită ambiguităţii din finalul actului, ultimul punct comun dintre cele două scaune învecinate se poate destul de greu identifica. Probabil, locul ar putea fi situat la sud de Dealul Lung, în porţiunea denumită Cărări, sau în imediata apropiere a acestuia.

Aceleaşi dificultăţi se întîmpină la reconstituirea graniţei de sud-est a scaunului Orăştiei, mai precis cu limitele satului Şugag, ce aparţinea enclavei Săsciorului din comitatul Alba. Din lipsă de

acte care să facă referire la demarcaţia între cele două ţinuturi limitrofe, se poate presupune doar că linia de hotar dinte punctul Cărări se îndrepta spre est în direcţia piscului Capul Pietrei, iar de aici, peste Jidoştina, până Ia cursul râului Sebeş. Apa, ca şi afluentul său, Miraşul, au constituit, probabil, graniţe naturale ale scaunului Orăştie. Masivele muntoase situate în sudul văii Miraşului aparţineau în veacul al XVII - lea domeniului Hunedoarei.

în ţinutul de nord-est, din valea Mureşului şi până sub poalele promotoriului Hîlmu, scaunul Orăştie se învecina până în secolul al XVI - lea cu districtul Vinţului.Nu dispunem de o reglementare care săvizeze întrega graniţă din zona menţionată. S-au păstrat, în schimb, unele acte ce privesc litigiile pentru anumite locuri aflate la limita posesiunilor respective. în anul 1516, Universitatea Săsească din Sibiu i-a însărcinat pe juzii Braşovului să negocieze disputele dintre cele două părţi; la 8 iunie, conducerea oraşului a promis sfatului sibiancă va trimite pe deputaţii săi să aplaneze diferendele şi să prevină pe viitor altele de acest fel. Dar, divergenţele în loc să se stingă, cresc în intensitate, ceea ce determină cercurileconducătoare de la Sibiu să încredinţeze cazul magistratului din Sebeş. Acesta a întreprins o anchetă şi a trimis rezultatele Universităţii, fară să poată lua vreo decizie muţumitoare. în timpul cercetărilor efectuate în hotarul satului Balomir, unde se afla porţiunea de pământ în dispută, cei în cauză au fost întâmpinaţi de judele regal al Orăştiei, Ştefan Olah, care a depus jurământ , împreună cu alte persoane oficiale din sfatul orăştian, împotriva celor din Vinţ. în paralel, judele scăunal din Sebeş s-a deplasat la Vinţ şi a luat depoziţii de la localnici care au fost trimise, mai departe, la Sibiu. Rezultatul disputei rămâne mai puţin important, pentru că, peste puţin timp, districtul a fost desfiinţat.

d. Graniţa de nord.

Teritoriul scaunului Orăştie se învecina în nord şi nord-est cu ţinutul Alba şi Hunedoara. O primă delimitare a unui sat aparţinător districtului Alba, de proprietăţile Orăştiei, datează încă din secolul al XIII - lea. La 1291, Binţinţul este vândut de Ştefan şi Dominic, fiii lui Bechench, comiţilor Daniel şi Solomon, fiii lui Cheel de Cîlnic, pentru suma de 20 de florini. Hotarul satului trecea pe lângă pământurile saşilor din Romos şi Orăştie, fără a preciza însă, mai în amănunţime, unele puncte comune de reper dintre cele două posesiuni. Lacuna va fi suplinită de un act ulterior.

în general, cea mai mare parte a graniţei dintre Turdaş şi Balomir o constituia firul Mureşului, mai puţin proprietăţile nobiliare Gelmar, Aurel Vlaicu şi Pişchinţi, care formau un intând sub formă de „V" în ţinutul scaunului. Fiind o zonă joasă, inundabilă, se întâmpla adesea ca semnele de hotar să fie distruse de diferite calamităţi naturale,cauzând astfel şi neânţelegeri la reconstrucţia acestora. în primăvara anului 1486, regele Mathia Corvin dispune magistrului Ladislau de Doroghaza şi protonotarului Ştefan de Hassagh, să facă o investigaţie amănunţită, la faţa locului, între posesiunile mai sus amintite şi satele Romos , Vinerea şi Şibot, aflate pe cuprinsul scaunului, ca să se preântâmpine pe viitor alte neânţelegeri. Potrivit actului, limita de hotar debuta în vecinătatea Murşului, în apropierea unui lac, după care printre mărăcinişuri şi bălţi - întreţinute de repetatele revărsări ale apei - se îndrepta spre sud-est, peste dealurile Gelmarului şi a câmpiei ce urmează, până la punctul de întâlnire a trei posesiuni: Gelmar, Aurel Vlaicu şi Romos. Apoi, având aceiaşi direcţie, străbătea culmea unui deal din apropiere şi o scurtă zonă de spinărişi din lunca Mureşului la locul denumit Zylkerek. Aici se termina graniţa comună dintre Romos şi Aurel Vlaicu şi începeau prprietăţile Pişchinţului. Linia de demarcaţie se continuă peste valea Sînmartin, ce se afla în apropierea drumului spre Vinerea, după care, peste culmea dealului cu acelaşi nume, printe alte mărăcinişuri, până la vechiul drum roman şi un altul, ce ducea spre munţi. Hotarul urca de-a lungul acestui din urmă drum, după care cobora spre est, la valea Biertan pe cursul căruia se ridica pe Dealul înalt. Aici se despart posesiunile Romosului de cele ale Pişchinţului şi ale Vinerii. De la înălţimile Dealului înalt, graniţa se continua înapoi, spre nord, peste o crestă împădurită, către drumul ce lega Orăştia de Vinerea, iar, apoi, peste câmpurile arabile, până la drumul principal ce unea Orăştia de Şibot unde se despărţeau proprietăţile Vinerea, Şibot de cele ale Pişchinţului. Descrierea se încheia pe firul unei văişoare, afluent al Mureşului, aflat la nord de drumul principal.

în tot cursul evului mediu au existat mai multe reglementări între satele vecine aflate la marginea comitatelor şi scaunului. în special, revărsările Mureşului ştergeau adeseori semnele de hotar, fapt ce cauza multe neânţelegeri şi procese. Astfel de litigii au existat între satele Romos şi Gelmar încă din secolul al XV - lea, când aceştia îşi disputau unele parcele de pământ aflate în câmpia denumită în document „Plugul Mare". Capitlul din Alba Iulia adusese o decizie în favoarea nobilului Valentinus de Boytor din Gelmar, pe care locuitorii Romosului o contestă şi fac apel la forurile superioare ale Transilvaniei. La 2 aprilie 1497, Josa de Som, corniţele Timişoarei, schimbă sentinţa anterioară, în una favorabilă romosanilor. Cu toate acestea, procesul se continuă şi în veacul următor, propietarii satului protestând împotriva sentinţei aduse. în anul 1532, familia Boythor face apel la Ion Zapolya, regele Ungariei, care după ce analizează actele emise de Ştefan Bathori la 3 iulie 1486 şi Josa de Som, la 2 aprilie 1497, decide cursul procesului tot în favoarea locuitorilor din Romos. Tot atunci suveranul însărcinează pe prelaţii capitlului din Alba Iulia să înoiască semnele de hotar dintre Gelmar şi Romos, în baza reglementării existente din anul 1486. Aceştia însă, întîrzie înfăptuirea ordinului regal sau poate chiar îl nesocotesc, căci în anul următor, Ioan Zapolya emite o nouă poruncă în acest sens. Recursurile vor fi continuate la mijlocul secolului de către nobilul Valentin Ispan, care, solicită noi investigaţii la faţa locului. La 24 mai 1563, Universitatea Săsească desemnează pe Georg Kiser, judele regal al Sebeşului, care alături de consilierii sibieni, Christoph List şi Mathias Bornemissa, să efectueze o nouă audiere de martori. Din declaraţiile acestora reiese că certurile nu mai aveau drept scop parcele mici de pământ, cauzate de deteriorarea semnelor de hotar, ci proprietăţi întregi. Invaziile turceşti de la mijlocul veacului al XVI - lea au produs multe dislocări în rândul populaţiei ce trăia în valea Mureşului. Din declaraţiile a doi martori din Romos, de exemplu, reiese că din faţa năvălirii otomane, au scăpat puţini consăteni, care, odată cu încetarea pericolului, s-au întors în vatra satului, unde au putut să folosească ogoarele şi fânaţele cele mai bogate, fără ca cineva de pe cuprinsul scaunului sau comitatului să le conteste. Din păcate, nu se cunoaşte noua delimitare dintre cele două teritorii, dar acesta nu putea fi diferit de hotarul fixat încă în anul 1486.

Administraţia orăştiană a avut diferende şi cu satul Geoagiu aparţinător nobilului Gothrd Kun. Motivul 1-a constituit reaşezarea semnelor de hotar deteriorate din cauza repetatelor prăbuşiri de teren din lunca Mureşului. La 24 mai 1630, principesa Caterina de Brandenburg ordonă prelaţilor din Alba Iulia să trimită reprezentanţi aleşi, care alături de delegatul numit de ea, să reedifice semnele distruse. Cazul nu a fost rezolvat. La 11 iulie oamenii capitlului anunţau principesa că au fost opriţi în rezolvarea însărcinării asumate de către magistratul orăştian, respectiv, la data stabilită s-au întâlnit toţi martorii şi trimişii la locului litigios, urmând să înceapă umblarea pe linia de hotar, când judele regal şi cel scăunal al Orăştiei au apărut cu o trupă mare de puşcaşi, împiedicând activitatea lor prin atacuri repetate. Preoţii capitlului propun atunci ca principesa însăşi să cheme pe consilierii orăştieni la ordine pentru ca să se justifice. Clarificarea cazului va întârzia din cauza schimbărilor produse la conducerea Transilvaniei. Abiaîn anul 1631, magistratul Michael Thoroczkay, protonotarul noului principe Gheorghe Rákóczi I, va aplana conflictul.

Satul din partea de nord-vest a teritoriului scăunal, Pricazul, şi-a delimitat, de repetate ori, proprietăţile sale de cele ale satelor vecine situate pe cuprinsul comitatului Hunedoara. Linia de demarcaţie cu comunitatea din Foit o constituia cursul Mureşului. în anul 1475, cursul apei a suferit o deviere spre sud, răpind astfel celor din Pricaz o parte dintr-o păşune pe care şi-au însuşit-o cei din Foit. De aici s-a ajuns lam un proces dintre cele două sate, acţiunile judiciare mergând până la curtea regală. în anul menţionat, Mathia Corvin dispune ferm restituirea în întregime a pământului în cauză de către cei din Foit.

Acelaşi sat îşi va reglementa posesiunile sale cu Bobîlna, un alt vecin de peste Mureş. Motivul fiind similar cu cel precedent. Prin schimbarea albiei, râul Mureş a creat o insulă, a cărei apartenenţă va fi disputată de ambele aşezări. Nobilul Ştefan Nalaczi dorea cu tot dinadinsul să deţină acea bucată de pământ, pentru care oferă sătenilor din Pricaz o sumă importantă de 500 de florini. Zbătându-se în mari lipsuri materiale, cauzate de exploatarea militară austriacă, comunitatea s-ar fi arătat de acord cu propunerea avansată, drept pentru care au făcut apel la senatul orăştian. Magistratul oraşului a fost pus într-o situaţie dificilă, întrucât, din punct de vedere juridic, teritoriul aparţinea Universităţii Săseşti, iar pământurile aflate sub jurisdicţia sa nu puteau fi înstăinate. Până la sosirea verdictului de la Sibiu, părţile au încheiat o înţelegere în faţa juzilor Orăştiei la 8 noiembrie 1699. Nalaczi se obliga să achite suma menţionată şi se angaja să nu construiască nimic

pe insulă, ce putea deveni un potenţial obstacol pentru navigaţia de pe Mureş. La sfârşitul anului 1699, problema era dezbătută de Universitatea de la Sibiu, care respingea categoric - în baza legilor în vigoare - înstăinarea vreunei parcele de pământ, chiar dacă aceasta nu aducea nici un folos sătenilor din Pricaz; mai mult chiar, conducerea Universităţii cerea tuturor scaunelordin subordinea sa, să prezinte , pe 15 ianuarie 1700, o situaţie exactă cu toate locurile zălogite de pe cuprinsul teritoriilor lor.

în sfîrşit, o aşezare limitrofa, Turdaşul, a avut la rândul ei, reglementări teritoriale cu satele Spini şi Rapolt, ambele de pe cuprinsul comitatului Hunedoara. Cu sătenii din Rapolt au încheiat o înţelegere în anul 1547, iar la 2 septembrie 1577 cu satul Spini. Cu aceştia din urmă, acordul era în următorii termeni: turdăşenii îngăduie celor din Spini să folosească pădurea din lunca Mureşului în anumite perioade ale anului, având în schimb drept de folosinţă asupra pădurii de fag, aflată în hotarul celor două sate. Defrişarea era interzisă. Limita celor două proprietăţi era fixată în apropierea drumului de ţară, fără a preciza însă şi alte date de reper.

4. Graniţe intrascăunale

în literatura istorică nu există până în prezent o lucrare care să se preocupe de delimitarea posesiunilor diferitelor localităţi ale scaunului. Chiar şi harta întocmită de E. Wagner , inclusă în studiul lui H. Gunesch, nu poate avea, în multe privinţe, temei documentar real. Numărul actelor păstrate până astăzi, care se ocupă cu hotărniciile unor sate de pe cuprinsul teritoriului administrat de Orăştie, este relativ mic, dar acestea ne oferă o imagine generală asupra problematicii respective. Fiecare sat avea teritorii precis marcate, limitele lor schimbându-se prea puţin de-a lungul evului mediu. în anumite perioade istorice,datorită diferitelor împrejurări, unele sate se înstăpânesc peste ogoarele, păşunile şi în special, pădurile din vecinătatea lor. Reacţia celor care au suferit daune este întotdeauna promptă; uneori îşi fac singuri dreptate, alteori apelează la lege, cerând ajutorul magistatului orăştian de care aparţineau, sau chiar Universităţii Săseşti.

Din datele arhivistice existente, cunoaştem câteva astfel de litigii. Uneori acestea sunt doar amintite în acte, cum a fost conflictul din anul 1700 dintre satele Balomir şi Şibot, alteori cazurile sunt prezentate în mod delicat, cum au fost procesele îndelungate dintre Beriu şi Sibişel, Orăştie şi Sibişel, ori Cugir şi Vinerea. în special, dimensiunile satelor din urmă îşi au origini mai îndepărtate. Dacă posesiunile Cugirului faţă de Balomir erau precis delimitate , aşa cum rezultă dintr-un documentdin 1577, existau unele neânţelegeri cu satul Vinerea în folosirea dealului Popii din ţinutul de munte, pe care reprezentanţii celor două aşezări le rezolvă în felul următor: în timp de pace să fie deţinută de cei din Vinerea, iar în vreme de restrişte, să constituie un loc de refugiu pentru locuitorii din Cugir.

în momentul consemnării documentare din anul 1698, disputele dintre Orăştie şi Sibişel erau în toi. Motivul îl constituia păşunatul vitelor celor din Sibişel în teritoriul orăştian. La 7 august 1698, autorităţile din Sibiu dispun ca delegaţii ambelor părţi să se întâlnească în hotarul dintre Orăştie, Sibişel şi Căstău şi să reglementeze în mod paşnic litigiul. La 8 septembri, în ziua întrunirii, locuitorii Sibişelului, nesocotind dispoziţiile anterioare existente, au condus în mod ostentativ vitele lor pe păşunea oraşului. Deputaţii orăştieni interoghează pe păstori şi vor să reţină toată turma, dar gândindu-se la urmări, renunţă şi opresc doar 10 vite, drept contravaloare a pagubei suferite. Autorităţile din Orăştie se adresează la 11 septembrie Universităţii Săseşti cerând instrucţiuni, întucât toate ordinele şi amenzile hotărâte nu au dus la nici un rezultat. Mai mult chiar, din scrisoare reiese că juzii satului emit şi pretenţii asupra unei păduri din hotarul oraşului, care nu aparţinuse niciodată locuitorilor din Sibişel. în cele din urmă, în ziua de 15 februarie 1699, o delgaţie numeroasă formată din reprezentanţi ai ambelor localităţi se reunesc în clădirea sfatului din Orăştie şi încheie înţelegerea următoare: culmile muntoase Cucuiş, Faţa Cetăţii, Dosul Cetăţii şi Chicer sunt recunoscute ca făcând parte din domeniile Orăştiei, iar în schimbul a 10 florini anual, sătenii vor putea folosi Cucuişul, dar sub nici o formă celelalte păduri menţionate.

Sibişelul a mai avut litigii de hotar şi cu Beriul, care s-au prelungit până la sfârşitul secolului al XVIII -lea. Aceste certuri au fost cele mai puternice dintre toate cele relatate, soldate şi cu victime omeneşti. în dispută intervin atât forurile din Orăştie, cât şi cele din Sibiu. La 9 mai 1700,

Universitatea Săsească fixează cu precizie limitele teritoriale. Prin bogăţia informaţiei toponimice , actul rămâne printe cele mai interesante piese în dosarul hotărniciilor. Astfel, păşunea Sibişelului este delimitată între punctele denumite Ulmul şi Malul Mare. Hotarul de vest al satului continua în dircţia pârâului Tămăşana, peste vadul Ciorii şi vârful Gruilor până la Pietraru. Actul descrie apoi , o serie de culmi muntoase peste care trece hotarul satului Piscul Sînii, La cruce , Piciorul Boului, La Poiană şi Negrila. De la curmătura Negrilei se continuă pe valea Strîmbava până în Curmătura Pleşilor apoi, pe cursul Rîuşorului până la Gura Tisei punct după care urmează pădurile comitatului Hunedoara.

ELITA ADMINISTRATIVA A SCAUNULUI ORĂŞTIE ÎN VEACURILE XIV-XVI

Marille probleme ale istoriei României au concentrat atenţia şi interesul multor cercetători din ţară şi de peste hotare.Trecutul populaţiei germane din Transilvania constituie una din aceste teme la studierea şi cunoaşterea căreia şi-a adus o contribuţie însemnată alături de intelectuali saşi şi alţi oameni de ştiinţă români şi străini.

In îndelungata existenţă a poporului român, pe teritoriul intra şi extra carpatic s-au aşezat în diferite etape istorice şi alte populaţii. Printre acestea au fost şi saşii, colonizaţi in spaţiul transilvănean în evul mediu timpuriu. O seamă de istoriografi (Istvanfi, Turoczi) au afirmat în lucrările lor că cel dintâi grup de colonişti ar fi sosit în Transilvania încă cu prilejul căsătoriei regelui Ştefan I cu principesa germană Gisela, acestora li s-au adugat până în vremea lui Geza al-II-lea alte grupuri în valuri succesive. Unii veneau din Flandra, alţii de pe valea râului Mosella şi Luxemburg, iar cei din urmă, care au fost şi cei mai bine organizaţi, din Saxonia. Aceştia au dat numele lor tuturor coloniştilor germani. Regalitatea maghiară i-a aşezat pe primii sosiţi în părţile Sibiului, apoi în ţinutul Bistriţei şi Ţara Bârsei. Cei mulţi erau agricultori, dar între ei se găseau şi meşteşugari şi negustori. în schimbul îndeplinirii obligaţiilor militare şi fiscale, saşilor li s-au acordat largi privilegii, ceea ce le-a permis să ducă o viaţă liberă, să se organizeze din punct de vedere juridic, administrativ şi bisericesc, contribuind astfel la dezvoltarea economică şi culturală a Transilvaniei.

Noii colonişti aveau o organizare laică şi ecleziastică distinctă. Nu toate regiunile locuite de ei erau cuprinse într-o structură administrativă proprie, întrucât multe din satele lor se aflau şi pe pământurile comitatelor vecine, în schimb, organizaţia bisericească prin intermediul sistemului capitlurilor şi decanatelor se extindea asupra întregii populaţii săteşti.

Cele dintâi informaţii privitoare la administraţia laică sătească sunt cuprinse în diploma andreană din 1224. Potrivit acesteia, regele Ungariei Andrei al II-lea desfiinţa toate comitatele, cu excepţia celui din Sibiu căruia urma să-i subordoneze întreg teritoriul dintre Orăştie şi Baraolt, unindu-i, astfel, pe toţi saşii într-un singur popor (unus populus). în fruntea ţinutului cu o lungime de aproximativ 200km şi lăţime de circa 30-40 km, se afla un comite ales iniţial de rege, iar ulterior, cu începere din veacul al XIV-lea, confirmat de acesta. Teritoriul amintit, care se conducea după „libertás Cibiniensis" (privilegiile Sibiului), a primit denumirea de Provincia Sibiului, dezvoltându-şi rapid forme administrative şi juridice caracteristice. Resturile elementelor comitatense au fost dizolvate într-o nouă structură de organizare scăunală, astfel încât la începutul secolului al XIV-lea vechea denumire de comitatus este înlocuită cu cea de sedes.Un exemplu în acest sens îl constituie formaţiunea prescăunală a Nocrichului, care apare la anul 1291 încă sub forma de terra Saxonum de Olchona respectiv ţinutul saşilor din Alţina, ca numai peste cîteva decenii să se folosească în mod definitv termenul de sedes. Prin urmare, consacrarea noilor configuraţii organizatorice săseşti din Transilvania trebuie depistate la sfârşitul veacului XIII, dar ele încep să fie menţionate documentar abia în prima jumătate a secolului următor. Cele şapte scaune ale Provincie Sibiului erau în ordinarea vest-est: Orăştie, Sebeş, Miercurea, Sibiu, Nocrich, Cincu şi Rupea. Noţiunea de "Şapte Scaune" s-a păstrat şi după alipirea celui de al optălea, respectiv, cel al Sighişoarei. La începutul veacului al XV-lea s-au adăugat alte două, Mediaş şi Şeica, unde dreptul sibian era în vigoare încă în veacul XIV.

în fruntea scaunelor săteşti se afla un jude regal (iudex regius) numit de către regalitate. Apariţia funcţiei trebuie pusă în legătură cu răscoala saşilor din Transilvania din anul 1324, când

"printr-o cutezătoare îndrăzneală toţi saşii din Transilvania s-au răsculat cu duşmănie împotriva regelui, domnului nostru şi prin aceasta au căzut în necredinţă". Ca o măsură imediată, autorităţile centrale au desemnat într-o serie de posturi cheie ale administraţiei şi justiţiei un personal din sfera de influienţă voivodală şi regală, din interiorul sau din afara celor şapte scaune. Alegerea se oprea de cele mai multe ori pe conducătorii satelor săteşti, denumiţi popular grew sau greb, corespunzător latinescului comes şi care a intrat în terminologia românască sub formă grev.

In continuare vom releva unele aspecte referitoare la evoluţia instituţiei juzilor regali din cel mai vestic scaun sătesc, Orăştie, aşa cum rezultă din materialul documentar păstrat. Prin acestă analiză se pot aduce retuşuri unei anumite optici a istoriografiei din ultimele decenii care pleda pentru ideea supremaţiei unitrului în raport cu particularul, cu toate că o nouă sinteză a istoriei României nu se va putea realiza fără o temeinică cunoeştere a structurilor administrative locale (comitat, scaun, district).

Cea mai veche atestare documentară a funcţiei de jude regal al scaunului Orăştie datează din anul 1367, ea fiind o consemnare dintr-o scrisoare a prepozitului Ladislau de Ugocsa adrestă comitelui Cristian din Orăştie. Până în epoca principatului a mai putut fi depistat un şir de alţi 17 funcţionari scăunli, precum: comes Stephanus (1372) comes Michael (1374), Andreas de Purchberg (1377). Urmează o întrerupere pentru o perioadă de 50 de ani după care enumerarea continuă cu comes Henricus (1431), comes Bartholomaus (1449), Ladislaus 01ah(1456, 1467), Matheus Olah (1464), Gregorius Bach Meggon (1468), Stephanus Croner (1476-1484; 1486-1499), Andreas Croner (1485), Stephanus Winczy (înainte de anul 1504), Thomas Nemes (1504), Stephanus Olah (1504-1522), David/Biro/ (1524), Matheus Olah (1520, 1524, 1532), Johannes Buday (1525), Johannes Nagy (1537).

Din sursele arhivistice expuse se poate deduce că până la mijlocul veacului al XV-lea, juzii nu au acaparat funcţia în exclusivitate, moştenirea ei neputînd fi demonstrată, după cum nici deţinerea ei timp mai îndelungat. Se constată o singură încercare de concentrare a puterii în mâna aceleiaşi persoane, într-un mod original; este vorba de Andreas de Purchberg care pe lângă funcţia de jude al Orăştiei îndeplinea şi atribuţia de jude scăunal în trei scaune diferite: Miercurea, Sebeş şi Orăştie. Fenomenul a fost singular în epocă.

Funcţionarii scăunali aleşi în veacul XIV şi în prima jumătate a secolului următor, făceau parte doar din rândul populaţiei săseşti, iar după anul 1450 în fruntea aşezării au fost juzi şi de origine română şi maghiară. Aceşti slujbaşi în cele mai multe cazuri nu erau din părţile locului, ci proveneau din alte regiuni ale regatului. Numirile le făceau atât suveranul, cât şi forurile din Sibiu, fără a ţine seama că prin aceasta se încalca privilegiul obţinut încă din anul 1421 din partea regelui Sigismund, care acordase Orăştiei dreptul de liberă alegere a juzilor.

Funcţia constituie o tentaţie şi pentru nobilimea din comitatul vecin, Hunedoara. în primii ani ai deceniului 5 al secolului XV au fost consemnate puternice dispute pentru preluarea conducerii aşezării, care se vor prelungi pe parcursul mai multor decenii. în anul 1441, Ioan şi Benedict din Ilia efectuează o tranzacţie de 600 iugăre de pământ situat în imediata apropiere a centrului de reşedinţă, cu toate că era lucru cunoscut că acest contract contravenea vechilor privilegii în vigoare. Afacerea însă era doar un pretext pentru acapararea funcţiei de jude al oraşului. La plângerea autorităţilor orăşeneşti adresate forurilor sibiene şi regelui, acesta a dispus promt ca nobilii din Ilia să părăsească atât funcţia uzurpată, cât şi pământurile achiziţionate în mod ilegal. Presupunând o rezistenţă din partea acuzaţilor, regele Vladislav a emis încă un ordin pe seama voievozilor transilvăneni, Nicolae Újlaki şi Iancu de Hunedoara, prin care aceştia erau împuterniciţi ca în caz de nesupunere a celor vinovaţi să-i oblige să cedeze prin forţa armelor. Dintr-o ştire ulterioară rezultă că intervenţia energică a celor doi chiar a fost necesară pentru ca lucrurile să reintre în normal.

Cu începere din a doua jumătate a veacului XV, conducerea scăunală a aparţinut aproape în exclusivitate familiilor Olahus şi Croner. Aceştia nu numai că au instaurat o conducere autoritară, dar au căutat chiar să transforme funcţia într-o instituţie ereditară, tendinţelor de moştenire fiind tot mai evidente.

Neamul Olahilor provine din Ţara Românească şi era înrudit cu Hunezii. S-au aşezat în scaunul Orăştie pe la mijlocul veacului al XV-lea unde un membru al familiei, Ladislau, a ocupat deja în 1452 funcţia de jude scăunal, demnitate pe care şi-a perpetuat-o în perioada anarhiei ce domnea în Ungaria de la sfârşitul domniei lui Ladislau al V-lea şi până la urcarea pe tron a lui Mathia Corvin. în numirea sa un rol de seamă l-a avut şi Iancu de Hunedoara , ruda sa extrm de

influientă în cercurile conducătoare ale regatului. Prezenţa unui român într-o funcţie atât de importantă nu are în sine nimic deosebit. Există destule exemple cunoscute în epocă de cnezi şi nobili români, care datorită unor fapte de arme dosebite au fost recompensaţi cu danii şi funcţii politice în cadrul şi în afara teritoriului lor de origine.

Sfatul orăşenesc se arată mulţumit de activitatea prestată de Ladislau, nesemnalându-se divergenţe acute. Marea problemă din timpul conducerii sale 1-a constituit contracararea tendinţelor expansioniste ale comitatului Hunedoara, care după ce a înglobat zona muntoasă, ţinut care conform uzanţelor străvechi era un bun comun, a atentat şi la spaţiul din lunca Murşului. Acţiunile deloc paşnice au atras după sine repetate plângeri ale orăşenilor la toate forurile supreme ale ţării. Ca atare, în 1459, Mathia Corvin a dispus remedierea situaţiei şi retrocedarea regiunii jurisdicţiei celor Şapte Scaune. Castelanii hunedoreni nu au renunţat curând la tendinţele lor, încercând şi alte forme de rămânere în posesia pământurilor acaparate şi implicit a conducerii. Cu prilejul congregaţiei scăunale din 1464 la care au participat alături de saşi, maghiari şi români (totius sedis sicut Saxones, Hungarorum ac Walachorum), cei prezenţi au afirmat răspicat că nu vor sub nici o formă să aibă în fruntea lor pe vreun nobil pe care ei nu-l doresc. Cu acelaşi prilej, l-au ales ca jude regal pe fiul "înţeleptului" Ladislau, pe magistrul Matei, fostul student al Universităţii din Viena din perioada anilor 1459-1462. Se pare că alegerea n-a fost confirmată de sfatul sibian, sau poate numai pentru o durată scurtă. Oricum, în 1467, Ladislau, ca participant la răscoala saşilor din Transivania, mai purta încă titlul de jude regal. Cu toate că nu aparţinea unei familii de greavi cu tradiţie, a manifestat aceaşi tendinţă de perpetuare a funcţiei. El şi-a văzut scopul în opoziţia grevilor de pe cuprinsul scaunelor săseşti faţă de tendinţele de întărire a puterii centrale. Acest fapt 1- a detrminat să semneze, la 18 august 1467, actul de răzvrătire împotriva regalităţii. Participarea sa la conflict a fost plătită cu viaţa, fiind, probabil, una dintre victimele represaliilor care au urmat înfângerii. O soartă mai bună a avut Matei, care şi el s-a alăturat evenimentelor împreună cu tatăl său, dar în favoarea lui au pledat mai multe persoane influente ale timpului, care i-au salvat viaţa, dar nu şi funcţia.

După o perioadă de câţiva ani cu juzi ce nu au lăsat multe urme în viaţa comunităţii, în 1476 demnitatea a fost ocupată după lungi dispute de un protejat al Sibiului, component al păturii patricianului orăşenesc local.

Reacţia orăştienilor la noua numire a fost total nefavorabilă. Se invoca mereu privilegiul lor din 1421 atât de des încălcat şi până acum, precum şi faptul că ei considerau drept un abuz impunerea unei persoane pe care aşezarea nu o vrea. Pentru a se preveni continuarea unei corespondenţe cu opinii contrare, inutilă, ei şi-au ales conform uzanţelor statuate, un jude cu un nume rămas necunoscut, în prezenţa împuterniciţilor Universităţii Săseşti pentru care vor solicita confirmarea. Cum era de aşteptat, demersul scaunului a fost nesocotit de sibieni, Croner rămânând pe mai departe în funcţie pentru mai bine de două decenii. Se pare că în schimbul acceptării sale, el a făcut unele promisiuni orăştienilor pe care le-a şi respectat, întrucât după anul 1476 nu s-au mai semnalat alte plângeri privind purtarea sa prea autoritară.

Perioada conducerii sale a fost una din cele mai grele din întreaga istorie a oraşului de până atunci. Repetatele năvăliri turceşti, lupta de pe Câmpul Pâinii au secătuit populaţia şi au distrus o economie înfloritoare. Profitând de conjuctura dificilă în care se află Orăştia, comitatele vecine Alba dar, în special, Hunedoara, au întreprins noi acţiuni de acaparare a zonei muntoase aparţinătoare scaunului. Apelurile repetate de ajutor şi-au găsit în cele din urmă ecou atât la Sibiu, cât şi la suveran; prin ameninţări drastice au reuşit să oprească tendinţele agresive ale vecinilor, dar nu şi restaurarea vechii linii de hotar a scaunului.

în calitate de reprezentant al Universităţii Săseşti, el a participat la numeroase soluţionări de litigii din Provincia Sibiului. Numărul relativ mare de documente păstrate în arhiva sibiană atesta însuşirile sale de mediator. în sfirşit, faţă de românii de peste munţi a avut o atitudine binevoitoare,încurajând imigrările din Ţara Românească, cum a fost cazul acelui Johannes Toreck care "a venit cu toate bunurile sale de peste munţi" şi s-a stabilit în satul Pricaz din imediata vecinătate a Orăştiei.

După anul 1500, pentru funcţia scăunală a avut loc o dispută aprigă între trei reprezentanţi: doi de origine nobiliară maghiară (Torna Nemes, Stephanus Vinczy) şi un nou reprezentant al familiei Olah anume, Ştefan. Câştigător a ieşit în cele din urmă, Ştefan, care a beneficiat de un sprijin susţinut atât din partea forurilor din Sibiu, cât şi al regelui.

Istoricii au văzut în Ştefan un boier pribeag de rang superior, implicat în luptele pentru putere din Ţara Românească. Cum se obişnuia în epocă, cei ce se simţeau ameninţaţi se refugiau peste munţi la Sibiu sau Braşov. Momentul trecerii s-a situat în timpul primei domnii a lui Vlad Ţepeş, iar oraşul vizat a fost cel de sub poalele Cibinului unde avea locuinţa şi şi-a întemeiat familia. Izvoarele documentare atestă că Ştefan 1-a slujit cu credinţă pe suveran, care la un moment dat i-a şi propus tronul Ţării Româneşti, fiind însă imediat refuzat. A preferat viaţa singură şi liniştită, în raport cu una plină de fast, dar şi de riscuri. Ca rezultat al meritelor sale, a fidelităţii sale faţă de curtea regală, a vitejiei probate în numeroase conflicte armate, în anul 1504 a obţinut funcţia de jude regal al Orăştiei.

Temerile saşilor din oraş cu privire la firea prea autoritară a lui Ştefan nu au fost lipsite de temei, dar acesta, prin acţiunile intreprinse, a reuşit să câştige comunitatea de partea sa. Astfel, în anul 1506 a reuşit recuperarea unor culmi muntoase pierdute de orăştieni în timpul lui Corner. Pentru faptele sale a fost reclamat de principesa Beatrix Frangepan, văduva lui Ioan Corvinus, forului de judecată din Alba Iulia. Cu acelaşi succes va acţiona peste un deceniu în legătură cu o porţiune de pământ litigios aflat de multă vreme în dispută între Orăştie şi Vinţul de Jos.

Tot în primii ani de conducere a iniţiat vaste acţiuni de reconstrucţie a oraşului şi a unor edificii din perimetrul scaunului; s-a întărit zidul bisericii fortificate din centrul aşezării, s-au făcut reparaţii la bisericile franciscane din urbe şi la cea din Romos. Toate însumate i-au făcut pe orăştieni să se împace rapid cu judele lor, alte dispute nefiind consemnate documentar. Portretului său sumar schiţat s-ar cuveni de adăugat că a întreţinute mai departe legături cu cercul boierilor fugari din Ţara Românească. După o cârmuire de 15 ani, bătrân fiind, a încercat să impună în funcţia scaunală supremă pe fiul său mezin, Matei. Idea a fost sprijinită şi de o serie de personalităţi de prim rang ale lumii politice şi religioase, care au intervenit pe lângă magistratul sibian în favoarea numirii, printre ei aflându-se Ludovic al II-lea, regele Ungariei, Ioan Zapolya, voievodul Transilvaniei, episcopul Georgius din Pees. Cu toate acestea, Sibiul întârzie verdictul. în anul 1522, pe când şi-a întocmit testamentul, Ştefan se mai intitula jude regal al Orăştiei, dar pe lângă el mai apare amintit în act un al doilea jude cu o titulatură mai deosebită de constituti iudici regis. Prin umare, la acea dată Ştefan, împovărat de ani, nu mai putea exercita funcţia, şi cum treburile cominităţii nu suportau amânare, sfatul orăşenesc şi-a ales, prin învoială un jude până la decizia Sibiului. Timpul îndelungat de aşteptare al verdictului infirmă afirmaţia umanistului Nicolae, precum că funcţia a fost conferită ereditar familiei. Curând Ştefan a decedat, fiind înmormântat la Orăştie, iar la scurtă vreme parvenind şi numirea în favoarea lui Matei. în 1524, registrele consulare ale Sibiului îl consemnează în noua ipostază, funcţie deţinută cu întreruperi până în anul 1536.

Ni s-au păstrat unele date asupra activităţii sale de mai bine de un deceniu . Dar uneori chiar şi tăcerea poate sluji istoricului , mai ales când pot fi conexate altor informaţii. Registrele Universităţii Săseşti din perioada anilor 1527-1529 atestă că censul Sfântului Martin al Orăştiei a fost predat nu de către judele regal sau de cineva din sfatul orăşenesc, după cum era obiceiul, ci de terţe persoane, fapt practicat doar în vremuri de restrişte. într-adevăr, sud-vestul Transilvaniei a fost în acea perioadă afectat de luptele dintre cele două partide pretendente la tronul Ungariei, conduse de Ioan Zapolya şi Ferdinand de Habsburg. în disputele politice, perimetrul scaunului orăştian a servit adesea drept teatru de operaţiuni. Evenimentele nu puteau lăsa indiferent nici pe judele Matei. El 1-a sprijinit pe pretendentul Zapolya spre deosebire de fratele său mai mare, Nicolae, care 1-a slujit cu credinţă o viaţă întreagă pe Ferdinand.

Dacă aproape toată viaţa sa a rămas neştiută, moartea survenită în 1536 a fost cunoscută de multe personalităţi ale timpului din Apus care au adresat imnuri de îmbărbătare lui Nicolae, ajuns arhiepiscop de Strigoinu. Totodată această dispariţie a însemnat şi sfîrşitul unui lanţ de funcţionari scăunali ce a fost dominat în perioada 1452-1536 de o familie originară din Ţara Românească.

Aparent, ţinutul saşilor apare ca o lume închisă, fără posibilătăţi de pătrundere a unor elemente străine. Viaţa s-a dovedit însă mai elastică decât privilegiile şi prejudecăţile şi a confirmat existenţa unor punţi de legătură reală între saşi şi maghiari în ţinutul sud transilvănean din evul mediu.

PRIMUL UMANIST DE ORIGINE ROMÂMĂ
NICOLAUS OLAHUS 1493

DIPLOMA ANDREEANĂ-1224 (Reprodusă integral)

"în numele sfintei treimi una şi nedespărţită,Andrei, din mila lui Dumnezeu, rege al Ungariei, Dalmaţiei, Croaţiei, Ramei, Serbiei, Galiţiei şi Lodomeriei, de-a pururea.Precum se cuvine demnităţii regale de a frânge cu putere îngâmfarea celor trufaşi, aşa se cade bunătăţii regale de a uşura cu milostivire apăsările celor umiliţi, de a măsura slujbele celor credincioşi şi de a împărtăşi pe fiecare după vrednicie din milostivirea sa. Venind aşadar toţi credincioşii noştri oaspeţi teutoni din Transilvania şi căzând cu umilinţă la picioarele majestăţii noastre şi plângându-se, ne-au arătat că ar fi căzut cu totul din libertatea cu care au fost chemaţi de prea evlaviosul rege Geza, bunicul nostru şi , dacă majestatea noastră regală nu deschide spre dânşii ochii cu obişnuita sa bunătate, aflându-se cu totul săraci, nu ar putea face majestăţii regale nici o slujbă. Aşadar noi,plecându-ne urechile cu obişnuita bunătate spre plângerile lor drepte, vrem să se facă cunoscut celor de faţă şi viitori că noi, călcând pe cucernicele urme ale înaintaşilor noştri şi mişcaţi fiind din adincul inimii, le-am înoit libertatea de mai înainte. însă în aşa fel ca tot poporul, începând de la Orăştie până la Baraolt, împreună cu pământul Secuilor din Sepsi şi cu pământul Daraus să fie un popor şi să se socotească sub un jude, desfiinţându-se din rădăcină toate comitatele, afară de cel de Sibiu. Iar corniţele Sibiului, oricine va fi, să nu cuteze a orândui [dregător] în sus-zisele comitate, decât numai dintre cei ce locuiesc între dânşii; şi poporul să-1 aleagă pe acela care va părea mai potrivit. Şi nimeni în comitatul Sibiului să nu cuteze a cumpăra [dregătorie] cu bani.Iar pentru folosul cămării noastre să fie datori pe an cinci sute de mărci de argint. Vrem ca nici un stăpân predicai sau oricine altul, care se află între hotarele lor, să nu fie scutit de această dare, afară de cei care se vor bucura de un privillegiu osebit pentru aceasta. Le mai îngăduim ca banii pe care vor fi datori, precum se ştie , să ni-i plătească, să nu se măsoare cu altă măsură decât cu marca de argint, pe care le-a dat-o tatăl nostru Bela, de prea fericită amintire, adică cu patru fertuni şi jumătate , după măsura Sibiului, împreună cu denarul de Colonia, ca să aibă greutatea fără nici o deosebire.Iar trimişilor pe care îi va orîndui majestaea regală pentru strângerea acestor bani să nu lipsească a le plăti, pe fiecare zi cât vor petrece acolo, câte trei lotoni pentru cheltuielile lor. Vor trimite cinci sute de ostaşi în expediţiile regale în cuprinsul graniţelor regatului şi peste graniţă o sută dacă regele va merge în persoană; iar dacă el va trimite pe un iobag al său în afara regatului, sau spre ajutorul unui prieten al său,sau în treburile sale proprii, ei vor fi datori a-i trimite numai cincizeci de ostaşi. Nici regele nu va putea să ceară mai mulţi, nici ei nu vor fi datori a trimite. Pe preoţii lor să şi-i aleagă liber, pe cei aleşi să-i înfăţişeze [spre întărire] şi să le plătească dijmele şi în toate drepturile bisericeşti să răspundă faţă de ei după obiceiul vechi.Voim şi poruncim cu tărie ca pe dînşii să nu-i judece nimeni decât noi sau corniţele de Sibiu, pe care îl vom aşeza noi la locul şi la timpul său.Dar, sub orice jude se vor afla, să fie judecaţi numai după dreptul obişnuielnic şi nimeni să nu cuteze a-i chema înaintea noastră, afară atunci când pricina lor nu s-ar putea hotărâ în faţa judelui lor. Iar afară de cele mai sus-zise, le-am dat pădurea Blahilor şi a Pecenegilor, dimpreună cu apele, ca să le folosească împreună cu sus-numiţii Blahi şi Pecenegi şi să nu fie datori a face nici o slujbă pentru aceasta, bucurându-se de mai sus-zisa libertate. Apoi le-am mai ingăduit ca să aibă o singură pecete, care să fie cunoscută de noi şi de magnaţii noştri în chip lămurit. Iar dacă vreunul dintre dânşii ar vrea să se judece cu cineva în vreo pricină bănească, să nu poată întrebuinţa alţi martori înaintea judelui decât oameni care se află între hotarele lor, noi scutindu-i pe ei de orice jurisdicţie [străină]. Şi le dăm tuturor dreptul de a lua sare măruntă , după vechea libertate, în jurul sărbătorii fericitului Gheorghe opt zile, în jurul sărbătorii fericitului rege Ştefan opt şi în jurul sărbătorii fericitului Martin de asemenea opt zile. Tot aşa le dăm dreptul, afară de cele mai sus-zise, ca nici un vameş să nu cuteze a-i împiedica nici la dus, nici la întors. Iar pădurea cu tot ce ţine de ea şi folosirea apelor cu toate vadurile lor, care ţin numai de dreptul de danie al regelui, le dăm tuturor, atît săracilor cît şi bogaţilor, ca să le folosească liber. Voim însă şi poruncim cu puterea noastră regală ca nimeni dintre iobagii noştri să nu cuteze a cere de la majestatea regală vreun sat sau vreun prediu; iar, dacă ar cere cineva, ei să se poată împotrivi în temeiul libertăţii ce le-am hărăzit-o. Am mai poruncit pometilor noştri credincioşi că, dacă se va întîmpla ca să venim noi în expediţie la dânşii, ei să fie datori a da numai trei găzduiri pentru noi, iar, dacă se va trimite, în treburile regelui, voievodul la dânşii sau prin ţara lor, să nu lipsească a da găzduiri, una când va intra şi alta când va ieşi. Mai adăugăm la sus-numitele drepturi ca negustorii lor să poată merge şi se întoarce liberi şi fără vamă oriunde în regatul nostru,

folosindu-se cu adevărat de dreptul lor în faţa majestăţii regale. Poruncim ca toate tîrgurile lor să şi le ţină fără să plătească vămi . Iar pentru ca cele ce s-au zis mai sus să rămînă trainice şi neschimbate în viitor, am întărit acest act cu puterea peceţii noastre duble. Dat în anul de la întruparea Domnului o mie două sute douăzeci şi patru, iar al domniei noastre douăzeci şi una."

Textul reprodus din volumul "Aşezarea saşilor în Transilvania" Thomas Nagler, Editura Kriterion, Bucureşti, pag. 144-146

ANALIZAREA COMPLEXULUI DE CONSTRUCŢII

Paul Niedermaier

în oraş au rămas puţine case vechi. Cele mai multe din ele sunt mici şi se găsesc numai pe frontul de nord şi de răsărit al pieţii - câteva case de locuit mai vechi , cu etaj .Dar nici la acestea nu se pot găsi detalii arhitectonice , care să fie puse în legătură cu sec. XV sau XVI.

Deoarece resturile constucţiilor vechi sunt deosebit de rare , descrierea oraşului de către Giovandrea Gromo dobândeşte o importanţă deosebită.El povesteşte că localitatea "se aseamănă mai mult cu un sat "şi că "are numai puţine case orăşeneşti şi că nici locuitori cetăţeni nu are atâţia"ca Sebeşul .în jurul anului 1550 casele din oraşele ardeleneşti au fost construite în principal din lemn , iar în sate aproape exclusiv ; dacă construcţiile din Orăştie au fost asemănate cu cele ale unui sat , atunci numărul caselor zidite în deceniul 7 al sec. XVI trebuie să fi fost foarte mic. Deoarece totuşi sunt menţionate clădiri orăşeneşti trebuie să fi existat şi câteva construcţii mai însemnate , care în parte se poate să fi fost construite după incendiul din 1555.

Până spre sfârşitul sec. XVI numărul caselor zidite a crescut totuşi însă şi în continuare , chiar la finele sec. XVIII au fost construcţii modeste . Despre acestea vorbeşte Daniel Leonhard în anul 1852 în modul următor :"După tradiţia orală a vechilor strămoşi , clădiri-parter de altădată de aici în cea mai mare parte au fost construite cu bolovani din râu , dar acoperite cu paie , cu ferestre mici, prin care lumina zilei de cele mai multe ori pătrundea numai confuz prin pieliţa de băşică , iar uşile se închideau numai cu încuietoare din lemn . Numai casele oamenilor avuţi se disting prin acoperişuri din şindrilă , cu fruntare împodobite spre stradă , ferestre cu geamuri din sticlă şi cu armături simple din fier la uşi."

Printre clădirile publice din Orăştie , se remarcă mai ales biserica. Ea se află pe locul unei construcţii în stil romanic care după cercetările lui Gustav Treiber a fost o basilică relativ scurtă a cărei absidă a avut înainte un cor pătrat şi care avea apside mai mici la capătul de răsărit al navelor laterlale /Fig. 121/;Ipoteza acestui autor se confirmă deasemenea şi prin mărimea iniţială a curţii bisericii .Deoarece nava principală a fost scurtă , vechiul turn desigur că a fost construit mai târziu . Terenul care a stat la dispoziţia credincioşilor s-ar putea ca iniţial să fi fost de aprox. 270 mp.De aici se poate trage concluzia că Orăştia , în timpul construirii bisericii romanice să fi avut 50-60 familii /250-300/;După mărimea oraşului s-ar putea ca biserica să fi fost construită deci în primul sfert al sec. XIII.

Reclădirea bisericii s-a început qii un nou cor , care constă din trei juguri pătrate şi unul cu 5 laturi. Urma să fie flancat de doua coruri mai mici, care au fost planificate lângă arcul de triumf cu câte un jug cu cinci laturi .Că noua construcţie a fost contemplată ca o biserică în formă de hală, o demonstrează înălţimea serviciilor din colţurile corurilor laterale .Dispozitivul se poate compara cu acela al bisericii din Cluj , dar corul de la Orăştie avea mai puţine proporţii suave ca aceasta ;dar şi formele dimensiunilor ferestrelor , coloanele de protecţie şi cornişele se pare că au fost ceva mai simple .Construcţia prezintă o anumită asemănare cu vechile părţi gotice ale bisericii Mariadé la Sibiu şi cu corurile construite de acelaşi meşter , astfel că cu lucrările de construcţie la corul din Orăştie , probabil că s-a început îndată după mijlocul sec. XIV . Zidurile constau din aprox. 1400 mc.de ziduri ,iar dacă ţinem cont numai de acestea , pe lângă mărimea de atunci a oraşului a fost nevoie de o durată mai lungă de clădire ; acele multe lucrări de pietrar desigur că au îngreunat şi au scumpit executarea . Din acest motiv la început s-a renunţat la bolta corului.

Spaţiulutil al noii construcţii a cuprins aprox. 190mp.Când s-a început construirea , a fost cel mai mare cor din Ardeal;mai târziu a fost întrecut de corurile marii biserici din Sebeş şi din Braşov.în comparaţie cu numărul locuitorilor din Orăştie, proiectul construirii bisericii a fost din cale afară de pretenţios . Dacă o parte a noului cor a fost folosit în mod provizoriu ca loc de adunare pentru credincioşi , chiar iară noua construcţie a navelor a avut o mărime de aprox.360 mp. în sec. XV şi XVI deci de fiecare din cele 160 familii /7001ocuitori a oraşului a revenit 2,25mp.;deoarece mai exista şi o a doua biserică , spaţiul era suficient pentru familii resp.locuitori şi în modul acesta se înţelege de ce nu s-a făcut în continuare o altă mărire a bisericii.

După sec XIV nu s-a construit decât numai un turn la capătul de apus a navei din mijloc iar în anul 1496 corul a fost dotat cu o boltă stelară.Vechea navă lungă a fost reconstruită în prima jumătate a secolului trecut :tot atunci s-a construit din nou turnul iar în cele din urmă în jurul anului 1935au mai urmat câteva modificări.

Despre vechi capele , construite lângă biserica parohială nu se ştie nimic . în schimb începând cu sec.XVII şi până la anul 1823 serviciul divin s-a oficiat în sacristie.

Au fost menţionate două mănăstiri la Orăştie . Despre prezenţa călugărilor din ordinul minoriţilor menţionează un document din anul 1309:mănăstirea trebuie deci să fi fost fondată într-o epocă în care localitatea avea 700-1000 locuitori .O comparaţie cu o stare de fapt mai clară la Bistriţa , unde biserca ordinului minoriţilor resp. a mănăstirii lor cel puţin parţial a fost construită înainte de anul 1280, iar prima atestare documentară se îndreaptă spre anul 1268 , indică împrejurarea că lucrările de construcţie au fost începute la începutul sec. XIV.Deoarece însă clădirea în epoca barocului a fost complet modificată , nu s-au păstrat caracteristice de stil , care să permită o datare mai precisă.Spaţiul util al sălii a fost de 150 mp. şi astfel de fiecare din cele 300-400 familii/1500-2000 locuitori ai oraşului au revenit 0,4-0,50 mp. Corul are 130 mp.; în raport cu sala este foarte mare.încăperile mănăstirii sunt adăpostite în două aripi care împreună cu biserica închid o curte situată la sud de aceasta . Spaţiul total al vechilor părţi de aripi însumează aprox. 1200 mp.

O a doua aşezare monasterială cele 4 case de rugăciune pentru femei şi fete "Begine" este documentar atestată în anul 1334 , când oraşul a avut în jur de 1700 locuitori. Date mai precise asupra acestor elemente ne există.

Dintre construcţiile publice cetăţeneşti o primărie şi o şcoală sunt de mai multe ori menţionate .Primăria a fost situată în cadrul cetăţii-biserică , aproape de colţul ei de nord-vest şi a fost demolată la începutul sec. IX.Deasemenea în cadrul bisericii-cetate s-a aflat şi şcoala .Deoarece însă clădirea ei îngreuna apărarea cetăţii , s-a hotărât să fie demolată în locul vechii construcţii au fost apoi clădite două noi clădiri şcolareîn afara zidurilor fortificaţiei.

Cel mai vechi dispozitiv de apărare probabil că a fost situat pe un deal în apropierea oraşului ; existenţa acestuia se poate conchide din denumirile topografice; urme nu s-au găsit.

La dispozitivele de apărare ale bisericii se pot recunoaşte mai multe etepe de construire . La început a existat un zid cercual din piatră , cu grosimea de 0,9m s-a păstrat pe partea de nord , vest şi sud a bisericii fortificate .De acesta a aparţinut un şanţ şi un turn-poartă interior pe partea de apus a cetăţii.Locul de situaţie a turnului în spatele intrării prin zid este o indicaţie că zidul a fost relativ timpuriu construit, la fel şi excepţionala mărime a spaţiului cetăţuii.
Cei aproape 600 mp.corespundeau unei localităţi cu 170-240 familii / 800 - 1200 locuitori.

Această mărime a avut -o Orăştia în anii 1300-1325 şi poate şi curând după anul 1347.Deoarecedupă mijlocul sec. XIV s-a început modificarea bisericii , este probabil , că primul zid înconjurător să fi fost construit încă la sfârşitul se. XIII sau începutul se. XIV.Pentru dispozitivul de fortificaţie a trebuit să se construiască zid de 1800 mc. , iar astfel răzuită o durată probabilă de construcţie de 6-8 ani.

Prima modificare mai importantă a dispozitivului de apărare s-a făcut în a doua jumătate a sec. XIV . Partea de închidere a corului nou a fost prea aproape de zidul din răsărit; din acest motiv a fost demolată şi a fost din nou ridicată din zidărie mixtă , de data aceasta cu linie boltită.Turnurile exterioare şi arcurile care sprijineau zidul pe partea sudică a cetăţii şi purtau balustrada de apărare , s-ar putea să fi fost construite abia după anul 1400.Alte completări de construcţii din sec.XVI au constat în ridicarea unui rondel pe partea nordică a cetăţii şi a unui al doilea zid , probabil subţire carepe timpul lui Giovandrea Gromos încă nu a existat .Din documente aflăm că în 1507 s-au făcut lucrări , care după sumele indicate trebuie să fi fost neânsemnate , aflăm despre lipsa de arme şi muniţii în anul 1514 şi că în anul 1572 "spre paguba ţării.... cetatea era ruinată ".

Orăştia încă în anul 1324 este numită "civitas".Nu este exclus , ca atunci să fi fost construite dispozitive de apărare ceva mai masive în jurul întregului oraş , aşa cum au existat şi în alte părţi , ca la Cluj. Ca o indicaţie cu privire la existenţa acestor feluri de fortificaţii între altele s-ar putea valorifica între împrejurări obiceiul - documentar în orice caz mai târziu atestat - 1574 de a se face distincţie între oamenii care locuiau în interiorul zidului împrejmuitor şi cei care locuiau în afar cetăţii "universi extra Castrum degentes". Graniţa oraşului din prima jumătate a sec.XIV se poate clar urmări.La se întind de pe lungimea târgului de fân şi a străzilor pielarilor 30 fierarilor 33 ,

maierul de sus şi strada maierului vechi,precum şi pe lângă mici străduţe şi limitele parcelelor gospodăreşti .

Când oraşul în a doua jumătate a sec. XIV şi în sec. XV s-a făcut mai mic , probabil că linia de fortificaţie a fost părăsită , şi cu timpul s-a ruinat . Giovandrea Gromo relatează că oraşul este "deschis" adecă "nu este împrejmuit nici cu un zid , nici cu un val de pământ."Mai târziu însă se menţionează din nou un zid , care ar fi fost demolat la începutul sec. XVIII.

Datele de sus se îmbină într-o imagină , care conturează cu totul general desvoltarea arhitectonică a Orăştiei;despre aceasta se va face vorbire mai pe larg în capitolul ce urmează.

Rapoartele Iui M. P. Thiemann

EMIL GELU, Avocat

După revoluţia din 1848 la Orăştie au dominat împrejurări haotice. Maghiarii şi-au instalat la Orăştie forul pentru judecarea revoluţiei lui Avram Iancu, lucru care nu era nici pe placul saşilor nici pe placul românilor.

Ar fi curs încă mult sânge la Orăştie, dacă deputatul românilor din Orăştie, Nicolae Popovici, nu s-ar fi bucurat de veneraţie în cercurile politice maghiare ale ţării, mai ales după ce acesta în 1848 în diete de la Dobriţin a cerut alungarea habsburgilor de la cârma imperiului.

Desmăţul politic a durat până în 1856, când Ardealul a ajuns sub stăpânirea curţii imperiale de la Viena.

în anul 1856, în cadrul reorganizării politico-administrative, Ardealul a fost împărţit în zece judeţe numite "Kreis".

Judeţul nr. 10. se numea "Kreis Broos" adecă judeţul Orăştie şi cuprindea un teritor mult mai mare decât cel pe care 1-a avut judeţul Hunedoara până în 1944.

Astfel Orăştia devenise oraşul de reşedinţă a celui mai mare din Ardeal.

Toate sforţările curţii de la Viena de a găsi un candidat pentru această demnitate s-au soldat cu eşec. Nu se găsea om pentru a accepta scaunul "micului regat al Orăştiei", respective pentru ţinutul Hunedoarei şi a Zărandului, care în analele cancelariei secrete de la Viena, figura sub denumirea de Schwartze Republic", adecă republica neagră.

împăratul Francisc Iosif I. al Austriei, spre a nu se compromite organizarea Ardealului, în cele din urmă fu nevoit să apeleze la solicitudinea educatorului său personal, Dr, M.P. Thiemann, care între timp ajunsese consilierul intim al împăratului.

Rapoartele lui Thiemann.

De la Orăştie, guvernatorul Thiemann a trimis la Viena câteva sute de rapoarte, care desvăluie formidabila personalitate şi clarviziunea politică a acestui demnitar al curţii de la Viena.

Thiemann a fost trimis la Orăştie să împiedice a treia revoluţie, despre care prevedea că va rupe Ardealul din legământul casei habsburgice.

Despre Ardealul Thiemann susţinea că a fost dat pe mâna unor oameni care suferă de goliciune mintală şi de rea credinţă dar care nu au nici atâta pregătire şi bun simţ cât un praznic de noapte.

Thiemann susţinea că nobilii ardeleni, în ignoranţa lor îşi spun "fruntaşi ai ţării" în loc să se numească privilegiaţii de la ţară. Că îşi spun "persoane nobile" în loc să spună că aparţin unei familii nobiliare, că vorbesc despre drepturi încoronate, în loc de privilegii şi că sunt mândri de strămoşii lor în loc de a se putea mândri cu merite şi prestanţă personală.

"Am găsit aici prea multă noblime, dar prea puţină nobleţe".

Am găsit multe piei, dar puţine foi, făcând aluzie la diplomele nobiliare scrise pe piele şi în schimb la lipsa cărţilor de ştiinţă.

Am găsit mulţi bravarzi dar puţini bravi printre ei.

în 1857, în cadrul unui raport confidenţial, Thiemann era de părere să se facă neîntârziat capitala Ardealului- la Orăştie.

în acel raport Thiemann arată că actualul oraş Orăştie va trebui să sufere considerabile modificări. în limbajul lui Thiemann aceasta însemna că Orăştia să fie cu fundamente cu tot rasă de pe faţa pământului.

Thiemann aflase că sub guvernatorul Ardealului, Samuel Bruckenthal, s-a dat foc mănăstirilor din munţii Ardealului, lucru pe care 1-a criticat aspru.

Despre haiducii refugiaţi în munţi, Thiemann avea părerile sale considerând-i drept "frâne sociale de valoare", căci susţinea că încă nu a auzit ca un om de treabă să fi fost ucis de aceşti haiduci.

într-un raport al său caracterizează astfel Orăştia :

" Viaţă veselă....
Case mici cu porţi mari....
Mulţi meseriaşi. Unii se ocupă în locuinţa lor şi cu cârciumăritul ...
Fiecare ţăran este şi zidar, iar ţiganii sunt ori cărămidari, ori muzicanţi.
Vinuri bune de tot soiul...
Berea proaspătă...
Oamenii înstăriţi n-au apă de beut, dar poporul are fântâni cu apă bună.
în piaţă totdeauna se găseşte friptură gustoasă şi pâine albă la femei curate şi care nu sunt în înalta societate.
Oraşul este bogat dar n-are clădiri pentru oficialităţi.
Se petrece bine la nunţi şi botezuri, iar românii şi la înmormântări.
Piaţa foarte bogată, dar drumuri mizerabile.
Stări foarte curioase în cârciumi: popii, civilii şi ţăranii mâncă şi beau la aceiaşi masă.
Puţine decrete vechi
Decretul din 1459 scuteşte vinul " de dări, vămi şi orice alte neplăceri.
Sarea încărcată cu taxe mari....

1858 martie 18 - Orăştie

Raportul informativ trimis curţii imperiale de Dr. Theimann, conducătorul judeţului Orăştie, fost educator şi consilier intim al împăratrului Franz Iosef.
Raportul constituie un adevărat rechizitoriu al stărilor sociale şi politice cu interesante aprecieri despre români şi propuneri pentru remedierea situaţiei lor precare.
Doc. Nr. 745-1858 înreg. Minist. Int. Prezidiul Poliţiei I.,cancelaria secretă a curţii şi cabinetului.

T r a d u c e r e

Românii / valahii / desigur nu vor lua parte la deputăţiile din prilejul călătoriei suveranului, cu toate acestea trebuie să remarc că ei formează majoritatea covârştoare, care pe ei se bazează viitorul ţării.

Ceeace se face pentru ei după considerente de echitate, justeţă şi raţiune politică, promovează nu numai fericirea acestei ţări ci are efecte atrăgătoare, cuceriri paşnice spre orient, până departe dincolo de Principate. Nu mă refer la românul în frac, nici la clerul intrigant mai înalt sau cel de jos, ci numai la popor.

Românii vor căuta în alt mod apropiere faţă de mamajestatea apostolică decât cu cea mai adâncă smerenie, nu atât din iubire şi din ataşament, ci din supunere obişnuită.

înainte de toate trebuie ca românii să fie prefăcuţi în cultivatori de pământ din păstori. Cum se poate realiza acest lucru am descris amănunţit în comunicările mele din 26 februarie a.crt., cu Nr. 248. Rog ca acele comunicări să fie împărtăşite de înaltă apeciere, căci merită în mare grad. Trebuie că ordinul cel mai suprem să Ie însuşească. Autorităţile guvernamentale au lăsat să treacă nefolosit un şir întreg de ani, fără impulsul de la forul suprem cu greu vor păşi la realizarea îndatoririlor lor de serviciu din iniţiativă proprie.

O parte însemnată dificilă a acestei probleme rezidă în munca ce urmează să fie transferată asupra judecăţilor urbariale. Acestea urmează să separe acele teritorii care se cuvin comunelor, adecă valahilor ca proprietate liberă pentru dreptul de tăiere în păduri şpi dreptul de păşunat, dar au de executat şi comasarea pământurilor.

Dacă judecătoriile urbariale vor fi greşit compuse, atunci se vor naşte în orice caz nemulţumiri generale şi neajunsuri dintre cele mai mari. Sunt foarte îngrijorat că se va comite această greşală căci aceste posturi la aceste judecătorii sunt privite ca refugii sinecuriste pentru astfel de maghiari, care de altcum nu pot fi utilizaţi, sau se urmăreşte cucerirea lor. Românii vor privi judecătorii urbariali cu cea mai mare neâncredere.

în Ardeal pentru aceste funcţii este nevoie de oameni cu totul neutrii, căci aici un popor stă ca parte aservită faţă în faţă cu popoare cu drepturi, nu ca în Ungaria, unde partidele aparţin unei singure naţionalităţi.

Dacă bărbaţii capabili vor lipsi, atunci aceste atribuţiuni să fie diferite autorităţilor regulare, care după concepţia mea sunt mult mai potrivite pentru aceasta decât judecătoriile speciale. Mai trebuie în acest loc să atrag atenţia cu privire la ceea ce trădează maghiarii din Ardeal în prilejuri sentimentale:"Numai încă pentru o oră daţi-ne pe mâini valahii!" Iar acum s-a vrut să se facă din judecătoriile urbariale sinecuri pentru maghiari şi să li se dea pe mâini deciziunea asupra bazelor de existenţă a poporului român? Avertizez hotărât a nu se comite aceste greşeli speculative şi ameninţătoare.

Din pământurile care bvor reveni pe aaceastă cale comunelor, o parte ve deveni avut sătesc propriu zis, altă parte se va folosi pentru aşezăminte bisericeşti şi şcoli, iar partea a treia se va transfera în proprietatea locuitorilor, spre a se forma cu ele gospodării ţărăneşti.

Această reformă aplicată cu temei şi corectitudine, va servi categoric viitorului ţării, ca atare merită ca majestatea sa apostolească să ordone autorităţile să o execute cât mai temeinic şi cât mai urgent. Dacă se pierde acest moment fără această reglementare, atunci populaţia principală a Ardealului va rămâne un popor nenorocit de păstori, un biciu pentru toţi ceilalţi proprietari de pământ.

Şcoala este foarte râvnită de inimile românilor, ei vor ca, copii lor să primească învăţătură şi se uită cu ochi buni dacă văd că ei învaţă limba germană. Numai pe calea descrisă mai sus se pot întemeia şcoli, altcum lipsesc toate mijloacele.

Românul se plânge că breslele nu-i primesc la ucenicie copii. Remedierea acestei stări zace în respectarea legilor generale şi mai ales în legea meseriilor ce trebuieşte adusă.

Garda financiară furnizează românilor motive pentru cele mai strigătoare plângeri, iar ceea ce se relatează în comunicările Nr. 267, 268 şi 269 aparţin acestui subiect. Angajaţii gărzilor financiare abuzează de loialitatea valahilor faţă de orice angajat al împărăţiei, se îmbată, sunt căzuţi în beţie.

Licenţele pentru desfacerea neuturilor eliberate de forurile oficiale sunt supuse unui abuz îngrozitor spre a obliga poporul la consumul de rachiu. Acest viciu sporeşte din an în an. Arendatorii evrei ai dreptului de a desface beuturi ca de obicei nu au nici o grije decât numai profitul lor. Astfel de drepturi sunt o afurisenie pentru orice ţară, mai ales pentru o ţară ca Ardealul, unde poporul este încă atât de înapoiat. Remedierea constă în supunerea tuturor ocupaţiunilor legate de desfacerea beuturilor legii industriale pentru că nu fiecare speculant cu rachiu să-şi poată permite ceea ce îi dictează avantajul personal.

Comunele de grăniceri care au fost militarizate, sunt cele mai nenorocite dintre toate: îndreptăţirile militare au încetat, averea pe care au avut-o de la militarizare a fost smulsă prin înşelăciune şi atribuită statului, la fel şi dreptul de desfacere şi de morărit şi se exercită prin cei mai răi arendaşi evrei.

în acest sector remedierea este totodată o cerinţă a dreptăţii, trebuie să li se restituie acestor comune tot ce au posedat înainte de militarizare.

în multe oraşe şi târguri îndeosebi în fostele oraşe de scaun ale saşilor, mai există o sumedie de instituţii nelegale pentru oprimarea locuitorilor din satele din jur: taxe de obor şi piaţă, vămi în lemne / zeciuieli în lemne / taxe exagerate pentru expunerea în piaţă a produselor şi altele asemănătoare, nu există nici un motiv pentru a lăsa să dăinuiască în continuare aceste asupriri, care în plus ţin la pământ traficul.

Orăştie, la 18 martie 1858.

THIEMANN
Conducătorul cercului.

înreg. Minist. Int. - Prez. Poliţiei Nr. 745/1858.
Cancelaria secretă a curţii - Cabinetul împăratului.

Instituţii Imperial Regale ale Judeţului Orăştie
în Orăştie

Judeţul (cercul) cuprinde 134,77 mile pătrate cu 214163 locuitori
- catolici 4283
- greco-uniţi 38550
- ortodocşi 160603
- evanghelici 2141
- calvini 8565
- alte confesiuni 23

- germani 1063
- maghiari 7809
-români 192995
- alte naţionalităţi 12298

Judeţul Orăştie are:
- 435 sate (8 comune şl 427 de sate)
- 9 districte comunale
- 1 district orăşenesc cu 1 serviciu politic, 8 servicii felurite şi o magistratură
- prefectul judeţului Thiemann Friedrich
- comisari de judeţ
- doctor medic de judeţ
- secretar de judeţ
- registratura judeţului
- cancelaria judeţului
- personalul sanitar (medicii deistrictuali)

Magistratura Imperial Regală a Districtului Orăştie
Serviciul politic al Districtului
Districtul Orăştie cuprinde 21,4 mile pătrate cu 27094 locuitori:
- germani 289
- maghiari 978
- români 24078
- alte naţionalităţi 1449

Districtele aparţinătoare judeţului Orăştie
- Deva
- Hălmagiu
- Haţeg
- Baia de Criş
- Ilia
- Şoimuş
-Pui
- Hunedoara

Magistratura oraşului judeţean Orăştie-deschisă în 3 decembrie 1854 funcţionează în baza ordinului 23009 din 30 noiembrie 1854

Oraşul Orăştie reşedinţă de judeţ
- 4260 locuitori
  - germani 653
  - maghiari 823
  - români 1904
  - alte naţionalităţi 880
- primarul oraşului
- consilierii amgistraturii
- secretar
- revizor poliţist

- expeditor
- casier
- controlor

Extras din HOF-und STAATS-HANDBUCH DES KAISERTHUMES OSTERREICH 1856 WIEN

OAMENII DIN PARTEA LOCULUI

Prof. univ. dr. Mircea Homorodean

Istoricul populaţiilor care s-au succedat sau au coexistat de-a lungul vremii în împrejurimile Rîului Grădiştii îl vom cerceta ţinând seama, în primul rând, de originea numelor de locuri.

Cercetarea în acest mod va fi lărgită prin luarea în considerare şi a toponimelor care, prin înţelesul lor, ne vorbesc despre existenţa unei anumite populaţii într-o localitate .

Procedând aşa, credem că vom putea fructifica într-o cât mai mare măsură valoarea istorică a numelor incluse aici.

ANTICHITATEA . DACII ŞI ROMANII

Descoperirile arheologice dovedesc că locuirea dacică în Munţii Orăştiei, în zona cursului superior al Rîului Grădiştii, datează cel târziu din a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n. Reşedinţa regilor daci, adăpostită în acest ţinut, va cunoaşte o remarcabilă strălucire în urma fondării Sarmizegetusei, centrul politic, militar şi religios al Daciei din vremea domniei lui Decebal.

Situat pe Dealu Grădiştii (Grăd M), acest centru, el însuşi fortificat, era protejat de un sistem complex de fortificaţii (cetăţi, bastioane, turnuri etc.), răspândite pe un teritoriu întins: de la Costeşti, Blidaru, Vîrfu lui Hulpe, Piatra Roşie, Cioclovina, Ponorici şi până la Piatra Bolii(Băniţa, în Valea Jiului).

întreg acest ţinut muntos şi deluros era împânzit de aşezări civile, compacte sau răsfirate, situate pe văi sau pe dealuri, pe terase şi poieni, unele din ele având caracter oppidan: de ex., aşezările de la Costeşti şi Bucium, respectiv de pe Dealu Grădiştii, Feţele Albe şi Faţa Cetii.

După o apreciere globală, în Munţii Orăştiei sunt cunoscute până acum peste o sută de aşezări dacice, în majoritate neântărite.

Cele două războaie cu romanii (din anii 101-102 şi 105-106)şi stăpânirea romană, care au curmat viaţa în plin avânt a statului dac, au lăsat şi ele urme, se înţelege, în cuprinsul şi împrejurimile Sarmizegetusei. Sunt, printre altele, castrele pe care romanii le-au construit în Munţii Orăştiei şi pe valea Rîului Grădiştii, în timpul asediului Sarmizegetusei şi după căderea şi distrugerea acesteia. Limitându-ne la regiunea cercetată, pot fi citate, de ex., castrul de pământ de pe Muncel (Grăd M) şi cel de piatră de la Orăştioara de Jos.

Pe valea Rîului Grădiştii nu ar exista urme de aşezări civile băştinaşe, ulterioare începutului sec. al II-lea, sau romane, întreaga regiune fiind evacuată - şi nu colonizată - de către romani. Atât evacuarea regiunii, cât şi garnizoanele romane din castrele construite după înfrângerea dacilor ar fi urmărit preântâmpinarea unor posibile răscoale ale învinşilor. După D. Tudor, o aşezare rurală romană s-ar fi găsit, totuşi, pe Dealu Holumbului, în partea de apus a Orăştiei. Pe de altă parte, existenţa aşezărilor romane(mai cu seamă fortificate) impune "admiterea cu necesitate a unui drum roman care se desprinderea din marele drum imperial la Germisara şi urca pe valea Grădiştei în sus, până la Costeşti, şi mai departe în munţi, până la ruinele cetăţii Grădiştea Muncelului"

Păstrarea din antichitate şi a altor nume, pe lângă hidronimele majore recunoscute ca atare, este foarte posibilă. Este de presupus, în consecinţă, că şi toponimia împrejurimilor fostei Sarmizegetuse,împrejurimi cu o viaţă atât de intensă odinioară, să cuprindă unele elemente străvechi. Aceasta, în pofida nepăstrării în regiune a însuşi numelui Sarmizegetusa (însemnând, probabil, "cetatea de palisadă pe stâncă")şi, poate, şi a hidronimului Sargeţia.

Recunoaşterea unor asemenea nume, dacice, ca şi romane, ne-a fost însă imposibilă, cel puţin până acum, din lipsa unor dovezi mai concludente, istorice şi, îndeosebi, lingvistice.De altminteri, dacă ţinem seama de părerea de mai sus a arheologilor, înseamnă că o parte din numele dacice ar fi putut să dispară încă în cursul stăpânirii romane.

Există în schimb în regiune o seamă de nume de locuri, în majoritate româneşti, care, prin semnificaţia lor, pot constitui indicii pentru cercetarea arheologică (nume referitoare la ruine, tezaure etc.). Valoarea lor se explică prin faptul că, deşi relativ recente, ele dăinuie, oricum, dintr-o vreme când vestigiile materiale ale unor epoci apuse erau mai vizibile decât azi.

Este adevărat că o mare parte a locurilor denumite astfel sunt cunoscute ca atare. Prin aceasta însă valoareanumelor lor nu este cu nimic ştirbită. Pe de altă parte, s-ar putea ca unele din numele în discuţie să aparţină unor locuri cu vestigii din epoci şi mai vechi sau chiar din epoci mai recente.

S-ar putea, în sfârşit, ca, din diverse motive câteva din locurile citate aici să nu aibă, în fapt, vreo importanţă arheologică. Asupra valorii reale a tuturor acestor nume lăsăm să decidă arheologii, înşirăm numele după natura vestigiilor la care ele fac referinţă.

în mod firesc, prin poziţia geografică şi proporţiile lor, ruinele Sarmizegetusei au constituit punctul de plecare în crearea numelui Rîu Grădiştii, unul din cele mai importante toponime din regiune. Adăugăm că, tot în zona acestor ruine, se află şi satul Grădişte (numit şi Grădiştea Muncelului sau Grădiştea de Munte), ca şi Dealu Grădiştii, înălţime pe care se află însăşi Sarmizegetusa. Numele reapare la Costeşti, unde Grădişte este un bot de deal (405 m) cu urme ale unei aşezări militare romane. II întâlnim, de asemenea, la Orăştioara de Sus:aici, Piatra Grădiştii sau (la Oră J) Crucea Grădiştii desemnează ruinele unui castru roman. Numele Grădiştea (după termenul comun grădişte, din bg. grădişte "locul unui fost oraş; fortăreaţă; cetate" Iordan, T., p. 441) pare a se referi 1 aruine (din piatră), difuze, cu contururi mai puţin precise sau care, uneori, alcătuiesc un adevărat complex.Faptul este confirmat, printre altele, de toponimul Piatra Grădiştii, menţionat mai înainte. Aici piatră înseamnă "loc cu multă piatră, pietros". De notat că acelaşi înţeles îl au şi urmaşii lat. petra din toponimia din sudul Franţei, unde nume ca las Peyras, las Peyres (1837; azi las Peyros) denumesc ruine din piatră, de mai mare întindere.

Mai apropiat semantic faţă de precedentul poate fi considerat numele Pustiosu al unui deal (Grăd M) cu bogate urme de gospodării dacice, adj. pustios, aici substantivat, cu sensul aparte de "cu ruine". Pentru acest sens, cf. adj. pustiu "(despre locuinţe şi aşezări omeneşti) aflat în paragină, în ruină".

în raport cu cele de până acum, cetate şi derivatele sale pot însemna "aşezare fortificată, fortificaţie(în ruină), distinct delimitată, construită mai cu seamă din piatră". Aşa sunt: Cetatea, ruinele incintei fortificate a Sarmizegetusei; Cetăţuia(Cost), deal(561m), cu ruinele unei puternice fortăreţe, acropolă a unei întinse aşezări civile şi reşedinţă a regilor daci;Cetăţuia Naltă (Cost), înălţime (580 m) cu ruine ale unei fortificaţii dacice, situată în imediata vecinătate a dealului Cetăţuia; Cetăţeaua (Oră S, Lud), vârf de deal cu urme ale unei aşezări din epoca bronzului şi din epoca dacică.

Menţionăm, pe de altă parte, numele Prisaca(Lud) dat unui deal (1219 m), important nod de plaiuri. Aici, săpăturile arheologice au descoperit o circumvalaţie ale cărei ziduri erau făcute din îngrămădiri de pietre (zid sec) şi dintr-o palisadă de lemn de brad. De precizat că, dintre multiplele semnificaţii ale lui prisacă, cea de "întăritură,fortificaţie alcătuită(şi) din lemn" este cunoscută, după cât se pare, numai în Transilvania. Un fragment de vas "la tene", găsit în locul numit astfel, ar indica şi epoca dacică a acestei întăriturі.

Troian desemnează un fost val dacic, la est de cătunul Cioclovina din satul Luncani, val care servea la închiderea accesului spre cetatea cea mare de la Grădiştea Muncelului, dinspre sud-vest, din valea Streiului. Lung de câţiva kilometri, el are forma unui meterez, unei ridicături mărginite de ambele părţi de câte un şanţ. După descrierea lui C. Daicoviciu,"troianul are acum o grosime la bază de cca 10 metri. Şi pe o parte şi pe cealaltă a lui se vede câte o adâncitură largă, pe latura nordică(A) de 10-14 metri, iar pe latura opusă (B), care este în pantă, de 5-6 metri. Adîncirea pe latura A e mai pronunţată şi se vede clar că ea a fost făcută cu prilejul scoaterii pământului stâncos pentru construirea Troianului. Pe latura B avem de-a face mai curând cu o nivelare a terenului în pantă, formând un fel de bermă. înălţimea actuală a valului e de 55-85 cm faţă de nivelul A şi de 1,50 m până la 3 m faţă de nivelul B, aceasta fără îndoială şi din pricina căderii în pantă a terenului pe această latură. Evident - continuă autorul - că grosimea originală a valului cu palisadă cu tot n-a putut fi mai mare de 2-2,50 metri. Ce se vede acum nu este decât rezultatul prăbuşirii Troianului".

Toponimul este cunoscut ca desemnând, în general, vechi valuri de pământ (unele, păstrate din antichitate): troian "întăritură primitivă făcută de popoarele vechi, constând dintr-un val lung de pământ, cu şanţ de apărare"(DM).

Conţinutul semantic al cuvântului în discuţie este divers. Aşa cum observă Iorgu Iordan, sensul amintit este destul de apropiat de cel, binecunoscut, de "îngrămădire mare de zăpadă adusă de vânt şi aşezată în valuri sau în dune; nămete"(DM). De accepţiunea de "val de pământ" se leagă fără

îndoială, adăugăm noi, cea de "întindere de teren(în pantă), pentru care cf., Troian(u) numele a două terenuri virane (Oră, între străzile Horea şi Crişan; Căst) şi al unui cartier al oraşului Zlatna(jud. Hunedoara); de notat că troianul din mijlocul satului Căstău are şi el o uşoară înclinare.

Pe de altă parte, sunt de menţionat sensurile de "scurgere a unei ape"; "potecă prin fân sau pe unde mănâncă apa"; "dâră de sanie". După G.Giulea, la românii din R.P.F.Jugoslavia troian se numeşte "partea mai ridicată a drumului, ca o spinare, cuprinsă între făgaşele formate de roţile carelor". Aşadar este vorba aici de cărări, drumuri neamenajate, naturale care adeseori - cum e cazul drumeagurilor din păduri - sunt şi albii de pâraie sau de scurgere a apei ploilor, ele formându-se, adâncindu-se sub acţiunea deopotrivă a factorilor naturali şi a roţilor carelor. De aici, apoi, ca o accepţiune figurată, s-a dezvoltat şi cea de "calea lactee".

Aparent îndepărtate, semnificaţiile grupate în jurulcelei de "drum primitiv" se leagă, în realitate, de cea de "val (întăritură): de fiecare dată avem a face cu o ridicătură prelungită, mărginită de o parte şi de alta de adâncituri, şanţuri. Ceea ce diferă ,se înţelege, este numai dimensiunea. Problema care se pune priveşte însă sensul evoluţiei semantice (şi, implicit, etimologia cuvântului).

De origine încă incertă, troian, înţeles, în primul rând, ca "val (întăritură)", a fost raportat la sl. troianu. Pe de altă parte, luându-se ca sens de bază cel de "drum primitiv", cuvântul a fost pus în legătură cu o bază preromană *trogiu (*troju).

La vestigii de dimensiuni mult mai reduse se referă nume cum sunt: Comorele (Căst), loc arabil la marginea satului, pe valea Cucuişului:diminutiv al lui comoară; Părău cu Bani (Cost); Rîpa cu Galbeni (Grăd m); Grîu Ars (Grăd M): aluzie la grâul carbonizat, descoperit în incinta Sarmizegetusei; La Blid (Grăd M).

Nu ştim ce valoare arheologică ar putea prezenta Coasta Cremenii sau Dealu Cremenii (Căst), nume care desemnează un loc cu cremene, "unde se găsesc cioabe când se ară". Fapt este însă că multe locuri numite astfel sunt staţiuni preistorice.

în sfârşit, unele nume pot avea, în acelaşi timp, o valoare arheologică şi folclorică(mitologică): Cioaca Fetelor (Grăd M), vârf pe muntele Tîmpu, situat într-o zona unde au fost descoperite rămăşiţele câtorva stâni dacice.

ROMÂNII

Ne propunem aici ca, în limitele izvoarelor istorice şi lingvistice de care dispunem, să cercetăm problema vechimii populaţiei româneşti de pe valea Rîului Grădiştii. în continuare, vom încerca o succintă prezentare a toponimiei româneşti din regiune.

Din capul locului este de remarcat că, din antichitate şi până în secolul al XIII-lea(data colonizării saşilor), menţiunile istorice scrise, referitoare la ţinutul cercetat, lipsesc cu desăvârşire.

Cel mai vechi act datează din 1224. Prin el, regele Andrei al II-lea al Ungariei întăreşte mai multe privilegii saşilor colonizaţi între Orăştie (Waras) şi Baraolt (jud.Covasna). Secole de-a rândul,Orăştia va fi centrul scaunului săsesc înfiinţat aici; ea este amintită ca atare (sede Waras) din 1349.

Dintre satele de pe Rîu Grădiştii, au aparţinut de acest scaun Căstău, Beriu şi Sereca. Primele lor atestări sunt din secolul al XIV-lea, mai precis din 1332: Keztev (Kostov),respectiv Burni (Beren) şi Zarkad (Zorka).

Cât despre localităţile din afara scaunului săsesc, de pe cursul superior al Rîului Grădiştii, şi anume Orăştioara de Jos, Bucium, Orăştioara de Sus, Ludeşti, Costeşti şi Putinei(azi dispărut), ele au fost, îndelungată vreme, în proprietatea unor familii nobile maghiare. Primele lor menţiuni documentare datează din prima jumătate a secolului al XV-lea: Orăştioara de Jos şi Orăştioara de Sus, Bucium, Ludeşti, Costeşti, Putinei.

Dintre satele de munte, Grădiştea(sau Grădiştea Muncelului, Grădiştea de Munte), Luncani şi Măgureni, atestare documentară are, propriu-zis, numai Luncani.

Cel puţin în documentele privitoare la scaunul săsesc al Orăştiei, populaţia românească este menţionată, pentru prima dată, în anul 1464.

Din cele de până acum, se poate, oare, deduce că vreme de aproape o mie de ani ţinutul Rîului Grădiştii a fost total depopulat şi populaţia românească s-a aşezat aici abia în secolul al XV-lea.

Desigur că o atare interpretare a datelor sau mai degrabă a lacunelor documentare este cât se poate de greşită. Am arătat că, dacă o menţiune documentară poate proba existenţa unui fapt istoric, lipsa unei atare menţiuni nu poate constitui o dovadă despre inexistenţa faptului istoric respectiv. Aceasta şi pentru considerentul, pe care trebuie să-l subliniem aici, că viaţa socială se desfăşoară în afară şi independent de înregistrarea ei pe hârtie.

în mod concret, lipsa pentru o îndelungată vreme a oricărei atestări documentare referitoare la tinutul în cauză nu dovedeşte că aici, în tot acest răstimp, nu s-a putut desfăşura, sub o formă sau alta, viaţa unei colectivităţi umane.

Cât despre atestarea târzie, foarte târzie sau chiar lipsa totală a atestării unor localităţi de pe vale Rîului Grădiştii, aceste fapte nu pot dovedi caracterul relativ recent sau foarte recent al aşezărilor în cauză.

Se ştie că înregistrarea în documente a unor locuri, a unor populaţii şi, în general, a unor evenimente din trecut este condiţionată de măsura în care fiecare din acestea vizau, într-un fel sau altul, interesele claselor dominante ale vremii. Această constatare a fost făcută în repetate rânduri de către istorici, ca şi de către geografi. Astfel, Şt. Pascu, referindu-se la numărul localităţilor din Transilvania în a doua jumătate a sec. al XlU-lea şi prima jumătate a sec. al XIV-lea, arată că "multe din aşezările pomenite în documente în această perioadă sunt mai vechi, dinainte de zeci şi sute de ani, care însă au scăpat "primejdiei" de a ajunge în "reflectorul" cancelariilor de emitere, de adeverire sau de întărire a actelor, ceea ce însemna angrenarea lor în relaţii juridice feudale".

Cu privire la atestarea târzie, în funcţie de împrejurări, a unor localităţi din regiunea noastră, semnificativ ni se pare cazul satului Luncani. Am văzut că prima atestare a acestei localităţi datează de abia din sec. al XVIII-lea. Pe de altă parte însă Piatra Roşie, un vârf stâncos de pe teritoriulei, este amintită cu un nume unguresc corespunzător(Wereskew) într-un document din 1486. Se poate spune că dacă acest vârf este menţionat din 1486 aceasta se datoreşte faptului că, întâmplător, el s-a situat pe linia hotarului domeniului scaunului săsesc al Orăştiei, hotar stabilit în acel an. Cât despre localitatea însăşi, pentru a fi atestată ea a trebuit "să aştepte" conscripţia din 1750 a episcopului Petru Pavel Aron.

Dar atestarea târzie a unor localităţi din regiune se explică şi prin faptul că, întocmai ca şi în alte ţinuturi, ele au fost incluse, iniţial, de către oficialitate, sub o denumire generică. Este cazul, după cum vom vedea, al satelor de pe cursul superior al Rîului Grădiştii, a căror denumire globală a fost creată după numele acestui râu.

în sfârşit, documentele privitoare la scaunul săsesc al Orăştiei, redactate de cancelaria acestui scaun sau de către alte cancelarii, fac referiri, în marea lor majoritate, la viaţa social-economică şi la relaţiile juridico-administrative, interne şi externe, ale acestui scaun, toate acestea văzute prin prisma păturilor sociale dominante, feudale, ale vremii. în astfel de condiţii, este firesc ca viaţa maselor, a păturilor "de jos", a ţărănimii(în primul rând a celei româneşti) să nu apară decât indirect şi într-o mică măsură în documentele medievale. Se înţelege, deci, de ce menţiunile despre "valahi" le întâlnim târziu şi sporadic în documente, cu prilejul unor litigii dintre aceştia şi exponenţi ai păturilor suprapuse şi chiar cu prilejul unor procese, unde, fapt totuşi semnificativ, ţăranii români sunt citaţi ca martori oculari locali. Spre ilustrare, am mai adăuga că, din 252 de documente referitoare la scaunul săsesc al Orăştiei, câte cuprinde colecţia lui Albert Amlacher, doar 8 documente pomenesc, mai mult sau mai puţin tangeţial, pe români.

Pe de altă parte, cercetarea istorică a scos în evidenţă faptul că coloniştii străini-maghiari şi saşi-"n-au fost aşezaţi în terenuri pustii, nelocuite, ci alături sau chiar în mijlocul populaţiei vechi, băştinaşe". De aceea nu o dată aceşti băştinaşi-vecini sau conlocuitori cu maghiarii şi saşii-sunt incluşi de documente sub unul şi acelaşi termen de "oaspeţi".

în consecinţă, interpretate circumspect, documentele istorice nu dovedesc existenţa în regiunea noastră a unui vacuum social, mai mult sau mai puţin total, într-o perioadă mai mult sau mai puţin îndepărtată, şi nici aşezarea târzie sau numărul mic populaţiei româneşti pe teritoriul dat.

Analizată din punct de vedere etimologic, toponimia regiunii cercetate are un caracter preponderent românesc. în acest sens, este suficient să menţionăm că numele de altă origine-maghiară şi săseasca-reprezintă doar 1% din totalul de peste 1300 de nume de locuri culese din cele

15 localităţi. De creaţie românească este, în primul rând, o mare parte a numelor de localităţi: Beriu(pop.Beri, pron. Berii); Sereca(pop. Sărăca:cf.adj.rom.sărac,-ă); Bucium(:rom.bucium"butuc"; "cioată"); Ludeşti şi Costeşti (cf. n.p.rom.Ludu, respectiv Costea); Putinei (păstrat azi ca denumire de hotar: putinei"izvor amenajat, peste care s-a aşezat o buturugă"); Grădişte(sau Grădiştea Muncelului, Grădiştea de Munte: rom.grădişte "loc cu ruine"); Luncani (:rom. luncan "locuitor(venit) de pe o luncă"); Măgureni (:rom. măgurean'locuitor de pe o măgură"); tot de formaţie românească sunt numele de localităţi Orăştie, Orăştioara de Jos şi Orăştioara de Sus, de care ne vom ocupa puţin mai încolo.

De origine românească sunt, de asemenea, numele de ape(în cea mai mare parte), de dealuri şi munţi, ca şi ale accidentelor de teren.

S-ar putea ridica obiecţia, întocmai ca şi pentru localităţile în sine, că numele româneşti de localităţi şi, în general, numele de locuri româneşti din regiune nu au atestări prea vechi.

Desigur însă că toate aceste nume înregistrate în documente au, şi ele, o vechime mai mare decât primelelor atestări. Tot aşa, o vechime apreciabilă pot avea cel puţin o parte din numele româneşti de localităţi, de ape şi de munţi, nemenţionate în documentele medievale.

Constatarea este motivată prin acelaşi caracter arbitrar al înregistrării faptelor în documentele medievale. Este clar că documentele nu înregistrează toate numele de locuri, iar atunci când o fac nu le înscriu în mod obligatoriu de la data creării lor. Pe de altă parte, documentele nu inserează numele de locuri după gradul lor de răspândire şi frecvenţă ci, cum am mai văzut, în funcţie de împrejurările concrete social-economice (hotărnicii, donaţii etc.) la care aceste acte se referă. Astfel se poate întâmpla ca numiri importante să nu figureze decât târziu, rar sau chiar deloc în hrisoave, după cum, pe de altă parte, nu puţine sunt cazurile în care acestea cuprind simple"lieux-dits".

Rezultă din cele de mai sus că vechimea unui toponim-ca şi a unei aşezări-nu poate fi condiţionată, în mod absolut, de vechimea atestării documentare.

Referindu-ne la ţinutul Rîului Grădiştii, concluzia care se impune de pe acum că structura în majoritate românească a toponimiei locale dovedeşte numărul mare şi vechimea apreciabilă a populaţiei româneşti în partea locului.

Discuţia asupra toponimelor româneşti şi de altă origine, care urmează, va prilejui relevarea altor aspecte importante ale relaţiilor existente de-a lungul vremii între populaţia pe de o parte şi populaţiile conlocuitoare (maghiari şi saşi) pe de altă parte. De asemenea, în finalul acestui capitol, bazaţi pe întreg materialul faptic analizat, vom stabili şi vechimea populaţiei româneşti în raport cu cea a maghiarilor şi saşilor.

Examinate mai atent, numele de locuri româneşti se pot împărţi în două categorii. Prima, cea mai bogată, este formată din nume create cu ajutorul unor termeni comuni (sau nume de persoane) proprii limbii române. Despre unele de acest fel am şi vorbit; despre multe altele ne com ocupa în capitolele care urmează. Cea de a doua categorie-asupra căreia vom stărui aici-este alcătuită din derivate româneşti create de la nume de locuri de altă origine (maghiare şi săseşti).

Orăştie, cea mai importantă localitate sub raport economic, administrativ şi cultural a regiunii, sediul scaunului săsesc de odinioară, este menţionată în documente mai întâi sub formă Varos.

Acest nume a fost explicat de E.Petrovici ca provenind din maghiarul *Varosd, *Varasd (<var"cetate", varos"localitate cu cetate, oraş"+suf.-d); cf. şi Năsădiştia(nume a trei sate din ud.Hunedoara)<magh. Nadasd (<nad"trestie", nadas"stufărie"+suf.-d); Răcăştia <*Rakosd (<rak, 'rac",rakos "cu raci"+suf.-d). O etimologie similară dăduse mai înainte G.Kisch, după care Orăştie ar corespunde unui magh. Varasd. în acelaşi loc, N. Drăganu explică prezenţa lui t(în loc de d) în forma din română, ca datorându-se unui intermediu săsesc (fără acest intermediu, numele românesc ar fi fost *Orăşdie). Deşi se bazează pe forme atestate documentar, explicaţia în acest sens a numelui Orăştie nu este lipsită de neajunsuri: etimonul este o formă presupusă, iar motivarea lui-t-din forma românească nu este pe deplin convingătoare. în plus, întreaga etimologie a fost stabilită fără a se cunoaşte, mai amănunţit, situaţia de pe teren. Toate acestea ne-au determinat să încercăm o nouă explicaţie.

Orăştie, numele oficial de azi, a fost la origine un nume popular şi, putem anticipa, românesc.Ca şi Bălgrad, numele popular românesc, al Albei Iulia, Orăştie nu apare în documentele medievale oficiale, ci numai în texte şi tipărituri româneşti. Cea mai veche menţiune o întâlnim în

încheierea predosloviei Paliei de la Orăştie (1581-1582):"Scrisu-se-au ceaste cărţi sfinte, anii 7090... în cetate în Orăştie".

Un alt nume, azi popular, al Orăştiei este Oraş, provenit din vechiul nume maghiar Varos. La o distanţă de cca 10-15 km de Orăştie, în amonte, pe valea Rîului Grădiştii, se găsesc două sate numite Orăştioara de Jos şi Orăştioara de Sus. Cea mai veche atestare a lor este din sec. al XV-lea; o singură dată sunt menţionate,pentru ambele localităţi, formele: kenezius de Waraschywar(1463) şi Warasthywar(1464).

în sfârşit, subliniem că numirile amintite până acum sunt utilizate, ca atare, de către locuitorii aşezării urbane, pe când cei din satele din amonte de Orăştioara de Jos, folosesc numele de Oraş pentru Orăştie, Orăştioara pentru Orăştioara de Jos, şi Orăştie pentru Orăştioara de Sus.

Fără doar şi poate, relaţiile dintre numele româneşti şi maghiare, oficiale şi populare ale aşezării urbane şi ale celor două sate trebuie să reflecte un raport existent odinioară între aceste localităţi, ca şi între cele două vechi "micro-regiuni" administraţiv-economice: scaunul sătesc şi ţinutul dinafara acestuia, situat pe cursul superior al Rîului Grădiştii, în amonte de Orăştioara de Jos.

Remarcăm, mai întâi, că ambele nume vechi ale localităţii Orăştie (magh. Varos şi rom. Oraş) au putut să desemneze şi teritoriul întregului scaun.

Iniţial, satele dinafara acestui scaun, fiind încă mai puţin diferenţiate, au avut un singur nume oficial, generic:Varosvize. De notat că întreagă această micro-regiune a avut şi un alt nume generic, de astă dată popular, românesc, care încă se mai păstrează: Pe rîuri (Pe Ape, Rîureni).După cum se vede, şi acest din urmă nume referire tot la Rîu Grădiştii.

Primele localităţi care s-au diferenţiat au fost, fără îndoială, Orăştioara de Jos, într-o fază anterioară ele însele formând încă, împreună, o singură aşezare. Din acest moment, numele Varosvize a ajuns să desemneze, prin restrişţie, şi ambele localităţi, luate mai întâi la un loc, iar mai târziu diferenţiate între ele. Aşa se explică de ce aceste localităţi au fost menţionate, iniţial, sub una şi aceeaşi formă (Waraswyz cca 1444), iar, în continuare, până în epoca modernă, ca Also-respectiv Felso-varosvize.

Faţă de scaunul săsesc, acest din urmă ţinut era considerat, desigur, ca având o mai mică importanţă social-economică. Raportul dintre două locuri (părţi de hotar, ape sau localităţi) similare şi învecinate, dar deosebite ca mărime sau importanţă, este exprimat destul de des în toponimia românească prin opoziţia dintre numele obişnuit şi un diminutiv al acestuia.

în consecinţă, ţinutul de care e vorba a putut să aibă şi unul sau mai multe nume populare, în speţă diminutive româneşti ale numelui scaunului săsesc. Credem că acesta este cazul formelor Waraschywar şi Warasthywar sub care în anul 1463, respesctiv 1464 sunt amintite ambele Orăştioare. După toate probabilităţile, ele trebuie citite Orăşioara şi Orăştioara.

Formal, Orăştioara şi Orăştioara pot fi considerate ca derivate cu suf.-ior(-ioară), respectiv -cior(-cioară) de la numele propriu Oraş; pentru sufixare cf., printre altele, orăşior (pl. orăşioare)<oraş; căştioară<casă(DA); Criştior(localităţi în Hunedoara şi Bihor)< Criş etc.; meştioară < masă(DLR).

Formele de feminin se explică printr-un acord cu un determinat ca apa, valea etc.; astfel: Oraş(nume de localitate şi regiune) + suf.-ior(-ioară), respectiv -cior (-cioară) (valea, apa, iar mai apoi regiunea şi localitatea) Orăşioara, Orăştioara.

Atracţia de gen, acordul a fost determinat cu siguranţă de faptul că regiunea în cauză se identifică geografic cu valea, depresiunea prin care trece Rîu Grădiştii. Această strânsă corelaţie dintre vale şi regiune este exprimată, cum am văzut, şi de numele maghiar Varosvize, ca şi de numele româneşti Pe Rîuri (Pe Ape, Rîureni).

Pe de altă parte, după cum se ştie, astfel de shimbări de gen sunt destul de frecvente în toponimia românească. Ele au fost studiate pe larg de S. Puşcariu şi Iorgu Iordan. Trecerile se fac de la masculin la feminin sau de la feminin la masculin, iar uneori, sunt însoţite şi de modificări de număr ca de ex.: Arbora (<arbore); Brustura (<brusture); Paltina (<paltin), Rogoaza (<rogoz) etc., nume mai cu seamă de ape (văi); Frunzu (<frunză); Gropu (<groapă), Nedeiu (<nedeie); Fătăciuniu (<Fătăciuni, pl. fem.; după fătăciune), Zăpozu (<pl. Zăpozi, nume generic dat la două locuri învecinate, Zăpodia Mare şi Zăpodia Mică: zăpodie) etc., nume de munţi şi dealuri.

Astfel de creaţii se întâlnesc şi printre derivate. Uneori, ca şi în cazul nostru, diminutivele toponimice au numai forma feminină, deşi pleacă de la un radical masculin. Iată câteva din

numeroasele exemple date de Iorgu Iordan: Boişoara (<bou); Bucureştioara, "o apă care curge lângă Bucureşti"; Teişoara (<tei; mase. teişor lipseşte din toponimie, ca şi din limba comună) etc.

Am văzut că, întocmai ca şi magh. Varosvize, numele Orăştioara a fost dat în continuare, prin restricţie, şi celor două localităţi mai de seamă de pe cursul superior al Rîului Grădiştii. Spre a le deosebi, locuitorii acestora au creat apoi o nouă formă "de bază", Orăştie, cu care au numit pe cea mai mare dintre Orăştioare. în mod analog, şi poate mai înainte, au procedat locuitorii români ai scaunului săsesc, numind Orăştie ţinutul şi apoi aşezarea lor urbană, în raport cu Orăştioara, numele celeilalte microregiuni. Orăştie, numele aşezării urbane, trebuie să fie, oricum, anterior sec.
al XVI-lea (cf. menţiunea din Palia de la Orăştie).

Procedeul regresiv de mai sus a fost favorizat, fără îndoială, de faptul că de la o vreme vorbitorii n-au mai sesizat legătura etimologică dintre Orăştioara şi Oraş. în acelaşi timp, acest procedeu - fals regresiv - a mai fost ajutat de existenţa în limba noastră a numeroase diminutive în -ior (-ioară), formate de la substantive feminine în -ie: cf. bărbioară < bărbie; chilioară < chilie; jucărioară < jucărie; moşioară < moşie; soţioară < soţie.

Avem a face, în realitate, cu un caz de derivare regresivă: formarea de noi cuvinte, în speţă de substantive, de la diverse derivate, prin înlăturarea sufixului. Un procedeu răspândit constă în crearea de noi forme prin suprimarea sufixului moţional -ă. Dintre cazurile legate de derivate cu alte sufixe, mai menţionăm aici forma mergel (<mărgelan < mărginean), de unde, prin derivarecu suf. -ie, hidronimul Mărgelia (Oră J).

Numele Sibişel (Rîu Sibişelului), rîu şi localitate, este un diminutiv românesc, derivat cu suf. -el, al lui Sebeş (:magh. sebes "repede"), un alt nume maghiar, neatestat, al Rîului Grădiştii.

Căltăbăşel (Ser), numele unui pârâu din preajma Căltăbăului (pârâu Ber), este, de asemenea, un diminutiv românesc, creat cu acelaşi sufix; baza, de astă dată, este un nume de origine săsească (Căltăbău: germ. (săs.) kalt "rece" + Bach "pârâu; gârlă").

SLAVII

Despre existenţa slavilor în împrejurimi, în răstimpul premergător aşezării ungurilor şi saşilor, avem numeroase dovezi toponimice. Pe valea Mureşului, la vest şi est de regiunea noastră, întâlnim toponime ca Deva (municipiul - reşedinţă al judeţului Hunedoara; 1269 Castrum Dewa DITr. I, p. 198): deva "Jungfrau" (cf. Drăganu, Rom., p. 273); Cerna (afluent al Mureşului;, 1380 Charnayzy Kniezsa István, Erdély víznevei, Cluj, 1942, p. 28): sl. cerna "neagră" (SMO, P. 94); Bistra (din sl. bystra "repede", "limpede" Iordan, T., P. 122) şi Dobra, afluenţi ai râului Sebeş; Bălgrad (numele popular al oraşului Alba Iulia): sl. belu + gradu "cetatea albă"(Drăganu, Rom., p. 506; cf. Petrovici, Studii, p. 245, 246) etc.; pentru acestea din urmă, vezi şi precizările noastre de la p. 27). ^

în zona cercetată nu întâlnim decât un singur nume care, eventual, ar putea fi socotit de origine slavă. Este vorba de Doabra sau Valea Doabrii (Oră J), afluent al Văii Negoiesii şi fanaţ(acesta din urmă, cu părţile Doabra Mare şi Doabra Mică; cf. şi Gura Doabrii, teren arabil, la confluenţa acestei văi).

Fiind vorba de o apă curgătoare, numele s-ar putea raporta la adj. sl. dobra "bună" frecvent întâlnit în hidronimia slavă, de unul singur (substantivat) sau ca determinat pe lângă subst. voda sau doi "apă", respectiv "vale prin care curge o apă" (Iordan, T., p. 111). Semnificaţia numelui este de ordin economic ("vale roditoare") sau mitologic (opusă celei exprimate, de ex. în toponimia românească, de nume ca Valea Rea, Valea Dracului etc.); vezi Iordan, T., p. 46, 47.

Ne-am putea gândi, pe de altă parte, şi la un nume de persoană românesc Dobra (< sl. Dobra Paşca, Ţ. O., p. 224); cf., dealtfel, mai sus, Valea Negoiesii (după n.p. Negoiasa sau Neagoie). După o atare interpretare, hidronimul este însă de origine românească.

MAGHIARII

Documentele nu ne oferă informaţii mai precise cu privire la vechimea aşezării acestei populaţii pe valea Râului Grădişte.Cel mai vechi act (din 1224) referitor la această regiune este emis la curtea regelui Adrei al 11 -lea al Ungariei , dar în el se vorbeşte despre privilegiile saşilor colonizaţi aici. Aceasta nu înseamnă însă că , printre locuitorii existenţi la data colonizării saşilor , n-ar fi putut să fie şi maghiari.

Fapt este că, de-a lungul vremii, populaţia maghiară creşte numericeşte în Orăştie şi , odată cu aceasta , creşte şi importanţa ei în viaţa social-economică a oraşului .Ilustrativ în acest sens este printre altele , un document din anul 1628, în care avîndu-se în vedere că "şi maghiarii s-au înmulţit în acest oraş ", se preconiza ca , pe viitor , unul din cei doi magistraţi să fie sas , iar celălalt maghiar (Amlacher, Urk.p. 202-206).

Cum am văzut , unul din numerele ungureşti mai vechi şi mai cunoscute din regiune este Oraş , azi nume popular , folosit de locuitorii de pe Rîuri , adică din satele în amonte de Orăştioara de Jos , pentru desemnarea oraşului Orăştie : "merem [=mergem] la Oraş zic cei de pe Râuri"; Oraş zic oamenii din sat ; Orăştie zic orăşenii " ;"Oraş se zice mai mult ; Orăştie zicem numa când ne întreabă cineva din străinătate , din alte părţi "

După cum reiese din aceste menţiuni Oraş este un toponim propriu-zis şi nu un simplu "supranume" acordat în mod obişnuit localităţilor urbane.

Fără îndoială , el provine din maghiarul Varos, cel mai vechi nume atestat al centrului scaunului săsesc de odinioară (Waras 1224;cf. şi în 1283, Warasium ; 1291 terra Saxonum de Waras; 1349 sede ' Waras etc; 1421 Zazwarus; 1468 Zazvaros etc; Amlacher . Urk.,p . 2,4,12,19,28,etc.;cf.DITr.II, p, 18).Ultimele două forme citate reprezintă , dealtfel , şi numele maghiar modern al oraşului, Szaszvaroş.

Cît despre magh. *Varos,* la prima vedere el pare să corespundă formei actuale maghiare varas"localitate cu cetate;oraş".în realitate însă , el nu este decât o formă simplificată (prin excluderea determinantului) din Varosvize (1486 fluvium Waraswisze Amlacher, Urk, p. 45),numele maghiar al Rîului Grădiştii. Aceasta înseamnă , bineînţeles, că , în fapt,numele Varosvize a desemnat , la început de tot , întregul ţinut riveran al Rîului Grădiştii , ulterior el restrângându-se la ţinutul di afara saunului săsesc .Am văzut , pe de altă parte , că Rîu Grădiştii înseamnă "rîul cu ruine"(cu referire la vestigiile Sarmizegetuzei).Varosvize , având în mod firesc o semnificatţie similară celei a corespondentului său românesc , are la bază nu subst. varos "oraş", ci forma mai veche , adjectivală varos "cu cetate"(var +suf. -os).Cu alte cuvinte , *Varosvize* (unde viz =apă;râu) înseamnă nu "râul oraşului", ci "râul cu cetate (cu ruine)".Ţinând seama de faptul că ruinele Sarmizegetuzei ("motivul"acestui hidronim) se găsesc la obîrşia râului în cauză , iar Orăştia la vărsarea lui, conchidem că *Varosvize* este o traducere oficială a numirii româneşti , mai vechi , *Râu Grădiştii.*

O explicaţie întrucâtva similară a fost dată mai înainte de Paul Binder (Wo liegt "Waras"?, în "Karpaten Rundschau ",V (XIV),1972, 30 (1058) ,p.ll).După acest cercetător , Waras este o traducere oficială maghiară a corespondentului "slav"Grădişte, nume pe care saşii l-ar fi cunoscut din graiul românilor din zona cetăţilor dacice.în argumentaţia sa , Paul Binder menţionează şi faptul că magh. Waras n-a putut însemna "oraş cu cetate ", întrucât acest nume este atestat din sec. al XIII-lea , iar Orăştia (sau mai bine - zis , biserica cetate din această localitate) ar fi fost fortificată de abia în sec al XV-lea . din punctul nostru de vedere traducerea , aşa cum am văzut-o noi, s-a putut efectua indiferent de existenţa unei atare fortificaţii , pentru simplul motiv că ea a avut ca obiect numele Râului Grădiştii.

După toate probabilităţile , Râu Grădiştii a mai avut un nume maghiar . De factură populară , acesta va fi fost eclipsat , până la urmă , de "oficialul " Varosvize .Faptul pare să fie dovedit de numele Râu Şibişelului, dat celui de al doilea curs important de apă din regiune;cf. şi Şibişel (1493 Schebeschel Amlacher, Urk., p 55),sat situat la ieşirea din munţi a acestui râu. Prin forma sa (un derivat românesc cu suf. diminutivul -el ,Şibişel presupune o bază Şebeş , provenită la rându-i din magh. Sebes (: sebes "repede"), hidronim destul de răspândit prin Transilvania (cf. Iordan, T., p 122). Raportarea diminutivului Şibişel la numele Şebeş al afluentului Mureşului , de la est de regiunea noastră, este exclusă . Râu Şibişelului se găseşte la o distanţă destul de mare de Şebeş şi ,

mai mult , între aceste două râuri curg, paralel, alţi afluenţi ai Mureşului. Ca atare, în cazul dat , numele Şebeş (şi implicit , magh. Sebes) n-a putut să aparţină decât unui râu din împrejurimile Orăştiei , în speţă Râului Grădiştii , cu care dealtfel , Râu Şibişelului se uneşte pe teritoriul acestui oraş.

Numele Sebes a trebuit să fie creat de populaţia maghiară din Orăştie şi preluat de populaţia românească di localitate . Aceasta din urmă a creat apoi diminutivul Şibişel, nume care a fost dat şi satului de la gura râului.

Eclipsarea de care am vorbit se poate explica şi prin faptul că, de la o vreme , Varosvize a încetat să mai fie un simplu hidronim: el a ajuns să desemneze şi întreaga zonă de pe cursul superior al Râului Grădiştii.

Cucuiş sau Valea Cucuişului este un pârâu care izvorăşte din hotarul cătunului cu acelaşi nume şi se varsă în Râu Şibişelului, după ce străbate o parte a teritoriului satului Căstău . Cucuiş sau Glăjele este un cătun al satului Şibişel. Cucuiş sau Pe Cucuiş , Uliţa Cucuişului , Cucuişeni (Căst) este o uliţă de-a lungul pârâului Cucuiş.

După Iordan , Cucuiş (nume al unei înălţimi de peste 1000m; Baia, Nordul Moldovei) este un derivat de la verbul (a se) cucuia , citat, după TDRG, cu sensul de "(Mold.,Transilv.) a se ridica sus "; propriu-zis , toponimul ar însemna "loc înalt, înălţime ".

într-o comunicare orală , E. Petrovici ne-a sugerat însă că , în cazul nostru, numele Cucuiş ar putea proveni dintr-un magh. Kokeyes (patak) = pârâul cu porumbaricu arbuşti spinoşi. Ipoteza este confirmată de existenţa în vecinătate a altor două nume , de origine diferită , dar cu semnificaţii similare. Primul, Faţa cu Spini , desemnează o coastă lungă de 1 km. , situată pe dreapta pârâului Cucuiş , nu departe de intrarea acestuia în satu Căstău. Celălalt toponim este Bruma (pădure situată în Cotu Brumii, un cot al pârâuluk Cucuiş , la ieşirea acestuia din satul Cucuiş).

Hidronimul Cucuiş poate fi o creaţie independentă a populaţiei maghiare din Orăştie (confluenţa Cucuişului cu Râu Şibişelului se găseşte în apropierea hotarului acestei localităţi). în crearea numelui, maghiarii au putut avea în vedere aceeaşi particularitate a locului, al cere se referă şi numele românesc şi cel săsesc . Este însă foarte posibil să avem a face şi cu o traducere a unui nume românesc mai vechi (cf. mai sus , faţa cu Spini).

Şumuştău [Şumuştău O. II] sau Şumuştău Mare (magh. Somosto f.t. Orăştie , Solyomosto Mat. arhiv.) şi Şumuştău Mic , cu pl. Şumuşteie (Oră) sunt "două bălţi mari, lacuri cu crescătorie de peşti; tot pe vânătoarea oraşului s-or ţinut; iarna, aici se face gheţar [=gheţărie] "Numele se explică din magh. som(fa)"corn"+suf. -os + to "lac"cf. Şomoştauă, în nord-estul Transilvaniei . Forma Solyomosto "lacul şoimilor" a rezultat prin etimologie populară.

Şeuşa [Şeuşa O I, II], "loc arabil vecin cu Sărături; are un izvor mare care se scurge într-o baltă cu trestie "(Oră: O II).Fără îndoială , etimonul este magh. sos "sărat". Forma este întâlnită în mai multe nume de localităţi din Transilvania : Şăuşa (Luduş), magh. Kerelosospatok, 1414 poss. Sospathak; Şăuşa (Tg. Mureş), magh. Szekelysospatak, 1461 census quinquagesimalis de Sospathaka nobilium , 1733 Szeutsa , 1854 Şouşa (DITr. II,p. 169); Şeuşa (Alba Iulia) , magh. Sospatak, germ. Salzbach, 1369 Sospathak (ibid.,p. 171),

Roampoş [Râmpoş O I, II;Rompoş OI, ALR 1/109],"şes arabil lângă gara Orăştie ; dă cu capătul în coasta Greblii "(Oră: O II) . La originee e numele maghiar, mai recent ,Rampas "cu rampă"(<magh.rampa "rampă"):aici se încărcau în vagoane cărbunii de lemn fabricaţi în Coasta Greblii (cf. O II).

în sfârşit, numele Belegarde (Belegardă), trup de hotar în lunca Mureşului (Oră), trădează împrumutul succesiv din română în maghiară şi din maghiară în română a unei forme Bălgrade (pl. lui Bălgrad, numele popular al oraşului Alba Iulia). Transferul numelui Bălgrad se explică prin faptul că trupul de hotar se găsea în imediata vecinătate a unei enclave a comitatului Alba în teritoriul scaunului săsesc al Orăştiei .

Luate global, toponimele discutate vădesc o anumită complexitate a raporturilor linvistice (toponimice) româno-maghiare.

Cele mai multe nume maghiare au fost preluate de români pe cale populară (prin relaţii de la populaţie la populaţie). în această privinţă , este interesant de remarcat că numele în cauză aparţin unor locuri din hotarul sau împrejurimile Orăştiei . Am văzut că tot aici au putut fi create şi numele unor cursuri de apă a căror lungime depăşeşte, se înţelege, acest teritoriu. Faptul este firesc, intrucât şi în trecut populaţia maghiară a locuit cu deosebire (dacă nu în exclusivitate) în cuprinsul aşezării

urbane - centru al scaunului săsesc. Dealtfel, tot în hotarul Orăştiei se află şi toponimul Calea Ungurilor sau Calea Holburii (drum de hotar, din Orăştie către Mure), format de la numele etnic corespunzător. Căile concrete de creare (şi prelucrare) ale acestor nume sunt diverse. Astfel, se pot distinge pe de o parte creaţii propriu-zise ale populaţiei maghiare (Roampoş, Şumuştău;şi baza lui Şibişel), iar pe de alta nume care ar putea fi şi traduceri (efectuate ca urmae a bilingvismului) ale unor toponime româneşti. O situaţie întrucâtva similară acesteia din urmă ar reprezenta toponimul Belegarde, trecut - şi el - succesiv de la români la maghiari şi din nou la români. Deosebirea constă, se înţelege, în faptul că aici nu avem a face cu o traducere, ci doar cu simple adaptări fonetice. Oricum, prin specificul lor, aceste toponime mărturisesc existenţa şi în trecut a unor intense relaţii - nu numai lingvistice ci şi sociale - între români şi maghiari în partea locului. Pe de altă parte, semificaţia unor nume (Şeuşa) şi faptul că, în parte, ele se referă la trupuri hotar situate în lunca fertilă a Mureşului ne arată că populaţia ungurească de aici s-a ocupat şi cu agricultura. Altă ocupaţie a fost cărbunăritul (Roampoş).

O a doua cale de pătrundere a numelor de locuri maghiare (de fapt a unuia singur) în toponimia regiuniia fost cea oficială (prin relaţiile cu oficialitatea).

Referindu-se la stările de lucruri din întreaga Transilvanie, am arătat că numele de locuri - mai ales de localităţi - traduse în evul mediu de către oficialitatea maghiară au sfîrşit, adeseori, prin a înlocui vechile nume autentice, româneşti. Afirmaţia trebuie completată prin precizarea că există însă şi cazuri, desigur mai puţin numeroase, în care nume de acest fel - nu neapărat numai de localităţi - s-au menţinut, în epoca modernă, numai ca nume o f i c i a l e maghiare. In sfârşit, altele n-au cunoscut decât înregistrarea izolată sau sporadică a documentelor.

în cazul nostru, magh. Varosvize, traducere oficială a numelui Râu Grădiştii, nu l-a putut înlocui pe acesta în graiul populaţiei româneşti locale, datorită numărului mare al românilor în toate aşezările riverane. Pe de altă parte, în zona cercetată n-au existat, pe cât se pare, nici reşedinţe feudale (curţi) maghiare, unde prin autoritatea lor stăpînii feudali să fi impus noul nume.

Dacă, în schimb, populaţia băştinaşă a preluat toponimul Oraş (magh. Văros), aceasta se explică, fără îndoială, prin prestigiul de care s-a bucurat în regiune centrul scaunului săsesc al Orăştiei. Pe de altă parte, cunoscând o largă răspândire şi frecvenţă la locuitorii români atîâ de pe valea Râului Grădiştii, cât şi din împerjurimi, beneficiind în acelaşi timp de un volum fonic redus şi de sprijinul apelativului oraş, toponimul Oraş, devenit popular, n-a putut fi înlocuit de numele maghiar oficial mai recent Szăszvăros.

SAŞII

Cea mai veche colonizare a saşilor a avut loc, după cum se ştie, în părţile Orăştiei : în satele Romos (din imediata ei vecinătate), Ighiu şi Cricău (din preajma oraşuluiAlba Iulia).

După cum am mai văzut, Orăştia, amintită mai întâi în "Bula de aur " a saşilor sau Andreanum (1224 Waras), va fi timp de mai multe veacuri sediul unuia din scaunele săseşti ale Transilvaniei, scaun de care, dintre localităţile de pe valea Râului Grădiştii, au aparţinut Căstău, Beriu şi Sereca (1332 Keztev (Kozotov), respectiv Byrni (Beren) şi Zarkad (Zorea)).

De menţionat că numele german (săsesc) al Orăştiei, Bro(o)s este şi el amintit în documente începând cu secolul al XV-lea, însă cu o ferevenţă mai mică în raport cu magh. Waras, respectiv Szăszvăros (1403 de Brasio ; 1463 de Brasio; 1468 sedes Broos etc.

Oraşul şi împrejurimile sale, ca dealtfel şi alte regiuni din sud-vestul Transilvaniei, vor avea cumplit de suferit de pe urma invaziei tătare din 1241 şi a repetatelor atacuri turceşti, din anii 1420, 1438, 1442 şi 1479. La acestea se adaugă şi pierderile în oameni, provocate de epidemiile de ciumă din anii 1554 şi 1577.

Toate acestea au frânat, pentru un timp, dezvoltarea social-economică a regiunii. Alături de stagnarea economică, se remarcă şi o simţitoare scădere a populaţiei (inclusiv a elementului săsesc). Desigur dispariţia elementului săsesc din satele Căstău, Beriu şi Sereca (el s-a menţinut numai în Orăştie şi, în afara regiunii cercetate, în Romos) se explică, înainte de toate, prin faptul că de la colonizare saşii din aceste aşezări se vor fi aflat într-o inferioritate numerică faţă de populaţia românească (atât cea conlocuitoare, cât şi cea din satele vecine). Scăderea numărului populaţiei

datorită flagelelor amintite n-a făcut decât să itensifice şi să grăbească procesul de asimilare a saşilor. Ca şi în alte împrejurări de acest fel, saşii - în cazul nostru - s-au asimilat părăsindu-şi graiul propriu şi adoptând graiul populaţiei româneşti, mai numeroasă. Pe de altă parte, influenţa săsească - de natură diferită - se resimte în felul de construire a caselor şi uliţelor din toate aceste trei sate, ca şi în unele metode - tradiţionale - de lucrare a pământului.

înşirând numele de creaţie săsească în ordinea descrescândă a importanţei locurilor, ne vom referi, pentru început, la Căltăbău. Numit, pe cursul mijlociu, Valea Căltăbăului sau (la obârşie) Vale(a), pârul Căltăbău izvoreşte din cătunul de munte Strugari şi se varsă în Râu Grădiştii, după ce străbate teritoriul economic al Beriului şi satul cu acest nume. După informaţiile localnicilor, Căltăbău, în care se varsă toate pâraiele din această parte a hotarului, nu seacă decât când e secetă mare, iar apa lui "îi rece şi mai bună chiar decât apa de la stâna din muntele Godeanu".

Strîmbava sau Părău Strîmbava, Valea Strîmbavii (Ber, Sibişel), vale cu apă; desparte hotarul Beriului de al Şibişelului; coboară în Râu Şibişelului, între Şibişel şi Baia. Cum dovedeşte derivatul Strîmbăşiţa sau Părăul lui Duca, părău cu apa (Sibişel; com. Bidian), a doua parte a numelui Strîmbava are la bază germ. (săs) Bach.

Bruma (Căst), pădure de carpen, într-un cot al VăiiCucuişului, numit Cotu Brumii, la marginea satului Cucuiş. Toponimul trebuie raportat la nume ca Bremăr, deal împădurit: săs. Briamern " fructul porumbarului; porumbă, porumbea"(Nadeş, jud. Mureş: com. Gh. Munteanu); Brumăru Mare (săs. Griusz Breomarn), Brumăru Mic (săs. Klei Breomarn), "două fundături pe deal în sus, cu fânaţ şi pădure":săs. Breomarn "loc cu mure" (Şaroşu pe Tîrnave - Mediaş : com. H.Mosberger); şi săs. Bromer, pl. Bromern (Bistriţa); Acest nume poate fi o creaţie săsească propriu-zisă, dar în acelaş timp nu este exclusă o calchiere după magh.Kökenyes(patak) "pârâul cu arbuşti spinoşi" (de unde şi rom.Cucuiş) sau, mai ales, după un alt toponim românesc, din vecinătate.

Rîor"fânaţ loc apătos, mărghilos (mlăştinos), cu pipirig şi trestie în lunca Mureşului, lângă hotarul Romosului" Pentru origine, cf. germ.(săs) Rur, Rühr, Ruir, Ror (Rohr) "trestie, papură"şi Rora, "şes arabil"(Bîrghiş, jud.Sibiu: com.Acsinia Nicula); în Rîoră, "fânaţ mlăştinos cu trestie pe lângă Valea Alămorului"(Ocna Sibiului: com. Aurelia Droc); în Roră, "păşunat arabil şi fânaţ" Ighişu Vechi, jud. Sibiu; com. Acsinia Nicula).

Despre saşii din regiunea cercetată ne vorbesc însă şi alte nume, de creaţie românească (sau care pot fi considerate, cel puţin, ca atare: cf. de ex., cele formate de la nume de persoană săseşti).

în hotarul Căstăului, Valea Henii este numele unei văi fără apă. După valea Cucuişului, ea este cea mai întinsă depresiune din dreapta Râului Şibişelului. După toate probabilităţile, la baza toponimului stă un nume de persoană, pentru care cf. germ. Hene "găină"; săs.(Transil. de nord). De remarcat că un afluent al Cucuişului (Căst) se numeşte Părău Găinoaii; şi aici determinantul este un nume de persoană.

La Beriu, Vadu Saşilor este un vechi vad peste Căltăbău . Rezultă că partea de sat locuită de saşi era în direcţia acestui vad, adică în preajma Căltăbăului. Cum vom vedea, majoritatea satelor de pe Râu Grădiştii sunt situate la confluenţa unor văi cu acest râu.

Tot în acest sat, pe locul numit Turnu, situat pe stânga Râului Grădiştii, ar fi fost odinioară o biserică săsească.

în afara scaunului săsesc , pe cursul superior al Râului Grădiştii , aşezările săseşti sunt rar întâlnite . Numele etnic apare în toponimele Părău Sasului (Cost); Valea Sasului , afluent al Văii Mari, care izvorăşte de sub Gruiu Mărului (Oră J) , şi un afluent al Văii Făieragului (Cost).Numele afluentului Văii Mari se referă , de fapt, la fostul hotar al scaunului săsesc , care trecea peste vârful Gruiu Mărului.

Despre existenţa unor proprietăţi săseşti (ceva mai întinse) situate tot aici, ne vorbesc câteva toponime din satul Ludeşti : Dealu Losului (:germ. Los "lot familial ") Frîua (:frîuă "săsoaica măritată").

Aruncând o privire generală asupra repartiţiei toponimelor privitoare la saşi (de origine săsească sau românească) din cuprinsul fostului scaun , se observă că ele sunt mai numeroase la Beriu şi Căstău . Faptul este explicabil , întrucât, în trecut, Beriu a fost cel mai mare dintre satele scaunului Orăştiei, situate pe Rîu Grădiştii. în ordine descrescândă , i-au urmat Căstău şi Sereca. Şi azi ordinea este aceeaşi, dacă ţinem seama de mărimea hotarelor. Surprinde, întrucîtva, păstrarea unui singur nume săsesc în hotarul Orăştiei: Rîor (şi acesta situat în vecinătatea hotarului

Romosului, sat în parte săsesc şi azi). Motivarea ar putea consta în natura ocupaţiilor mai de seamă, de odinioară, ale locuitorilor saşi din Orăştie: meşteşugurile şi negoţul.

In ce priveşte numele create de saşi, ar mai fi, de asemenea, de remarcat factura lor populară (dealtfel, pe o astfel de cale au pătruns şi la români). în acest sens, mai este interesant de subliniat că aproape toate (excepţie face Cătlăbău), pătrunzînd în graiul românilor, au suferit modificări formele, au fost obiectul unor etimologii populare. Constatarea completează explicaţia în legătură cu modul în care s-a desfăşurat asimilarea saşilor din regiune: după toate probabilităţile, numai ei (şi nu şi românii) au fost bilingvi. Tot prin acest bilingvism al saşilor s-ar putea explica şi toponimul Bruma (cf. săs. Brömber, Brumer "Broombeere"), ca o traducere populara a unui nume românesc mai vechi.

Includem, tot aici, două toponime germane, privitoare la instituţtii militare moderne, datînd din vremea stăpînirii austro-ungare. Este vorba de Şiştat (denumire veche a locului unde azi e parcul din Orăştie):germ. Schiesstatt "poligon de tragere" şi Răciu zăvoi, unde, după tradiţie, făceau instrucţie husarii; în apropiere ar fi fost nişte cazarme (în locul numit Grădinile de la Căsarme): cf. germ. Reitschule "şcoală de călărie";cf. şi Raiciug, parte a satului Viişoara (Turda), unde, mai demult, "au stat husari" (com. Maria Elena Moldovan).

Text reprodus din volumul "Vechea vatră a Sarmizegetusei, în lumina toponimiei"

AŞEZĂRILE DIN JURUL ORĂŞTIEI

Dr. Lucia Apolzan

Pe culmile din bazinul superior al Apei Oraşului se întind trei sate: Grădiştea de Munte, Costeşti - Deal şi Ludeştii de Sus, ca un brâu al înălţimilor populate din preajma văii deschisă spre Orăştie şi Valea Mureşului. Aceste aşezări risipite pe înălţimile platformei se întind sub forma unor grupuri de gospodării cu toponimie distinctă, evoluând în stânsă legătură cu complexul socio-economic, administrativ, cultural, al aşezărilor din jurul Orăştiei, cu desfăşurarea istorică a însemnătăţii arterei pe care o reprezintă această vale cu două denumiri: Apa Grădiştii - înspre munte; Apa Oraşului în luncă, aproape de Orăştie.

Amplasarea celor trei aşezări de tip risipit în bazinul superior al văii are rădăcini foarte vechi. Aici se găseau marile cetăţi de piatră construite în vremea lui Burebista, existente şi în timpul lui Decebal. Valea Grădiştii constituia una dintre arterele de circulaţie multidirecţională care legau cetatea cea mare de la Sarmizegetusa (Grădiştea Muncelului) cu aşezările de pe întinsele teritorii din nord şi sud, din est şi vest. In acelaşi areal se includeau şi cetăţile de pe culmile Blidarul şi "Cetăţuia" din Costeşti, situate în punctul unde Apa Grădiştii părăseşte defileul şi face loc aşezărilor din luncă. Complexul din Munţii Orăştiei, unde se găseau cetăţi, construcţii cu caracter militar-strategic, centrul religios al daco-geţilor, se impunea şi printr-o intensă activitate economică de producţie şi de transport. Urmele unor mari stâni din munţii apropiaţi (Rudele, Meleia, la 1300-1400 m altitudine) plasate pe artera de circulaţie transcarpatică - pe plaiul muntelui - lărgeşte imaginea unei activităţi economice prin valorificarea păşunilor pe mari teritorii, exploatarea pădurilor, trasarea şi întreţinerea drumurilor, dezvoltarea creşterii vitelor.

Ca rezultat al cercetărilor etnografice de teren, efectuate în deceniul 1971-1982, pe întreaga Platformă a Luncanilor, menţionăm că vestigiile trecutului ies continuu la iveală. în satul Costeşti-Deal (grupul de case "Năstoi") în fiecare an plugul scoate la suprafaţă, odată cu brazda, cioburi de vechime milenară. Ceramică, piroane de fier, piatră de construcţie apar şi în satul Grădiştea de Munte(grupul de case "Subcununa"). Continuarea activităţii economice şi culturale te întâmpină aici pe fiecare muchie de deal, la adăpostul unui picior de plai, dovada vie a neântreruptei acţiuni a omului asupra naturii.

Amplasarea aşezărilor pe înălţime în apropierea celor din vale, reciprocitatea de interese, drumul care leagă nemijlocit aşezările indiferent de locul unde sunt amplasate, prezenţa şoselelor moderne în apropiere de plaiul muntelui, constituie aspecte specifice. Unitatea administrativă care încorporează aşezările de înălţime din această parte - comuna Orăştioara de Sus - se prezintă ca o zonă largă, în care coexistă aşezări dispersate pe culmi alături de satele adunate din vale: Costeşti, Ludeştii de Jos, Orăştioara de Jos şi Bucium. începând cu aceste sate, Apa Grădiştii se relevă ca ax de comunicaţie cu orientarea dominantă spre Orăştie, ceea ce se reflectă şi în noua ei denumire: Apa Oraşului.

în structura acestor gospodării răzleţite pe dealuri şi în modul de folosinţă a terenului s-au păstrat caracteristici arhaice, specifice gospodăriei din satul risipit. Astfel de urme stau mărturie în marginea satului Costeşti din Valea Grădiştii; de exemplu două gospodării stau aninate pe culme sub cetatea dacică. S-a păstrat şi tradiţia mormintelor familiei în terenul gospodăriei, care coexistă cu cimitirul comun din mijlocul satului, alăturat bisericii. Obiceiul strămoşesc a persistat şi în interiorul satului; câte un mormânt solitar surprinde pe alocuri în grădina casei.

Cercetările de teren relevă unele aspecte etnografice cu privire la structura gospodăriei din aşezările de pe dealuri, unde casa, ca noţiune a permanenţei, este legată de continuitatea familiei; ea este purtătoarea unor tradiţii arhaice, cu semnificaţii spirituale, exprimând ideea durabilităţii casei şi a familiei pe terenurile întinse, pe care le lucrează. In ansamblu, gospodăria reprezintă totalitatea mijloacelor de producţie individuală, fiind specificată plasarea potenţialului economic pe teritorii întinse şi anume: provizii alimentare în construcţie detaşate de casă; fânul depozitat în clăi sau "pătule", în copaci, răzleţite în teritoriile cu fâneţe; adăposturi deosebite, dispersate, pentru oi, vite mari şi cai.

Este surprinzătoare diversificarea adăposturilor pentru oi în timpul iernii. Se distinge staurul rotund cu acoperiş conic, un plan arhitectural de tip arhaic. L-am descoperit în Ludeştii de Sus şi în Grădiştea de Munte, în această parte a ţării, unde construcţiile circulare din piatră au avut o notă

autohtonă. Construirea acestui tip de staur este dovada vechimii unei economii bazate pe creşterea vitelor, unde oile au o pondere mare, dar mai ales mărturia existenţei din vechime a gospodăriilor stabile, consolidate, unde tehnica construcţiilor a atins cote demne de luat în seamă.

Pe teritoriul satului Ludeştii de Sus, printre fâneţe se întindea gospodăria lui Ion Ţamba, din grupul de case "Văleni". Aici puteam cunoaşte modul de trai în casa construită din lespezi de piatră datând din anul 1870, după cum arăta o piatră cu înscrisul din acest an, ieşită la iveală în 1903 când a stricat vatra străveche cu "căloi" şi "buduroi" din tindă; cu transformările făcute, "tinda" devenise "casă", în continuă evoluţie.

O vatră veche era şi gospodăria lui Radu Nasta din Costeşti-Deal, unde casa nouă bătrână stătea alături de casa nouă cu trei camere moderne. Tehnica şi materialele urbane urcaseră pe deal. Erau şi aici dovezi ale culturii spirituale. în casa familiei Nasta se gaseau multe manuale şcolare ale copiilor; alături erau cărţile bisericeşti: Psaltirea de la Sibiu, din 1850, ca şi cea din 1915, şi Biblia de la Bucureşti din 1951.

Cele două sate: Costeşti-Deal şi Ludeştii de Sus - Stânişoara şi Strugari - stăteau sub măreţia Vârfului Prisaca la 1200 m altitudine, strălucind prin păstrarea valorilor culturii populare.

înaintarea cercetărilor pe Valea Grădiştii mai avea un punct de atracţie: existenţa la Orăştie a Muzeului de artă populară, de sub conducerea sculptorului Nicolae Adam, stabilind împreună o preţioasă colaborare. Coborând de pe dealuri în vara lui 1972, aici am găsit o adevărată sală de seminar, unde s-au înfiripat multe discuţii cu omul cuprins de un arzător neastâmpăr de a realiza, a crea. Mâinile lui modelau în lut, în gips, în marmoră viaţa cu tot ce avea ea frumos, bine, durabil.

Sculptorul Nicolae Adam organiza în anul 1978, la Muzeul de artă populară din Orăştie, o expoziţie cu fotografii. în faţa panoului cu fotografia staurului rotund cu acoperiş conic se oprise arheologul Ioan Glodariu din Cluj, găsind în această construcţie sistemul acoperişului la construcţiile circulare din piatră ale dacilor. Arhitectura vie a servit ca model pentru lucrările de protejare a cetăţilor dacice. Etnografia, arheologia şi muzeele colaborau. Se realizau intenţiile permanente ale sculptorului de a lărgi reflectarea culturii populare prin cercetări ştiinţifice, ancorând activitatea muzeului în ansamblul cultural al zonei cu dovezi istorice.

CONTRIBUŢII LA STUDIUL PORTULUI POPULAR DIN ORĂŞTIE

MARCELA FOCŞA

în cuprinsul anului 1961, un colectiv al Muzeului de artă populară al României a efectuat o campanie de cercetări şi achiziţii în regiunea Hunedoara şi anume în raioanele Petroşani şi Haţeg, în zona pădurenilor şi în raionul Orăştie.

Dintre toate zonele etnografice ale regiunii Hunedoara, cea mai binecunoscută şi mai bine reprezentată în muzee, până de curând, era zona Pădurenilor, fapt ce nu poate surprinde date fiind originalitatea şi bogăţia aspectelor din această zonă. Cercetările şi achiziţiile efectuate în regiunea Hunedoara în ultimi ani, atât de muzeele republicane, cât şi de cele regionale şi raioanele au pus în valoare diversitatea zonală şi interesul pe care-1 prezintă creaţia artistică populară din întreaga regiune.

Teritoriul cercetat de noi în raionul Orăştie este situat în zona de munte şi se întinde pe trei afluenţi ai Mureşului, dintre care Valea Orăştiei este cel mai important. S-au parcurs localităţile: Dîncul Mic şi Dîncul Mare, Beriu, Orăştioara, Bucium, Orăştioara de Sus, Ludeşti şi Costeşti de pe Valea Grădiştei, precum şi Romos şi Romoşel.

Achiziţiile realizate în raionul Orăştie se compun, mai ales, din piese de port şi ţesături de casă.

Costumul popular din raionul Orăştie, reprezintă unul din cele mai originale tipuri zonale de costum din sudul Transilvaniei. Cristalizat într-o zonă de configuraţie geografică, economică şi etnografică variată, bogată în centre meşteşugăreşti legate de confecţionarea pieselor de port, costumul orăştian are în componenţa sa atât piese de port de un caracter arhaic evident, cât şi altele de un mare rafinament artistic. Relaţiile curente şi îndelungate cu zonele învecinate, în special cu Valea Jiului, Sebeşul şi Mărginimea Sebeşului, au dus la apariţia unor particularităţi comune, atît în morfologie cât si în aspectele ornamentale, de un deosebit interes etnografic.

Cercetările noastre s-au îndreptat, în primul rând, spre reconstituirea formelor tradiţionale de port. Dintre cele două categori de port, femeiesc şi bărbătesc, costumul bărbătesc s-a menţinut mai bine pe linia trdiţională, în timp ce costumul femeiesc tradiţional, începând după primul război mondial, a cedat treptat locul costumului sibienesc, pe de o parte, şi îmbrăcăminţii de oraş, pe de alta; bătrânelesunt acum singurele păstrătoare ale unor anumite piese din costumul tradiţional. Totuşi deşi se mai poartă şi acum, la munca curentă, unele piese din acest port, dintre toate formele portului femeiesc, cel de sărbătoare poate fi mai uşor reconstituit prin piesele care mai există în lăzile cu zestre.

Costumul femeiesc tradiţional aparţine tipului de costum cu şurţ în faţă şi catrinţă în spate. El prezintă asemănări vădite cu costumul femeiesc de pe Valea Jiului, nu numai prin structura lui generală, dar mai ales prin găteala capului şi prin cele două piese de o deosebită importanţă artistică - şurţul şi catrinţa. Ca structură, el se compune dintr-o cămaşă lungă, din pânză de casă, având dinapoi catrinţa, iar în faţa şurţului; catrinţa se încinge cu o brăciră, "brăţară".

Pe vreme rece, sau la sărbători, se purtau pieptare scurte, brodate, iar iarna, cojoace mari ornamentate şi laibăre din pănură albă.

Găteala capului este elementul cel mai original al costumului, prin pieptănătura cu "cormi"peste care se învelea, mai demult, "propoada" din pânză, iar mai recent un "chindeu" din dantelă sau diferite basmale din comerţ.

Cămaşa este piesa cea mai simplă a acestui costum.

Cele mai vechi cămăşi care se mai întâlnesc în zonă aparţin sfârşitului secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea. Confecţionate din pânză de bumbac sau din bumbac şi cânepă, ele sunt de tipul caracteristic pentru Transilvania, cu mâneca încreţită din gât. Mânecile au, în partea de jos, fodoré, iar la subţiori, este adăugată o "broşchiţă" triunghiulară, (petec din pânză) care dă lărgimea necesară pentru mişcările braţelor. Cămaşa este ornamentată cu o broderie discretă, compusă sub forma unor galoane îngdste. Această broderie este, de asemenea, caracteristică pentru Transilvania, prin tehnica ei (cusut pe dos, Ia un fir şi punct oblic) şi prin motivele ornamentale geometrice. Rezervate în alb pe câmpul brodat în negru, ele sunt apoi umplute cu culoare. Ca şi în

Mărginimea Sibiului, aceste galoane de broderie sunt dispuse peste umăr, pe mânecă în jos, la guler, pe marginea gurii şi a fodorelor.

De o mare varietate, după material, formă şi structură ornamentală, şurţul şi catrinţa reprezintă, fară îndoială, piesele cele mai importante din punct de vedere artistic ale costumului femeiesc.

La epoca aceasta este destul de greu de stabilit şi de urmărit cu precizie distribuirea spaţială a diferitelor tipuri şi variante de şurţ şi catrinţă, precum şi evoluţia lor. Dintre cele două piese (şurţ şi catrinţă), şurţul este cu mult mai divers şi era probabil destinat unor împrejurări diferite: vară, iarnă, muncă, sărbătoare, fiind adaptat totodată vârstei purtătoarelor. Prin formă şi concepţie ornamentală, catrinţă este mai unitară.

In ceea ce priveşte şurţul, unul din cele mai interesante tipuri este reprezentat prin "catrinţoanele" din lână care se purtau şi se mai poartă încă pe vreme rece.

Confecţionat dintr-o foaie lată de ţesătură învărgată, catrinţoniul se poartă acum, de obicei, dispus de-a latul , aşa încât decorul apare vertical; din această cauză catrinţoniul din Orăştie este foarte apropiat de piesele similare purtate în Haţeg şi Valea Jiului şi ne duce chiar până la vâlnicul din nordul Olteniei. în trecut, el s-a purtat cu învărgătura orizontală, având pe poale ciucurei care, la piesele purtate de-a latul, sunt aşezaţi lateral. Nu este exclus ca felul acesta de a fi purtat, cu vărgile verticale, să se fi dezvoltat sub influenţa zonei Haţegului şi a Văii Jiului.

Mai simple pentru muncă, mai bogat ornamentate pentru sărbătoare, varietatea acestor piese este destul de mare. Frumuseţea lor stă mai ales în plinătatea ţesăturii şi în specularea efectelor decorative care rezultă nemijlocit din textură şi din combinarea unor fire de altă culoare pentru urzeală şi pentru bătează. Se folosesc în genere foarte multe fire în culoarea naturală a lânii - albă, cenuşie.

Catrinţoanele vechi, de sărbătoare, erau ţesute chilim, în două iţe, şi adesea alese cu şiruri de motive geometrice. Cele folosite la muncă sunt şi acum ţesute în patru iţe, adesea în furci, ceea ce dă efecte decorative interesante. Catrinţoanele se mai poartă astăzi pe vreme rece, la muncă, în timp ce piesele de sărbătoare au fost părăsite.

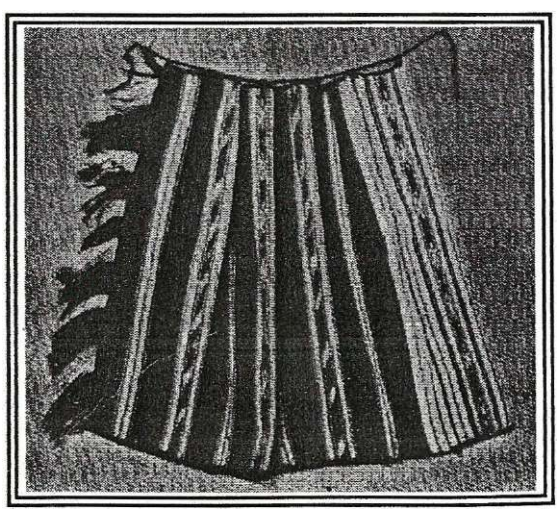

Al doilea tip caracteristic de şurţ încreţit este reprezentat prin şurţele din bumbac, din lână sau din bumbac şi lâna cu decorul dispus orizontal. Confecţionat dintr-o ţesătură subţire în genere, dar foarte consistentă, acest şurţ, strâns pe talie şi foarte înfoiat dă o graţie deosebită costumului.

El apare în două variante principale, după cum şurţul este ornamentat numai pe poale sau pe toată suprafaţa lui. Pe poale, de obicei, este dispus un rând de motive ornamentale, în timp ce trupul şurţului este decorat cu vărgi subţiri şi rânduri de bobite trase, de un efect decorativ foarte delicat. Şurţul specific pentru portul de Orăştie era de culoare roşie şi s-a purtat până pe la începutul secolului al XX-lea, având pereche, o catrinţă dinapoi, tot roşie. Acum şurţele roşii sunt foarte rare.

Până la primul război mondial s-a purtat, dinainte, dar probabil vara, o catrinţă originală, proprie Orăştiei, cu două rânduri de ciucuri, unul pe poale şi celălalt cam la treimea superioară a catrinţei. Confecţionat din bumbac sau lână, adesea de culoare albă, această piesă apare în diferite

variante după importanţa şi gradul de complexitate a registrelor ornamentale. Şurţele cu două rânduri de ciucuri sunt, de asemenea, foarte rare şi nai curând obiecte de aducere aminte.

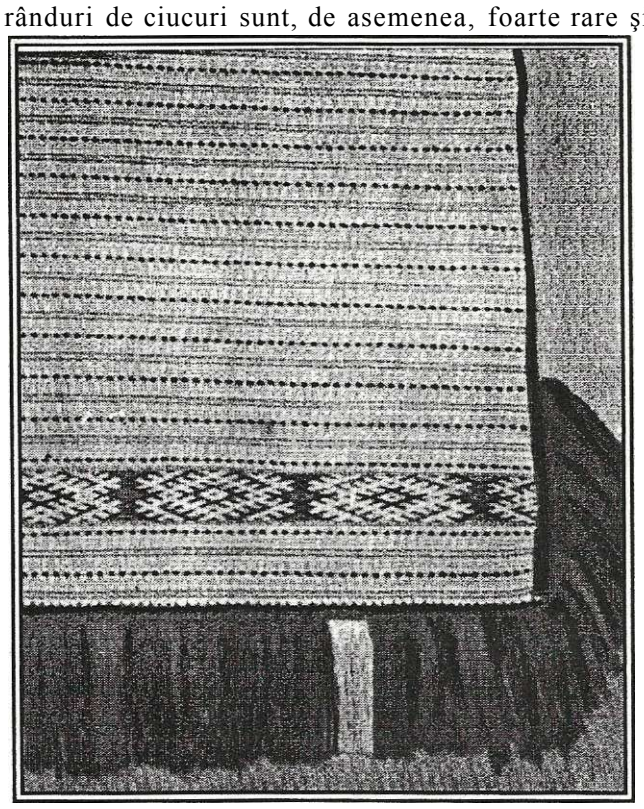

Dinapoi, costumul are o catrinţă aleasă de tipul catrinţelor purtate în sudul Transilvaniei. De culoare roşie, în trecut, şi mai întunecată în timpurile mai recente, ea este ornamentată cu decorul acela caracteristic pentru această zonă, alcătuit din vărguţe şi rânduri de boabe trase, printre care sunt dispuse, la anumite intervale, rânduri discrete de motive ornamentale. Pe poale, rândul de motive este întotdeauna mai lat, mai important.

Motivele folosite în broderia şi în alesăturile acestor piese de port sunt geometrice şi aparţin sistemului ornamental bazat pe romb. Este interesant de remarcat că, alături de unele zone din Banat şi sudul Transilvaniei, Orăştia este una din zonele cele mai reprezentative pentru unitatea şi consecvenţa acestui sistem ornamental, ceea ce nu exclude o diversitate interpretativă remarcabilă. Trebuie menţionat, de asemenea, că aceste motive sunt valorificate deopotrivă şi în decorarea ţesăturilor de casă.

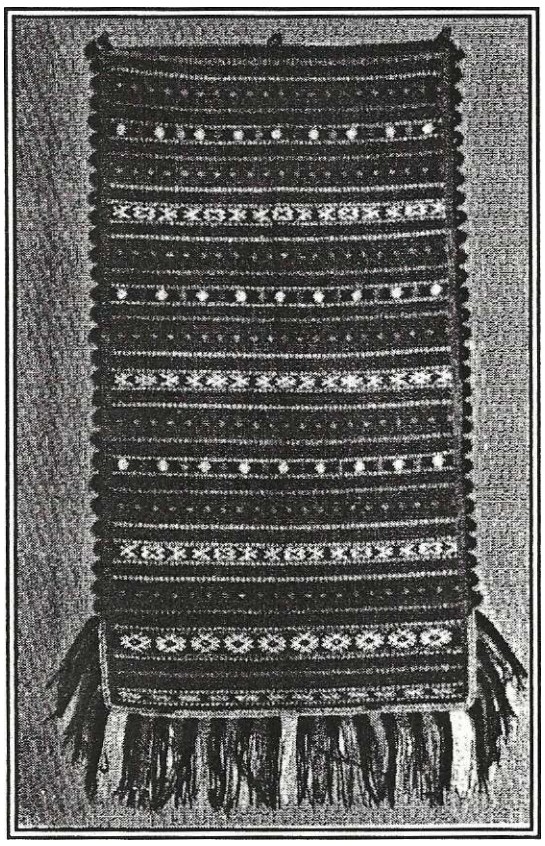

Catrinţa din spate se fixa, în talie, cu o "brăţară" brăciră, îngustă de cca 2 până la 4 cm şi învărgată din urzeală: brăcirile vechi erau ţesute cu scândurica de

j

ţesut, "spetează", tehnică părăsită încă de la începutul secolului al XX-lea. Interesante sunt brăţările în 3 culori, -vişiniu, galben şi negru,- care s-au purtat pe la începutul secolului al XX-lea, ca un protest împotriva asupririi nationale.

i

Pe vreme rece, femeile purtau haine de blană, piper şi cojoc, precum şi laibăre albe din pănură. Aceste piese vor fi prezentate în cadrul portului bărbătesc, fiind comune.

Elementul cel mai original al portului femeiesc este însă, fără îndoială, găteala capului la neveste.Compusă dintr-un element de susţinere a pieptănăturii "cormii", şi dintr-o propoadă care a variat în cursul timpului, această găteală se remarcă prin importanţa şi, s-ar putea spune, prin excentricitatea sa.

Două cozi groase, împletite din câte 3 "viţe" de stambă neagră umplută cu lână, cormii voluminoşi erau aşezaţi de o parte şi de alta a capului, deasupra urechilor; părul fiind împletit peste cormi, femeia părea să aibă nişte cozi imense. Găteala cu cozi, dispuse pe părţi, se mai întâlneşte şi în alte zone din Transilvania, dar nicăieri ea nu a ajuns la dezvoltarea pe care a luat-o în zona Orăştiei. Peste cormi era înfăşurată propoada. Cea mai veche propoadă de care se pomeneşte era confecţionată din pânză de fabrică, cu ciucuri negri la capete; dar încă de pe la începutul secolului al XX-leă, ea a fost înlocuită cu "chindeul" de tul brodat şi cu "chişchineul"(basma din diferite materiale). înfăşurată peste cormi, într-un anumit fel invariabil şi prinsă cu flori şi cu ace ornamentale din metal, propoada accentua volumul capului, dându-i o linie caracteristică monumentală.

Găteala cu cormi s-a purtat până în preajma primului război mondial. Dacă până pe la începutul secolului al XX-leă, cormii erau purtaţi de neveste în tot timpul vieţii lor de la această

dată, ei au constituit un element al gătelii capului doar la mirese şi neveste tinere. După primul război mondial, singură piesa de găteala capului care s-a păstrat este chişchineul.

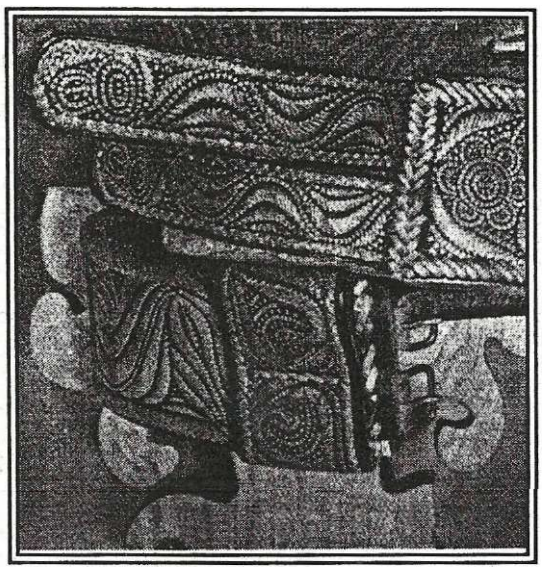

Costumul bărbătesc. Costumul bărbătesc se încadrează în tipologia portului bărbătesc din sudul Transilvaniei cu cioareci strâmţi şi cămaşă relativ lungă, purtată pe deasupra pantalonilor. El este caracterizat prin portul cioarecilor strâmţi, de croială veche, mocănească, şi prin cămaşa largă, purtată peste cioareci şi strânsă in talie cu o curea. Vara, în locul cioarecilor din lână, se poartă pantaloni dintr-o ţesătură mai subţire - izmene şi nădragi.

Pe cap, se poartă, vara, o pălăriuţă rotundă, ca şi în Mărginimea Sibiului, iar iarna - căciulă. încălţămintea tradiţională, alcătuită din obiele şi opinci, purtată încă la muncă, este tot mai mult înlocuită prin încălţămintea de oraş.

Dintre diferitele forme de port bărbătesc, portul de sărbătoare este încă viu, atât la tineri cât şi la bătrâni. Acest costum este de asemenea foarte unitar. Costumul de muncă a fost părăsit de tineri şi-l întâlnim doar la unii bătrâni.

Cămaşa este un element artistic important al costumului bărbătesc. Ea şi-a păstrat până azi croiala bătrânească, de tip"poncho", confecţionată dintr-o foaie de pânză îndoită peste umeri, cu mâneci şi clini laterali. Din contactul cu costumul din Mărginimea Sibiului, probabil, numărul clinilor laterali a ajuns de la 2, cât avea cămaşa bărbătească la 8 şi chiar la 10,ceea ce dă o linie foarte tinerească întregului costum.

Elementele decorative principale ale cămăşii sunt cheiţele şi "peteucile" (bentiţe din pânză brodate sau alese, cu care se încheie foile mânecilor de trupul cămăşii). Dacă aproximativ până după primul război mondial s-au folosit cheiţe lucrate foarte artistic cu acul, după această dată ele au fost înlocuite cu peteucile brodate. Stilul acestor broderii a variat într-o oarecare măsură de la broderia geometrică tradiţională, la o broderie fitomorfa, pentru a reveni, în ultimul timp, la motivele geometrice mai vechi, realizate însă prin alesătură. De culoare în general închisă, aceste broderii pun în valoare croiul cămăşii, fiind acordate şi cu pieptarul brodat.

Legat de baiera cămăşii, bătrânii purtau un "chischineuţ"(batistă) învărgat.

Dintre toate piesele costumului tradiţional, cioarecul este cea mai interesantă. De tipul cioarecului pe care îl denumim, în genere, cu termenul de mocănesc şi care este alcătuit dintr-o foaie întreagă de pănură la care se adaugă unii clini, cioarecul de Orăştie reprezintă în portul românesc poate forma cea mai elementară a acestui tip binecunoscut din portul Mărginimii Sibiului, prin simplitatea croiului. Cioarecul tradiţional este în dispariţie. Evoluţia costumului bărbătesc a dus

la adoptarea altor categorii de pantaloni. Bărbaţii tineri poartă, în diferite împrejurări, sărbătorea, nădragi din ţesătură de casă, năvădită în ochiuri, şi pantaloni albi din pănură sau postav, de croială orăşenească.

Vara, îmbrăcămintea de muncă este mai uşoară, constând din folosirea unor piese de port confecţionate din pânză - cămaşa şi izmana.

Un element artistic important al costumului bărbătesc este cureaua. în ultimii 50-60-de ani, s-a întors în portul bărbătesc cureaua cusută cu cosoaie de culoare verde. Creată în centrul Cugir, această piesă este nelipsită din îmbrăcămintea tinerilor eleganţi. Motivele ornamentale sunt vegetale, vrejul cu lalele, în special. încadrat în decorul curelei , apare adesea şi numele proprietarului.

îmbrăcămintea exterioară este aceeaşi pentru bărbaţi şi pentru femei. Laibărul, haină scurtă din pănură albă, cu mâneci lungi, de o croială simplă şi arhaică, este confecţionat dintr-o foaie de pănură îndoită peste umeri şi despicată în faţă, având clini drepţi, laterali. Haine similare, albe sau brune, dar cu unele variante de croi, se întâlnesc în Transilvania în numeroase zone - Sebeş, Tîrnave etc. şi reprezintă, probabil, prin material şi croi, una din cele mai vechi piese din portul românesc.

Cu mult mai luxoase sunt hainele din blană, pieptarul înfundat şi cojocul. Acestea alcătuiesc un ansamblu unitar, caracteristic pentru portul din zona Orăştiei. Creaţie a centrelor de cojocărit din Sebeş şi Orăştie, ele au fost lucrate şi în unele centre săteşti, fiind foarte preţuite de populaţie. în ansamblul portului nostru popular, ele reprezintă o categorie artistică însemnată şi un tip bine definit.

Dacă femeile poartă tot mai rar pieptare, pentru bărbat pieptarul reprezintă piesa cea mai importantă a portului de sărbătoare. Numai bărbaţii care lucrează în fabrici renunţă mai uşor la el. Cojoacele cu mâneci sunt, în schimb, destul de rare.

De o mare frumuseţe, pieptarele şi cojoacele sunt ornamentate cu o broderie artistică, delicată şi deasă, din mătase sau bumbăcel. Realizată în tonuri închise şi combinată cu o broderie verde din cosoaie, această broderie foloseşte motive vegetale dispuse în compoziţiisavante care lasă loc unui joc de variaţii interesant, în funcţie de vârsta, gustul şi pretenţiile proprietarului.

Prin prezenţa acestor piese în alcătuirea sa, costumul din Orăştie capătă o greutate artistică deosebită.

PALIA DE LA ORĂŞTIE

Prof.univ. dr. Viorica Pamfil

Critica şi interpretarea textelor româneşti vechi, mai cu seamă din secolulu al XVI-lea, oferă cercetătorilor limbii române un bogat material lingvistic nevalorificat, care contribuie la tratarea fructuoasă a problemelor de fonetică, morfologie şi sintaxă istorică, precum şi de dialectologie şi lexicologie istorică.

în cadrul activităţii literare din secolul al XVI-lea un loc deosebit îl ocupă cartea cunoscută în istoria literaturii sub numele de Palia de la Orăştie, cea dintâi incercare de a tălmăci în limba română Vechiul Testament. Textul tipărit la Orăştie între anii 1581 - 1582, intitulat Palia, adică Vechiul Testament, cuprinde primele două capitole din Biblie: Geneza şi Exodul, sau cum spun traducătorii cu cuvintele slavone: Bitia şi Ishodul.

Importanţa acestei cărţi a fost subliniată de Iosif Popovici şi de lingvistul francez Mario Roques, care în anul 1925 a retipărit cu litere chirilice prefaţa şi prima parte (Geneza), identificând şi izvoarele utilizate de autorii Paliei.

împrejurările în care apare textul le aflăm din „prefaţă". Palia a fost tipărită „cu ştirea măriei lui Batăr Jigmon, voivodăl Ardealului şi a ţăriei ungureşti şi cu ştirea şi cu voia a toţi domnilor mari şi sfetnici ai Ardealului, pentru întremătura beseariceeie sfântă a românilor". Cheltuiela a suportat-o un magnat ungur, Geszti Ferencz „domn de steag şi vestit viteaz, alesu hotnogiu Ardealului şi ţăriei ungureşti".

Rod al propagandei calvine, care a avut un puternic ecou în Transilvania, sprijinind în parte şi activitatea diaconului Coresi, Palia a fost tradusă de cinci cărturari români-.Mihail Tordaş „episcopul românilor din Ardeal", Ştefan Herce „provăduitorul Evangheliei în Sebeş", Efrem Zacan „dascălul de dăscălie a Sebeşului", Moise Peştişel „propovăduitorul Evangeliei în Lugoj" şi Archirie „protopopul Hunedoarei".

Autorii traducerii specifică în prefaţă că ei dau deocamdată la iveală numai aceste două cărţi „să fie pârgă până Domnedzeu va şi alalte tipări şi scoate", lăsând să se înţeleagă că vor apărea şi altele. Traducerea întreagă, după mărturisirea autorilor Paliei, ar fi cuprins tot Pentateucul, Cartea regilor „şi alţi proroci căţiva",dar, cum rezultă din prefaţă, resursele materiale şi ajutorul lui Geszti nu au permis tipărirea în întregime a acestor capitole din Vechiul Testament. Nu putem şti dacă aceste afirmaţii sînt reale, deoarece ne lipsesc indicaţii precise. Până în prezent nu s-a descoperit nici o altă carte tipărită care ar putea fi pusă în legătură cu traducerile menţionate în prefaţa Paliei. Cipariu aminteşte că în catalogul bibliotecii mitopolitane din Alba Iulia se găseşte însemnat sub nr. 16:„cinci cărţi ale lui Moisi, româneşte", însă şi el se îndoieşte de existenţa lor, deoarece, căutându-le, nu a dat de ele. Sbiera crede că această notiţă se poate raporta, dacă nu la o carte tipărită, probabil la un manuscris care s-a aflat acolo. Credem însă că Mario Roques are dreptate când susţine că lucrarea menţionată în cartalogul din Alba Iulia nu e alta decât Palia de la Orăştie; desigur bibliotecarul, ţinând seama de titlul cărţii: „aceasta e parte Paliei dentâi, amu cinci cărţi ale lui Moisi prorocul", a catalogat-o astfel, neţinând seama de conţinut.

Fragmentul de Levitic românesc (cartea a III-a din Biblie), scris pe pergament şi păstrat în Biblioteca naţională din Belgrad, pe care 1-a publicat Haşdeu în „Cuvente den bătrâni", nu este un fragmentdin traducerea Paliei, cum s-a crezut, ci o tălmăcire independentă făcută probabil la începutul secolului al XVII-lea în Ardeal, tot după Pentateucul lui Heltei, şi copiată în Ardealul de sud sau în Ţara Românescă.

în prefaţa tipăriturii se spune că traducerea Paliei a fost făcută cu mare muncă „den limbă jidovească şi grecească şi sârbească pre limbă românească". Unii dintre cercetători au acordat credit acestei afirmaţii, căutând chiar să determine partea care revine fiecăruia dintre traducători în utilizarea izvoarelor străine. I. Popovici şi, independent de el, M. Roques au dovedit însă că Palia este o traducere după o versiune maghiară a Vechiului Testament şi anume după Pentateucul lui Heltai Gaspar, tipărit în anul 1551 la Cluj.

Textul maghiar care stă la baza traducerii româneşti se străvede mai cu seamă în lexicul tipăriturii de la Orăştie, unde întâlnim numeroase elemente de origine maghiară (unele neatestate în alte texte din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea), precum şi nemeroase calcuri (cuvinte şi expresii)

din maghiară. Alături de acestea o mulţime de forme, construcţii şi expresii maghiare, străine spiritului limbii noastre, dovedesc că traducătorii au utulizat o versiune maghiară.

O comparaţie atentă a Paliei de la Orăştie cu Pentateucul lui Heltei ne arată că, dacă în unele capitole influienţa textului maghiar e evidentă, în altele, dimpotrivă, această influienţă nu poate explica unele particularităţi care presupun un alt izvor. Cartea are şi unele note marginale care se deosebesc de cele ungureşti şi pe care traducătorii au trebuit să le ia de undeva. M. Roques a arătat că traducătorii Paliei nu s-au mărginit la cartea Heltai, ci au folosit şi o versiune latină, un text al Vulgatei într-o ediţie corectată, asemănătoare cu cceea pe care a publicat-o în 1573 Lucas Osiander, la Tübingen. Dacă, după cum ne spune M. Roques, Vulgata a fost luată în seamă mai ales la capitolele I - V din Geneză, şi I - XVI din Exod, acesta ne îndreptăţeşte să presupunem că traducătorii şi-au împărţit între ei şi cele două cărţi ale Bibliei şi fiecare la început a consultat mai des textul latin,dar mai pe urmă, fie că-i obosise acest procedeu,fie că li s-a părut fără mult folos, nu au mai recurs decât rar la el, ori chiar deloc.

Probabil că traducătorii Paliei au cunoscut şi o versiune slavonă, vreun manuscris cu anumite capitole din Vechiul Testament, care a ajuns în mâna traducătorilor înainte de tipărirea Bibliei de la Ostrog din 1581. Pe lângă denumirea Bibliei cu termeni slavi ca:Bitia, Ishod,Cisla,Torozacon etc. care,desigur,erau cunoscuţi în limba noastră bisericească încă de la începutul influienţei salve, în textul Paliei întâlnim şi alte cuvinte de origine slavă ca: dver „perdea", a nămisti „a pune, a aşeza", a proidi „a pleca", cât şi alte cuvinte care nu au avut niciodată circulaţie în limbă şi care presupun utilizarea unui izvor slavon.

Cât priveşte versiunea ebraică, desigur că aceasta nu a fost utilizată şi, dacă se vorbeşte de aşa ceva în predoslovie, este ca şi în alte cazuri sub influenţa lui Heltai, care în prefaţa Pentateucului aminteşte că s-a folosit de Biblia ebraică.

Lucrarea a fost tipărită de doi ucenici ai lui Coresi, diaconul Şerban „meşterul mare a tiparelor" şi Marian diacul, care luară în lucru cartea la 14 noiembrie 1581 şi o sfârşiră în iunie (sau iulie) 1582 în „cetatea Orăştie".

• Volumul complet al Paliei cuprinde 161 de foi (322 de pagini), grupate într-o predoslovie de 6 foi şi 20 de caiete, dintre care „Bitia" cuprinde 11 caiete şi „Ishodul" 9 caiete.

Caietele 1 - 10 şi 12 - 19 sunt formate din 8 foi (quaterniuni), iar caietul 11, cu care se încheie „Bitia", cuprinde 4 foi (dverniuni). Spre deosebire de celelalte exemplare, ultimul caiet din textul de care ne ocupăm, cuprinde 7foi, dintre care numai 5 sunt tipărite, iar ultimele 2 foi sunt scrise cu mâna pe ambele părţi, de posesorii acestei cărţi. Prima pagină,care e lipită de o altă foaie, e tipărită numai pe verso, sub un ornament cu stema familiei Báthory. Colţul de jos, din dreapta, este puţin rupt. Acolo s-a completat cu mâna (probabil de posesorul acestui exemplar) anul apariţiei: 1582.

Caietele sunt numerotate cu litere chirilice, notate în mijlocul marginii de jos a primelor patru foi. Literle chirilice se repetă în acelaşi loc pe verso-ul ultimei pagini a caietului. Numărul foilor este notat cu cifre romane (I - III), pe marginea primelor 4 foi din quaterniuni. Aceste indicaţii sunt foarte regulate, nelipsind decât la caietele 11 şi 20, cu care se încheie Geneza şi Exodul.

Cartea e tipărită într-o singură culoare, cu 21 - 29 rânduri pe pagină, cu caractere groase care amintesc tipăriturile lui Coresi.

In ceea ce priveşte ortografia textului (punctuaţie, accentuare, abravieri etc.), cât şi descrierea textului în general, M. Roques a dat în studiul său toate indicaţiile necesare, cu multă precizie şi minuţiozitate.

Din Palia de la Orăştie se cunosc până astăzi cinci exemplare. Singurul exemplar complet a fost descoperit în Biblioteca Fundaţiunii „N. Jiga" de la Oradea şi se găseşte în prezent în Biblioteca Academiei Române.

Din adnotările făcute cu mâna, atât în limba magiară cât şi în românește aflăm că a aparţinut unui săpunar din Oradea, care se iscăleşte cînd Tomă David, când David Tomăs. Pe prima pagină se arată că înainte această carte „a fost a părintelui David Tomă, sfinţii sale, moşul dedesubtului subscris". Pe ultimele patru pagini sunt notate, fără o ordine cronologică precisă, evidentele mai importante dintre anii 1769-1809 cu privire la fenomenele naturii (cutremur, ploi, eclipsă de soaare etc.) sau diferite întâmlări (foc, calamităţi provocate de lăcuste etc.). De o altă mână sunt adnotări din anul 1847.

Palia de la Orăştie a apărut într-o regiune căreia nu-i aparţine nici un alt text din secolul al XVI-lea. Ea prezintă particularităţi lingvistice, mai ales lexicale, dar şi fonetice, morfologice şi sintactice, neântâlnite în alte manuscrise şi tipărituri contemporane. Acest fapt explică importanţa unui studiu asupra limbii textului, cât şi necesitatea publicării lui integrale.

RELAŢIILE PALIEI DE LA ORĂŞTIE CU TEXTUL ORIGINAL EBRAIC.

Pr. prof. dr. NICOLAE NEAGA

Palia de la Orăştie este unul dintre cele mai vechi monumente literare.

Importanţa culturală a Paliei e mare. Oricine şi-a luat osteneala să răsfoiască istoria literaturii vechi s-a putut convinge cât de mult a contribuit Palia la unificarea cugetului şi graiului românesc.

Locul Paliei în literatură, împrejurările istorice în care a apărut calitatea traducerii, autorii, grafica, lexicul Paliei, au fost obiectul unor îndelungate studii.

Noi ne îngăduim a prezenta, în această succintă comunicare, relaţiile Paliei cu textul original ebraic. Spre scopul acesta am consultat Palia, în exemplare ale căror text este acelaş, atât în cel de la Alba Iulia, la Cluj, apoi Budapesta şi în reproducerea din 1968, îngrijită de Dr. Viorica Pamfil, pe baza exemplarului de la Academia României din Bucureşti, care este un exemplar complet şi le-am confruntat cu textul ebraic, ultima ediţie critică cea din 1968.

Numeroase sunt ipotezele privind prototipul Paliei. Judecând după titlul slavon al cărţilor Bitia şi Ishod, adică Facerea şi Ieşirea, Moses Gaster susţine în: Grundriss der romanischen Philologie, că Palia s-a tradus de pe limba slavonă.

Luând în considerare afirmarea din Prefaţă s-a "scos de pe limba evrească, grecească şi sârbească", Nicolae Iorga reprezintă chiar atribuţiile fiecărui traducător : "cunoscător de greceşte trebuie să fi fost Achirie, cel de sârbeşte dascălul Zacan, cărturarul de evreeşte a putut fi cu greu un român.

Ce-i drept argumentul din prefaţa Paliei că s-a tradus "de pe limba evreească şi sârbească", nu este îndestulător. Formula aceasta era tipică. Ea urmărea, de obicei, asigurarea cititorilor că doctrina nu e alterată, ci este cea care decurge din izvoarele originale". Pe aceeaşi linie se axează şi afirmarea lui Nicolae Drăgan, pe care o întâlnim şi la Nicolae Cartojan, în: Istoria literaturii vechi, din 1942, vol. II, în sensul că: "textul s-a tradus de pe limba slavonească este o mistificare menită să amăgească pătura populară, care ştie că izvoarele lor spirituale sunt de limbă slavonă, pe care o apucaseră din moşi strămoşi", deşi unii literaţi, bună oară Ovid Densuşianu, dau o interpretare verbală cuvintelor din Prefaţă.

Slavistul Iosif Popovici, autorul francez Mario Roques, Dr. Viorica Pamfil etc., aduc argumente pentru traducerea Paliei din limba maghiară.

Iată însă temeiuri care ne fac să admitem că Palia a avut între izvoare, pe planul întâi,textul ebraic:

In onomastica Paliei, multe substantive proprii sunt ebraice sau ebraizante. Ele au nu numai forma de plecare originală, ci prezintă toate particularităţile limbii ebraice. Aşa este cazul cu Iubad din Bîtie 4,21, Tuvacain din Bîtie 4,22, Iavan din Bîtie 10,2, Aşchenan din Bîtie 10,3, Miţraim, din Bîtie 10,6, Sapta din Bîtie 10,7, Siba din Bîtie 10,6, Sapta din Bîtie 10,7, Siba din Bîtie 10,26, Ruven din Ishod 1,2.

Numeroase substantive toponimice evocă raporturi cu termenii ebraici. în această categorie intră Vavel dinBîtie 10,10, cetatea Ai, de la Bîtie 12,8, Moav de la Bîtie 19,37, Horev de la Ishod 3,1, muntele Meriva de la Ishod 17,7.

Uneori numele proprii prezintă caracteristici proprii flexiunii evreeşti de ex. acuzativele terminate în "t", "th" ori "ot". Este vorba despre numirile geografice, de localităţi, de râuri, care în limba ebraică sunt de genul feminin. în limba ebraică caracteristica genului feminin este final "t", "th", "ot". Aşa este numele de cetate Rehobot(terminaţia "ot") din Bîtie 10,11 un femenin de la Rhb, sau Timnat, Bîtie 38,13.

Palia traduce pe ebraicul dudáim cu mandragoră. Bîtie 30,14. Dacă colectivul Paliei n-ar fi cunoscut limba ebraică ar fi lăsat cuvântul netradus, cum obişnuiesc unii traducători din secolul Paliei.

Tot aşa termenul hoşen din Ishod 28,4 Palia îl traduce cu "pieptar" şi nu-1 lasă netrdus, cum fac alţii. Ortografia cuvântului şiloh din Bîtie 49,10 este întocmai ca în textul original deşi există multe variante în redarea lui.

Pentru interpretarea enigmaticului cuvânt şiloh s-au produs 18 ipoteze. Parcă autorii Paliei au prevăzut discuţiile care se vor purta pentru interpretarea cuvântului şiloh şi în înţelepciunea lor lăsară netradus pe acel "apax legomenon", urmând ca timpul să rezolve enigma.

Rezultă că cărturarii de la Orăştie n-au lucrat pripit ci au zăbovit îndelung asupra textului.

Sunt în Palie texte al căror sens se poate desprinde abia privite prin lumina celui original. Un atare loc este Bîtie 3,15: "Veeva asit benca uven haişa uven zarah hu ieşufeca roşo veatta fesuzenu okev", adică:"Vrăjmăşie voi pune între tine şi între femeie, între sămânţa ta şi între sămânţa ei, acela va zdrobi capul tău iar tu îi vei muşca călcâiul".

Cu toate că textul mai popularizat în epoca Paliei, cel latin al Vulgatei, are în partea a 2-a a stihului "ipsa conteret caput tuum et tu insidiaberis calcaneo cius, totuşi Palia urmează fidel textul original traducând pe hu cu "acela"" pentru că hu este un pronume personal masculin şi un unul feminin, ca să fie tradus cu "ipssa conteret" cu "aceea va zdrobi" sau cu "ea va zdrobi".

Pronumele hu se foloseşte în limba ebraică veche, pe la 1500-1000 înaintea erei noastre, pentru ambele genuri, atât pentru masculin cât şi pentru feminin, căci genul neutru nu există.

Cine pătrunde mai adânc în spiritul limbii înţelege că în Bîtie 3,11 este vorba de un masculin şi va traduce cu "el", sau cu "acela va zdrobi", precum a procedat şi traducerea grecească, produsă între anii 250-200 înaintea erei noastre.

Astfel între textul original ebraic există o relaţie de dependenţă.

Sunt şi argumente externe în favorul utilizării textului ebraic E mai întâi, (adevărat că cu mai puţină tărie), afirmarea din prefaţa Paliei şi apoi faptul că atât Mihail Tordaş cât şi colaboratorii Ştefan Herce şi Moise Peştişel sunt români trecuţi la calvinism, pentru care text oficial este cel ebraic. în afară de aceea Efrem Zăcan, a fost un cărturar de seamă al epocii. Numele ebraizant Zacan, care înseamnă bătrân, barbă, deci un fel de Barbu, trădează o origine semită şi ca atare pe un cunoscător de limbi orientele.

în epoca Paliei se studia limba ebraică în Transilvania. Ştefan Bathori, principe al Ardealului şi rege al Poloniei, puse la 12 mai 1581 bazele unui act fundaţional în care decreta înfiinţarea unei Universităţi la Cluj. Acel act fundaţional prevedea că:"toţi cei care au terminat în mod glorios ştiinţele frumoase, limba greacă, ebraică şi latină, în facultăţi să poată ajunge doctor în acele ştiinţe.

Ceva mai târziu, profesorul din Alba-Iulia, Ioan Hernie Alstedt a tipărit pentru trebuinţele studenţilor:"Rudimenta linguae hebraicae et chaldaieae, in usu scholae Albensis".

Textul întrebuinţat de Palie a putut fi Ppentateuhul ebraic din 1488 de la Bologna, sau ediţia din Brescia, din anul 1492, ori chiar Poliglota din Alcaea, tipărită în anul 1517.

Importanţa operei ca şi prestigiul colectivului, pretindea să se meargă la izvor, totuşi traducătorii nu s-au mulţumit cu un singur text. Ei au folosit şi un text latin al Vulgatei. în secolul Paliei există textul latin în ediţia din 1547 (Louvaine) şi cea publicată de Lucas Osiander la Tübingen, în 1573. Afirmarea utilizării unui text latin este confirmată nu numai de anumite concordanţe semantice, morfologice şi sintactice, ci şi de latinisme ca :"prima", "asină", "asin", "vade", "vergură", "şerb".

Consultarea unui text grecesc o confirmă elementele greceşti aflătoare în Palie. Este mai întâi titulatura Palia, prescurtare a numirii greceşti "palaia dia tiki". Numai un iniţiat în ale limbii greceşti putea şti că grecii numesc Vechiul Testament scurt: Palia. Verbul bara din Bîtia 1, îl traduc urmând versiunea grecească, care are epoiisen la fel procedează cu traducerea substantivului maim redându-1 cu singularul, ca în versiunea gercească, care are hydatos, Bîtie 1,2.

Evident că traducătorii au avut la îndemână şi texte slavone, existente în secolul al XVI-lea. Bălgrad (Alba-Iulia) era o tipografie slavonă, iar la Sebeşul săsesc (Sebeş Alba) s-a tipărit în 1580 un Sbornic slavonesc.

în corpul Paliei găsim cuvinte slavone, precum : "dver", "procov", "covor", "letnic", "medelniţă", a blogoslovi, "vraci", "Bîtie", "Ishod", Cisla, Torozacon.

Dacă în prefaţa Paliei se spune că s-a tradus şi "de pe sârbeşte", desigur colectivul de lucru s-a gândit la textul slavon, de care se foloseau sârbii până aproape de zilele noastre.

Nu există în epoca Paliei o tipăritură sârbească la Bîtie şi Ishod.

Pentateuhul unguresc al lui Heltai Gaşpar, de la Cluj din anul 1551 a fost şi el la îndemâna colectivului de la Orăştie. Aceasta dovedeşte concordanţa timpurilor şi un mare număr de cuvinte de origine ungurească: "a cheltui", "a bântui", "chizaş", "a făgădui", "a lăcui", "talpă", "uriaş", "chin", "sălaş", "fel".

O parte din cuvintelc ungureşti aflătoare în Palia sunt răspândite pe întreg teritoriul daco-roman. Astfel cuvintele "a chcltui" din Ishod 18, "a bântui" din Ishod 21, sunt atestate în documente slavo-române pe la 1432-1437, cu mult înainte de a se producc Palia. Cuvântul "chizaş", din Bîtie 43, obvine pe la 1434-1437, "a făgădui", "fagădar", din Bîtie 18, "a îngădui" Bîtie 15, Bîtie 34,"a lăcui" Bîtie 4, pe la 1418, tot aşa sunt vechi "a mântui", Bîtie 18, "sineag" Bîtie 33, "a ştrengui", Bîtie 14, "a tăgădui" Bîtie 18, "talpă" Ishod 55, "talpă" Ishod 55, "uriaş", Bîtie 6 şi Bîtie 14. Cuvintele "chin", "chinueşte", Ishod 5, "chip" Bîtie 45, Bîtie 47, sunt atestate pe la 1427, "sălaş" Bîtie 24, Bîtie 42, Bîtie 43, se gosesc şi la vechii slavi. "Fel" Bîtie 17 se găseşte la sârbi ("Fela", "vela") şi apare în româneşte cu compuse formate cu cuvinte lexicale vechi.

Cuvântul "haznă"(a hăznui obvine şi în Catehismul de la Braşov din 1559), cuvântul "lanţ", Ishod 28, e de origine slavă, ca şi "comoară" Bîtie 37, tradus din slav."Komora"etc.

După origine majoritatea cuvintelor din Palia sunt latine, urmez elementele slavone, greceşti apoi cele ungureşti şi altele.

Dacă Palia s-ar fi tradus de pe un singur text, nu ar fi fost atât de variată limba, nu ar fi fost necesară alcătuirea unui colectiv aşa de numeros şi atât de greu de constituit pentru epoca aceea.

O dependenţă exclusivă a Paliei de Pentateuhul din 1551 este exclusă. Sunt mai importante puţinele deosebiri decât numeroasele asemănări: Palia are "cârmei" celălalt text "carbunculus", ortografia atâtor termeni diferită". Palia are Enoh, Pentateuhul Hanic etc.

întrepătrunderea cuvintelor în limbă e firească, chiar dacă uneori împotriva spiritului ei, cum o dovedesc unii termeni.

Se găsesc în tezaurul limbii noastre atâtea cuvinte arabe, cu toate că popoarele care o vorbesc sunt la distanţă, precum sunt cuvântul abandona de la arabul "abendam", amiral, de la arabul "amir-al-bahr", excadră, fanfară, flotă, şalupă, cuvântul caporal, de la arabul "cabar al"- peste 50 halal de la halali, termenul astronomic: zenit, termenii matematici: cifra zero, algebră, din chimie: alcali, alchimie, alcool, alambic, din istoria medicinei: elixir, strop.

în lumina acestor realităţi, cele 63 de cuvinte ungureşti din Palia constituie un buchet, care acum devin simbolul unor responsabilităţi colective, pe care epoca noastră o dezvoltă şi o adânceşte, ridicând-o la rang de preocupări general valabile.

în tot cazul Palia este o lucrare originală. Traducătorii au pus într-însa tot meşteşugul în uz atunci. Din lucrare transpiră un spirit de mare răspundere faţă de text dar şi unul de independenţă.

Traducătorii ţin seama şi de rolul sintactic al cuvintelor în frază şi chipul vorbirii şi astfel se îndeplineşte întâia condiţie a unei traduceri bune.

Cel puţin aceste particularităţi trebuiesc subliniate acum când puţin ne mai desparte de la împlinirea celor 400 de ani de când s-a realizat această superbă tipăritură transilvană.

Textul reprodus după revista "MITROPOLIA BANATULUI" numărul 7-9 anul XXIII 1973
Notă : Exemplarul PALIEI, înregistrat la biblioteca Batyanyană a aparţinut Sinagogei din Orăştie care a donat-o în 1920-1930

MEMORIALUL ŞCOALEI CAPITALE GR.-OR. ROMÂNE DIN ORĂŞTIE

Dr. Ioan Mihu

Şcoala elementară gr.-or. română din Orăştie, - până aproape de zilele noastre de azi, singurul aşezământ şcolar românesc din localitate, - se află adăpostită în o frumoasă zidire, cu patru mari sale de învăţământ, o locuinţă pentru un învăţător, local pentru biblioteca şcolară,pentru archiva şi cancelaria comitetului parochial, - zidire ce se află aşezată cu frontul spre strada Mihaiu-Viteazul a spaţiosului şi frumosului intravilan, în mijlocul căruia stă vechia biserică gr.- or. română, bătută de vremuri, - zidită şi înzestrată, după vremuri, cu ajutorul unor negustori de pie memorie, originari macedo-români, ale căror familii însă sunt cu totul dispărute din localitate.

începutul şcoalei româneşti din Orăştie datează dela anul 1848, când deodată cu ştergerea jobăgiei, deşi în măsură destul de limitată, totuş s-au deschis şi pentru băştinaşii locuitori ai Ardealului nostru, adecă pentru Români, posibilitatea unui oareşicare început lent dar evolutiv de progres cultural şi social-economic.

După spusele bătânilor, primul învăţător al şcoalei, de care se pomeneşte, a fost un anumit Gheorghe Popescu, supranumit Ghiuţu-dascălul, un ţeran din localitate, ştiutor de carte cirilică, care servea totodată şi ca cantor al bisericei, cu salar anual de 40 fi.

Şcoala era o căsuţă mică, scundă, lipsită de lumină, - aflătoare în curtea bisericii şi care serveşte în prezent ca adăpost pentru servilul şcoalei, - iar şcolarii se recrutau îndeosebi dintre flăcăii mai în vârstă, cari, amăsurat întocmirilor din acelea vremuri, doreau să fie scutiţi de miliţie pe motiv că cercetează şcoala.

Evident, că în asemenea împrejurări neprielnice bunului mers al învăţământului, munca culturală-educativă ce s-a săvârşit, nu a putut fi decât neânsemnată, deci puţin mulţumitoare.

Hărnicia poporenilor, dat mai ales a intelectualilor români, cari s-au perondat după vremuri, în această localitate, au făcut însă, cu timpul, din modestul început dela 1848, un aşezământ şcolar, deplin corespunzătorvremurilor noui, care cu drept cuvânt s-a inserat între cele mai de frunte şcoale populare gr.-or. române din Ardeal.

O şcoală populară elementară, desigur , nu e mare treabă în viaţa culturală, politică şi socială a unui oraş.

Nu e mai puţin adevărat însă, că oameni cu mintea şi inima la loc, chiar şi în cerc de activitate mai restrâns, pot să desvoalte o activitate prodigioasă, trecând peste datorinţele împreunate cu obligămintele lor strict profesionale.

Ori, acesta este şi cazul învăţătorilor dela şcoala noastră din Orăştie, căci la această şcoală nicicînd nu a fost deajuns a stărui numai la împlinirea formală a planului şcolar de învăţământ să fie în acelaş timp şi un focar de educaţie cetăţenească a poporenilor noştri, în un spirit curat românesc şi adevărat creştinesc.

Merite netăgăduite şi-au câştigat învăţătorii dela şcoala noastră, îndeosebi pentru închegarea şi afirmarea tot mai intensivă a vieţii româneşti din Orăştie şi jur, pentru-că: în activitatea lor extra-şcolară,todeauna au luat parte activă la mişcările şi frământările de caracter politic, social şi economic, puse la cale, după vremuri şi împrejurări, de intelectualii din localitate, întru ridicarea sufletească şi materială a Românilor din acest oraş.

Dacă, în vremurile grele de subjugare naţională, astfel şi-au înţeles şi împlinit rostul modestii învăţătorii dela şcoala elementară populară din Orăştie, - nu ne rămâne decât să dorim şi să sperăm, că în aşezămintele şcolare mai înalte, întemeiate de nou în Orăştie, după împlinirea vremii mult dorite: să se sălăşluiască tot vechiul duh românesc, creştinesc şi puritan, cultivat cu insistenţă în trecut, - aceasta deoparte spre binele României întregite în hotarele ei etnice peste tot, iar de altă parte spre binele tinerimei române, crescute în aceste aşezăminte îndeosebi !

Orăştie, la 5 Martie 1921

Dr. I. Mihu.

înainte şi pe la 1864 au fost epitropi ai bisericii gr. - or. române din Orăştie nobilii Spiridon Tatarţi şi Vasile Gölög, comercianţi de obârşie macedo-români.

Preşedinte al comitetului parochial a fost Niculae Barbu, secretar judiţial, de naştere din Colun, naţionalist înfocat şi cu tragere de inimă pentru şcoală. Pe timpul lui s-a prefăcut şcoala trivală de mai nainte în şcoala confesională, condusă acum de normele Metropoliei din Sibiu, în fruntea căreia sta Şaguna. El în trei rânduri a solicitat prin comitetul parochial obţinerea unui loc pentru clădirea unei mori pe teritoriul comunei, din a cărei venit să se ajute şcoala, dar fără rezultat, fiindcă la conducerea oraşului erau Saşii şi Ungurii dătători de ton.

Pe timpul acela ajunge epitrop al bisericii Ilie Pop, timar de meserie. Acesta lucră cu trup cu suflet pentru prosperarea intereselor şcoalei. La stăruinţele lui, comitetul parochial ia pământurile bisericei, aşazicând cu puterea, din folosinţa preoţilor şi le exarândează pentru trebuinţele şcoalei.

Drept edificiu şcolar, se folosea modesta clădire din curtea bisericii, care astăzi serveşte de locuinţă servitorului şcoalei.

înmulţiându-se din an în an numărul elevilor, acest edificiu nu-i mai încape şi astfel la anul 1864 zidiră o şcoală cu două încăperi din material solid, pe care în 1866 o întregiră, la stânga, în lungul drumului de ţară, cu locuinţă pentru învăţător.

Pe la 1870 ajunge ca preşedinte a comitetului parochial Dr. Avram Tincu, advocat, venit aici din Sebeşul-săsesc. El, ca deputat la Universitatea săsească, exoperează din fondurile acesteia un ajutor anual de 1000 floreni, pe care şi azi îl primeşte şcoala.

în 1873 s-a înălţat pe zidurile fundamentultui vechiu, turnul bisericii, prin Richter, edificător şi primul meseriaş strein, care a început să pimească la sine şi învăţăcei români.

în 1875, dimisionând Dr. Tincu, se alege ca preşedinte Nicolae Trif, venit aici din Băcăinţi. Om fără şcoli, decât numai cât a prins la miliţie, deştept şi meşter de a tracta cu poporul şi totodată de a se pun bine şi cu domnii. Ajunge prim-epitrop al bisericii şi în calitatea aceasta moare, servind interesele şcoalei şi ale bisericii cu o conştienţiozitate pedantă peste 40 de ani.

Tot pe timpul acela se înfiinţează şi şcoala de fete, care apoi, la ordinul Consistorului, după 2 ani trece şi se contopeşte cu cea de băieţi.

în 1879 preia prezidiul comitetului parochial Ioan Mihaiu, ofiţer penzionat, din Balomir şi domiciliat în Orăştie, având şi pregătiri de învăţător. Om energic, de multe ori prea militar, cu tragere de inimă pentru şcoală şi biserică, provoacă concluzul comitetului parochial 14/879, prin care protestează împotriva introducerii limbei magiare în şcoala confesională română, ca având scop vădit maghiarizarea. Tot sub prezidiul dânsului se exopereză dela Consistor în anul 1880, decretarea şcoalei noastre de şcoală „normală", cu drept de publicitate, sistemizând la ea 3 posturi de învăţători, pe cari îi concrede totodată şi cu catechizarea elevilor de la gimnaziul reformat şi celela şcoale streine din loc. Edifică în 1884 etagiul şcoalei noastre de azi şi o provede cu inscripţia:

„Luminează-te şi vei fi,
Voieşte şi vei putea" !

în 31 Ianuarie 1885 este ales ca preşedinte a comitetului parochial dl Dr. Ioan Mihu, advocat, de naştere de naştere din Vinerea, om luminat, calm, cumpănitor, cu tact şi cu tragere de inimă pentru binele şi prosperarea neamului său

Face dispoziţii îndată, ca şcoala de reprtiţie să se sistemiseze; provoacă pe conducătorul corului să urmeze conştienţios cu instruirea corului şi institue din sinul comitetului parochial o comisie de inspecţiune şcolară. Abandonează sistemul vechiu de a mătura şi îngriji şcolarii de curăţirea şi încălzirea şcoalei, sistemizând postul de servitor. Pune bază fondului parochial; fondului elevilor săraci;fondul „Ardeleana" pe care le alimentează din profitul curat al băncii „Ardeleana", al cărui primul vrednic director a fost.

întabulează pe numele bisericii dreptul de propietate a porţiunei canonice, care şi acum era comună.

Intervine ca din vama de lemne, ce comuna politică o înasează, să fie împărtăşită şi şcoala noastră.

Exoperează 2% din interesele fondului de rezervă al „Ardelenei" pentru trebuinţele şcoalei şi abisericei, pe care, fiind asigurate prin Statutul şi regulamentul institututlui, şi azi le primeşte biserica regulat în sumă de 3000 Lei anual.

Se îngrijeşte ca toate fundaţiunile bisericeşti-şcolare să aibă litere fundaţionale, aprobate de Ven. Consistor.

Membrii marcanţi ai comitetului parochial, pentru afacerile şcolare, au fost: Daniii David din Sebeşul-săsesc, fost senator; Ioan I. Lepădatu şi Dr. Octavian Sglimbea, foşti directori ai „Ardelenei"; Ioan Lăzăroiu şi Ioan I. Vulcu, comercianţi; iar ca epitrop Ioan Marin, care a făcut fundaţiuni de 26.000 Lei pentru biserică şi şcoală.

Apoi actualul preşedinte dl. Dr. Aurel Vlad, advocat şi fost Ministru de finanţe în primul parlament al României-Mari, care a îmbogăţit fondul de zidire al bisericii cu 400.000Lei.

Nu am pomenit până acum nimic de dnii protopopi şi preoţi, ca membrii naturali ai comitetului parochial şi nici de învăţători , deşi în timpul din urmă ajunsese şi doi învăţători în comitetul parochial, pentru-că, atât sinodul parochial, cât şi comitetul, din un fel de preocupare moştenită, nu voiau să le dee ternul cuvenit de activitate, de tema ca nu cumva să-şi croiască salare prea îmbelşugate.

Acestea sunt pe scurt fazele prin care a trecut şcoala noastră confesională gr.-or. română din Orăştie, dela anul 1848 şi până la înfăptuirea României-Mari, cu sfârşitul anului 1918, şi sub era acesteia până la 1921 când I se cere, să fie cedată Sfatului Român ca şcoală primată, biserica, în actualele stări schimbate, nemaifiind în stare a salariza conform cerinţelor, pe 4 învăţători.

Orăştie, la 1 Mai 1921.

Const. Baicu,
director - învăţător.

LICEUL KUN

SOCIETATEA DE LECTURĂ

Ioan Iliescu

Ideea luptei naţionale a înfierbântat elanurile tineretului şi intelectualilor români din Orăştie. După modelul altor societăţi de lectură aşa cum au fost cele de la Oradea, Arad apoi Blaj(l 864) Sibiu (1865) etc., care urmăreau "cunoaşterea şi cultivarea limbii şi literaturii române", tinerimea studioasă din Orăştie va constitui o societate similară. încă din 1867 se organiza în cadrul Colegiului Kun din Orăştie o Societate de lectură a studenţilor români, destul de numeroşi la această şcoală. Unul dintre studenţi anume Francisc Hossu Longin în Amintirile sale aflate în arhiva care este depusă de el la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj ne relatează pe larg care era atmosfera şi situaţia tinerilor români, elevi la acest colegiu. Iată ce scrie el în legătură cu amintita societate:"Am strâns pe lângă mine pe toţi studenţii români din clasele superioare că să ne unim într-o "Societate de lectură" în cadrul căreia să ne cultivăm limba română, să facem "serate cu declamaţiuni,COR şi să fondăm "o bibliotecă" din cărţi româneşti cumpărate din venitul societăţii şi din donaţiuni, apelând şi pe cale ziaristică la mărinimozitatea publică. Propunerea a fost primită cu mare însufleţire de către colegi şi imediat au purces la constituirea societăţii alegând ca preşedinte pe protopopul Nicolae Popoviciu. O biectivele preconizate de aceşti elevi erau îndrăzneţe şi trebuie să spunem că ele au fost în câţiva ani realizate pe deplin şi încununate de mare succes. De activitatea literar artistică şi socială a elevilor gimnazişti au aflat la scurt timp nu numai conducerea colegiului şi profesorii, localnici, cu care acei studenţi se aflau în intime legături, ci după cum mărturiseşte conducătorul societăţii, Hossu Longin, ales ca vicepreşedinte, a aflat "şi întreg oraşul şi jurul din apropiere şi chiar din mari depărtări" din Amintirile lui Hossu Longin, din copiile după protocoalele alcătuite la şedinţele societăţii, ca şi din articole publicate în presa română a timpului, mai precis în Familia lui Iosif Vulcan, putem stabili componenţa şi numele membrilor Societăţii de lectură a studenţilor români de la Colegiul Kun din Orăştie. Printre membrii "ordinari" figurau din clasa a VIII-a: Nicolae Haţegan, Fr. Hossu Longin, Nicolau Viorel, din clasa a VH-a: Nicolau Herlea, Sandu Papul, Petru Rimbaşiu, din clasa a Vl-a: Lazăr Boşorogan, Luca Boteanu, Simion Branu, Avram Caleman, Ioachim Lungu, Ioan Papu, Nicolae Şinca, Georgiu Stoian, din clasa a V-a: Avram Balomiri, Nicolae Dărămuşu, Nestor Circanu, Iosif Cristea, Nicolae Păcuraru, Nicolae Munteanu, Ioan Popovici, Georgiu Stoianu, Petru Truţea. Dintre membrii "extraordinari" au făcut parte din clasa a IV-a: Petru Gabrielu, Petru Papu, Petruş Balotin, iar din clasa a IlI-a: Ioan Mihu, fiul viitorului animator al vieţii politice şi culturale din Orăştie, Ioane Moldoveanu.Lista membrilor elevi s-ar putea întregi prin studierea amănunţită a protocoalelor, adăugând şi numele lui: Simion Pop, N. Nestor, A. Mihai, N.Stoica, Ilie Cristea(viitorul mitropolit), Procopie Herlea, I.Bercean, N. Haţegan. în aceleaşi copii ale protocoalelor societăţii sunt consemnate, de asemenea, numele învăţătorilor şcolii româneşti greco-orientale: Ioan Dărămuş şi Avram Stanca, al preotului Nicolae Popovici şi al notarului Claudiu Vlad, apoi cel al lui Mihăilă Dobo, al lui Ilie Papu, ales "casariu" al societăţii, Ioan Bena "practicant în Orăştie", "Georgiu Popa, Nicolae Barbu şi alţi cetăţeni"

Text reprodus din volumul "Corul de la Orăştie", Deva, 1968

DAVID PRODAN

MEMORII 1993

[La liceul Kun din Orăştie]

Iată-mă în anul şcolar 1913/14 în clasa I la liceul Kun din Orăştie. Liceul era unguresc, dar populat copios şi de români. Ei erau doar locuitorii din jurul Orăştiei, elevi unguri liceul se vedea silit să recruteze mai ales din alte părţi, din Secuime chiar.

Două evenimente mai reţin din acest prim an. Unul chiar de la început, din septembrie: serbările Astrei. Nu uit coloanele interminabile de ţărani, care curgeau mereu, în haine de sărbătoare, pe strada principală a oraşului, spre „Dealul Pemului", unde trebuia să vină să aterizeze Vlaicu cu aeroplanul său. Mergeau închise, tăcute ca la înmormântare. Se auzise că Vlaicu s-a prăbuşit. Se vorbea despre noul zvon şi printre elevi. Nu ştiam mult despre Vlaicu, dar l-am simţit atunci după ironiile, bucuria, apropourile maliţioase ale elevilor unguri din clasele mai mari. Vlaicu fusese şi el elev al liceului nostru.

[Izbucneşte primul război mondial]

[Viaţa şcolară cea de toate zilele]

Normal cu adevărat la liceul Kun n-am făcut decât clasa întâi. în a doua ne găseam în război, învăţământul a început să sufere. S-a relaxat apoi tot mai mult. Mi-a rămas în amintire mai mult foamea, decât învăţătura. În anii din urmă aceasta devenise cumplită. La internat dimineaţa aveam doar „supă" palidă de chimin, cu o feliuţă insignifiantă de pâine , care abia mai semăna a pâine, era amestecată cu porumb, cu orz (?), cu tărâţe. La amiazi veneai ameţit de la şcoală, foamea o simţeai mai cumplit după mâncare. Mi-aduc aminte cum alergam după masă până afară din oraş, pe şosea, unde era un păr pădureţ, să ne mai completăm masa. Nu mai era mult nici pe acasă, rechiziţiile se ţineau lanţ. De venit, mai ales iarna, rar puteai veni la noi să ne aducă câte ceva, trenurile erau rare, ocupate de trupele în mişcare, de transporturile militare, trebuiau să vină pe jos peste cîmpuri, dus şi întors vreo 30-40 de km. Ceea ce ne aduceau nu ţinea mult, era greu de ascuns ceva, se consuma totul pe loc împreună cu cei cu care stăteai în cameră, tot aşa de flămânzi ca şi tine. Aşa se întâmpla şi cu ale lor, nu se putea astfel. Când veneam acasă mâneam până la îmbolnăvire.

Vacanţele erau obişnuit mai lungi, motivate de lipsă de combustibil, de alimente.

Războiul românesc m-a prins în vacanţă. Frontul se apropia, se auzeau clar tunurile dinspre Sibiu. Moşul şi cu mine ne căzneam să săpăm un adăpost în „Părău Năii". Se săpa greu de tot, nici nu putea fi acolo un adăpost cu adevărat, aşa, până la urmă am renunţat. Şi-apoi tunetele au început să se depăteze, frontul de la Sibiu se retrăgea.

Slabă tot mai slabă şcoală. Internatul fusese şi el rechiziţionat pentru spital, a fost improvizat altul liceu. Profesorii descurajaţi, înfometaţi şi ei. Nu m-am mirat când profesorul de latină la sfârşit de oră m-a chemat să mă întrebe discret dacă n-aş putea face rost de pe acasă de ceva fainâ,

cartofi,ouă.I-au dus ai mei, dar nu mi-au făcut un bun serviciu. Indulgenţele lui au dus la delăsare, ale cărei urmări le-am simţit mai târziu.

în clasele de liceu aveam preferinţă pentru matematici. Aveam şi un profesor bun, didactic cel mai bun din liceu, Roth Ágoston, singurul după câte îmi aduc aminte care nu avea nici o poreclă. La istorie mai slab. Mai slab era şi profesorul, nu ieşea din litera manualului. Altfel sever. Te făcea foarte uşor Buta. „Buta"îi era şi porecla. îl văd întinzând piciorul şi arătându-şi elevului scos la răspuns talpa: „Olyan buta vagy mint a cipőm talpa"(Eşti prost ca talpa ghetei mele). Elevii îi reţineau micile „perle" pe care le scăpa când îşi preda lecţia. La geometrie profesor Wekerle Sandor, nedespărţit de băţul de trestie, de care uza des. Elevii se complăceau şi ei, făceau haz, îi dădeau des prilejul. Găseau ei şi mijlocul de a ajunge la băţ, să i-l frece cu săpun, ca să crape, sau i-l cumpărau şi îl aduceau chiar ei, când celălalt se strica, gata uns. Tare-i distra când vedeau că se crapă în fâşii pe spatele, căruiva, spre furia profesorului.

Limba streină una, cea germană, făcută slab şi ea. Profesorul Mayer intra târziu în clasă, uneori şi numai cu un sfert de oră înainte de a suna. Ba adesea ocupa ora vorbindu-ne despre război, ţinând lecţii de morală, ca şi la internat.

Pe primul plan erau, firește limba maghiară şi istoria maghiară. Limba maghiară ocupa, mi se pare, o oră în fiecare zi. într-un an, mi-aduc aminte şi „Talpra magyar" la 15 martie a fost declamată de un elev român cu o voce puternică. Mi-am însuşit-o şi eu bine, compuneam cu nimic mai prejos decât colegii unguri. I-am simţit mai târziu marea utilitate în studiile mele istorice. Liceul avea un profesor bun de limbă şi literatură maghiară, Kristóf György, mai pe urmă profesor de limbă şi literatură maghiară la universitatea noastă. Nu l-am avut profesor, dar l-am cunoscut bine, el mă ştia elevul lui, i-am şi tradus articolul despre literatura maghiară din Transilvania interbelică, scris pentru volumul comemorativ al unirii, din 1928.

Cititor eram,în afară de cele didactice obligatorii, pe care le citeşti totdeauna în silă, de literatură maghiară sau traduceri din literatura universală, începând cu Jules Verne, Karl May, Móricz Zsigmond şi continuând cu Jókai, Mikszáth, Petőfi... Până la urmă am ajuns la Victor Hugo şi la Bayron(Don Juan), D'Anunzio (Focul) şi alţii. Literatura română, istoria românilor mi-erau aproape necunoscute. Doar câteodată îmi cădea câte un almanah, ca cel de la Orăştie, câte un calendar, câte un număr din „Foia interasantă" sau „Bobâmacii". Nu cunoşteam nici măcar pe scriitorii aredeleni, pe Coşbuc, Goga. Nu ştiam de Eminescu, a trebuit să aflu despre el de la un elev ungur din clasele superioare.

Liceul avea o bibliotecă, una din acele biblioteci care au crescut în timp,dar nu cuprindea aşa ceva sau nu ni se spunea că sunt. Cercul de cărţi recomandat lecturilor noastre era mai restrâns, marele rest al bibliotecii era de domeniul ştiinţei. Se găseau în fondurile ei până şi cărţi vechi româneşti.

Teatrul n-am văzut decât unguresc, teatru ambulant, şi rar de tot. A stat mai mult o trupă de operetă. Eram în prima clasă de liceu când am văzut câteva reprezentaţii mai mult clandestin. N-aveam bani pentru bilete, păzeam numai pe aproape de intrare, unde un control indulgent ne făcea scăpaţi pe scări în sus spre galerie, nu fără să ne dea povaţa ca acolo sus cât timp e lumină să stăm pitiţi sub balustradă şi să ne scoatem capetele numai după ce se sting luminile. Mare revelaţie: luminile scenei, cântec,hazuri, dansuri. Şi mai ales primadona, Füredi Ilonka, în perspectiva scenei o frumuseţe nevisată de noi până aci. Ba în „Janos vitez" apărea cu nişte picioare frumoase, numai în tricou, picioare de care noi nu mai văzusem şi care ne exaltau fantezia de copii.

Acasă am crescut în muzica populară românească, în cântec de fluier, de cetera, de clarinet, în lumea doinei, învârtitei, jocului românesc, colindei, cântecului bisericesc, ansamblului de credinţe, datini şi obiceiuri, care toate şi-au pus pecetea de neşters pe toată viaţa. în şcoală în schimb am crescutut în atmosfera muzicii ungureşti, sub toate formele ei mai uşoare, de la cântecul popular sau de taraf până la operetă, în care ungurii excelau. Emoţionante cântecele lor curuţeşti la targot. Am gustat din plin muzica lor de taraf. De unde mi-a rămas înţelegerea pentru muzica unguresc㠎. Mi-au rămas şi câteva din cântecele militare, pe care le cântam şi noi, chiar la excursii şcolare, iar între noi şi cu obscenităţile lor.

Cât priveşte viaţa de toate zilele, în şcoală, ea se scurgea în marginile unei inerţii tradiţionale. Trebuia să te obişnuieşti,firește, cu dispreţul, ironiile la adresa ta ca român, la adresa românilor ca popor, începând de la numele de „olah" şi continuând cu „mocan", „cu păr pe limbă" ş.a.

în cameră nu eram distribuiţi pe clase, eram împreună elevi din diferite clase, de jos până sus, creându-se o necesară ierarhie. Unul din clasa a VIII-a sau a VlI-a era primarius, altul dintr-o clasă mai joasă secundarius, iar pe internatul întreg era un apparitor care răspundeau de ordine, de desciplină, de linişte şi de învăţatul nostru. Ei aveau dreptul să ne şi controleze învăţătura. Treburile casei, măturat, adus lemne, făcut foc şi altele cădeau numai în sarcina celor din clasele inferioare, cei din cele superioare erau scutiţi. Pe tabla de şah noi eram pionii (fikak), proştii, cum le zicem pe limba noastră, în serviciul celor mari. O ierarhie tradiţională, bine stabilită asigura o autoeducaţie. Un cod nescris distribuia atribuţiile.

Sfârşitul de **război. Ziua Marii Uniri**

Ziua de 1 Decembrie 1918 m-a găsit bolnav. Văd oamenii plecând în grupuri mari, printre fulgii de zăpadă, care cădeau lin, plecând spre Alba Iulia. Trăind până aici în atmosfera şcolii streine, într-o lipsă de informaţii uşor de înţeles, nici un puteam măsura toată măreţia momentului. Mi s-a făcut lumină deplină numai după ce m-am întors la şcoală. Acolo, oraşul în sărbătoare: steaguri, cântece naţionale. Elevii unguri tăcuţi, descurajaţi, elevii români în manifestaţii cu steguri pe la profesori, să ştie că se găsesc într-o lume nouă, să strige şi ei „Trăiască România Mare! Mai ales cei care erau ştiuţi mai şovini, profesorul de istorie, de greacă. Pe acesta din urmă ştiu că-1 loviseră, uşor, cu steagul în cap. N-au strigat, dar i-am văzut umiliţi şi asta ne era de -ajuns, în frunte se găseau obişnuit fraţii Branga, gemenii, colegi de clasă, dintr-o familie de învăţător dîrz românească. O ţineam într-un cîntec, într-o veselie, în care şcoala căzuse pe al doilea plan. Atunci am învăţat să cânt cu gura plină „Deşteaptă-te române", „Trei culori", „Pe-al nostru steag", „La arme". Nu uit mândria cu care priveam pe soldaţii în marş iute, sau corpul de voluntari ardeleni venit din Franţa, într-o uniformă nouă, gri-albastră impecabilă.

Primul lucru pe care l-am făcut a fost să refuzăm frecventarea lecţiilor de limbă maghiară şi să cerem în loc profesor şi lecţii de limbă română. Directorul, Görög Ferenc (astfel profesor de calitate, scria şi istorie) a refuzat. Nu-mi mai aduc aminte cum ne-am descurcat, dar la limba maghiară ştiu că n-am mai intrat şi că la sfîrşitul anului - eram în clasa a Vl-a - ne-am pomenit pe certificatele noastre şcolare cu apostila:„Poate să treacă în clasa superioară dacă face examen de corigenţă din limba maghiară".

[La liceul „Aurel Vlaicu"]

în anul următor însă ne găseam la nou înfmţatul liceu „Aurel Vlaicu" în clasa a VlI-a.

Lumea nouă, probleme noi. M-am trezit deodată în plină ignoranţă istorică, literară românească, în necunoaşterea limbii literare chiar. Lectură pe apucate, febrilă neglijând predilecţia pentru matematici. Animatorul, profesorul, tânăr atunci, entuziast, exaltat, Aron Demian. El era sufletul noului liceu. Au trecut mulţi prin mâna lui. Se străduia chiar să atragă elevi buni şi din alte părţi, facându-şi o mândrie din calitatea şcolii sale. Se pot cita multe nume care au trecut prin şcoala lui din cei care s-au distins în viaţă

Era mult improvizat în noua şcoală, profesori mulţi recrutaţi din preoţi, ajungându-se cu cursuri de vară pentru a face faţă noii sarcini. La istorie n-am avut noroc nici de astă dată de profesor bun, Romoşan era un fost preot făceam acum istorie universală, o neglijam. Nu-i uit o întrebare devenită stereotipă: Validitatu-s-a poporul român în conceetul mondial al popoarelor? Da, s-a validitat - trebuia să fie răspunsul. Şi cum s-a valditat poporul român?...Mai slab eram la istorie . Eram departe încă de a-mi fi venit spontan gustul pentru istorie.

Gustul pentru istorie mi-a venit mai curând de la preotul Constantin Oancea din sat. Pentru o altă istorie decât cea din manuale. Era pasionat cititor al „Daciei preistorice", adept entuziast al credinţelor lui Nicolae Densuşianu. încearca însuşi cîte o temă istorică-filologică în legătură cu originile.

Clasele VII şi VIII din liceul românesc au echivalat cu o adevărată transfigurare, cu deschiderea orizontului larg al culturii şi mai ales al literaturii române.în clasă, după note eram al cincilea, al şaselea. La bacalauret însă am fost singurul care a trecut examenul la toate cinci obiectele cu foarte bine. Printre colegii care erau înaintea mea şi s-au remarcat mai târziu era Ştefan Paşca, Ioan Breazu, care era mândria liceului, era cu o clasă mai sus. Fusese atras aci de la Blaj.

Viaţa de internat mult schimbată şi ea, atmosferă românască, bună dispoziţie. De ceea ce eram însă mai neplăcut surprins era delaţiunea. Mă miram că Demian, care era şi directorul intemetului, nu mă are prea bine, mă învredniceşte de ironii. Am înţeles însă la un moment dat din repetarea unei propoziţiidin cele pe care le debitam între colegi. Abia atunci am aflat cheia: delatori printre noi. M-am făcut apoi mai prudent. Demian apoi m-a şi trimis la concursul Tinerimii Române, la Bucureşti, care se ţinea anual pentru elevii din toată ţara. N-am făcut nici o ispravă deosebită acolo, temele date nu erau din cele pe care le dezbăteam noi acasă. Dar am făcut cu acest prilej cunoştinţă cu Capitala (1921).

Textul reprodus din volumul "David Prodan, Memorii" Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1993 pag. 25, 27, 29, 30

Omagiu, Orăştie 750 de ani

Acad. David Prodan

"De orăşul Orăştie care-şi sărbătoreşte azi 750 de ani de la prima sa atestare documentară, mă leagă câteva din cele mai rumoase momente ale vieţii. Acolo am făcut cei opt ani de liceu, de acolo am plecat în întâmpinarea valurilor vieţii de intelectual. Acolo am trăit cel mai fericit moment din lunga şi zbuciumata istorie a poporului nostru: marea Unire din 1918. Acolo am desfăşurat pentru prima dată, cu tot entuziasmul adolescenţei, tricolorul românesc, acolo am învăţat să cânt "Deşteptă-te române!", "Pe-al nostru steag", "Trei culori", "Hora unirii". Cît de adânc mi s-a întipărit în suflet prima apariţie, în marş pe strada principală a armatei române de peste Carpaţi, a voluntarilor români ardeleni, în mândrele lor uniforme albastru-gri! Cât de vii îmi sunt în minte primul teatru românesc, răsunetul "Poemului Unirii", poezia "Trandafirilor roşii"! Acolo mi s-a deschis deodată, liber, orizontul larg al limbii, literaturii, istoriei poporului român; le-am devorat pe nerăsuflate , cu tot avântul tineresc, cu toată graba recuperării timmpului pierdut, sub bagheta mai entuziastului decât noi toşi, profesorului, tânăr şi el atunci, Aron Demian. Primească Orăştia drept omagiu la sărbătoarea sa aceste câteva amintiri^ din cele mai dragi, legate de ea."

O SCURTĂ SCHIŢARE REFERITOARE LA MONOGRAFIA ORĂŞTIEI

Dr. Ioan Mihu

Oraşul Orăştie - cu numele german :Broos, şi cu numele unguresc :Szaszvaros - aparţinător judeţului Hunedoara, - este în prezent fară îndoială , unul dintre oraşele cele mai româneşti ale Ardealului,iar încât pentru viitor , raţional desvoltat , ar putea să devină un puternic emporiu de viaţă politică, culturală şi socilal-economică, aievea românească , spre binele statului nostru românesc în general şi al românimei din localitate şi jur îndeosebi.

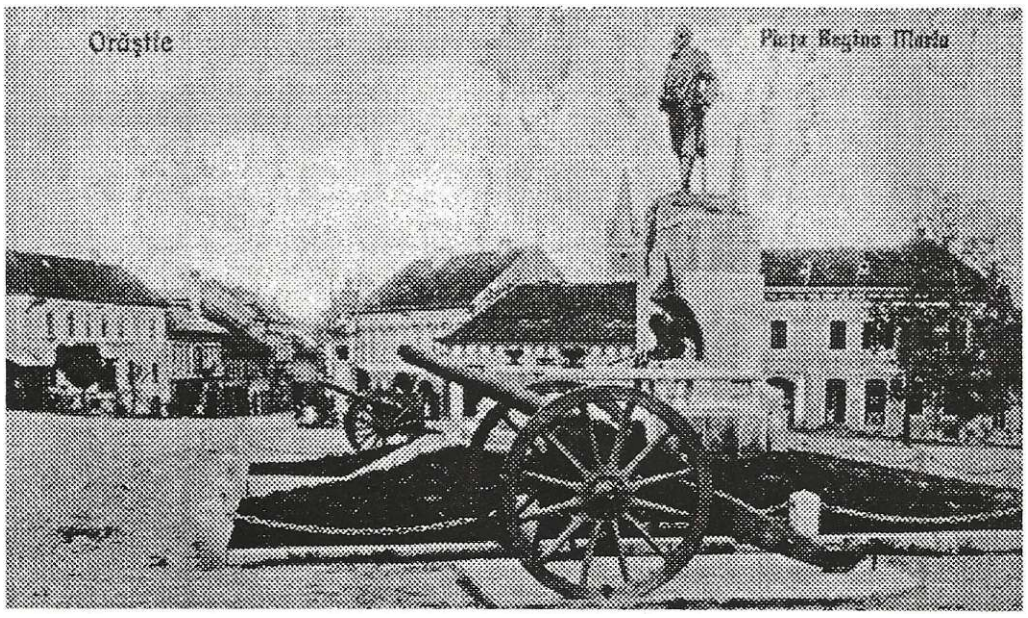

Orăştia se află situată lângă linia principală Arad Braşov a căilor ferate române , în valea pitorească a Mureşului, şi anume: în centrul istoricului Câmp al Pânei din Ardeal, - o regiune bogată şi frumoasă , înzestrată dela natură : cu condiţii climaterice şi atmosferice prielnice , cu pământ fertil , ape curgătoare abundente şi încercuită de o cunună de păduri seculare bine întreţinute.

Caracterul etnic al acestei părţi a Ardealului fiind exclusiv românesc întreagă această regiune binecuvântată cu multe şi însemnate daruri naturale , este locuită de o ţărănime română voinică , harnică, şi bine înstărită, cu sate şi gospodării bine rânduite.

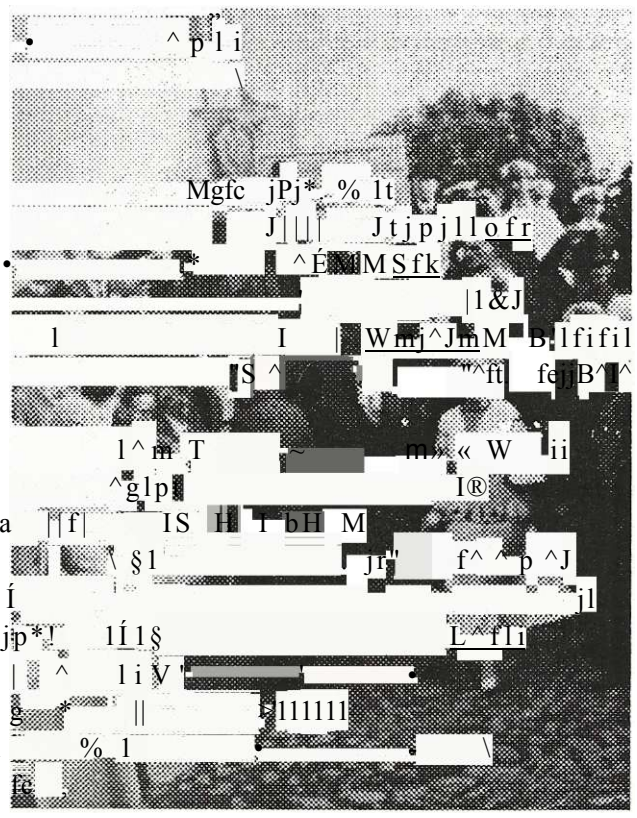

Numărul populaţiei şi satelor din împrejurime fiind mare, iar căile de comunicaţie ce duc spre Orăştie multe şi bune, piaţa ei e un înseninat centru comercial , mai ales în ce priveşte negoţul cu producte agricole , cu lemne şi cu vite cornute, mult căutate pentru prăsilă şi export.

Orăştia are înfăţişarea unui vechiu oraş german , prevăzut cu unele din instalaţiile moderne, cum sunt : zidiri şi strade regulate, pavagiu bun ,lumină electrică , un mic spital , băi de aburi , plantaţii de arbori în piaţă şi stradele principale , un frumos parc la marginea oraşului care e bine îngrijit şi se estinde până în pădurile orăşeneşti de o mare estindere.Toate acestea dau un aspect plăcut şi condiţii de viaţă orăşenească confortabilă.

Este un fapt istoric incontestabil că aşezarea şi întocmirea orăşenească a Orăştiei ai fost făcută de coloniştii germani - antecesori ai Saşilor noştri de astăzi - aduşi în evul mediu pe

meleagurile noastre , într'altele şi pentru a împiestriţa caracterul pur românesc al Ardealului nostru .

Nu e mai puţin adevărat , că Saşii stăpâni ai oraşului favorizaţi prin diferite privilegii şi măsuri excepţionale luate, după vremuri , în favoarea lor, veacuri de-a rândul nu au lăsat nimic neîncercat şi nimic ncutilizat , pentru a împiedica , sau cel puţin a stingheri , după putinţă , orice

înfiripare şi afirmare de viaţă românească mai de seamă în această localitate.- Este uşor înţeles că Românii , cari în asemenea împrejurări maştere s'au stecurat şi aşezat dela sate în acest oraş , au fost sortiţi să rămână timp îndelungat în dependenţa politică , socială şi economică faţă de Saşii , stăpâni ai oraşului , neavând nici un cuvânt în afacerile obşteşti ale oraşului.

Dar, puterea de viaţă şi iubirea de neam , lege şi vatra strămoşească a Românilor din Orăştie şi jur, fără îndoială mult ajutate prin spiritul vremurilor noui, - au învins , cu vremea , toate piedicile meşteşugite, puse în calea aşezării şi afirmării lor în acest oraş, odinioară exclusiv săsesc.

Astfel, cu toate că, după datele ce se păstrează în arhiva oraşenească, la finea veacului al XVI-leaabia se aflau în Orăştie 30 familii româneşti , - astăzi majoritatea locuitorilor din această localitate este în prevalenţă românească, - căci, după cum reiasă din datele oficioase ale numerătoarei din urmă, în prezent locuiesc în Orăştie : Români 4260,Maghiari 1492, Germani 1170, alte neamuri 64.

Fapt îndeosebi îmbucurător e, că Românii nu prevalează numai ca număr , ci se află proporţional reprezentaţi atât în clasa intelectualilor , cât şi în diferitele bresle ale meseriilor, industriei şi comerciului.

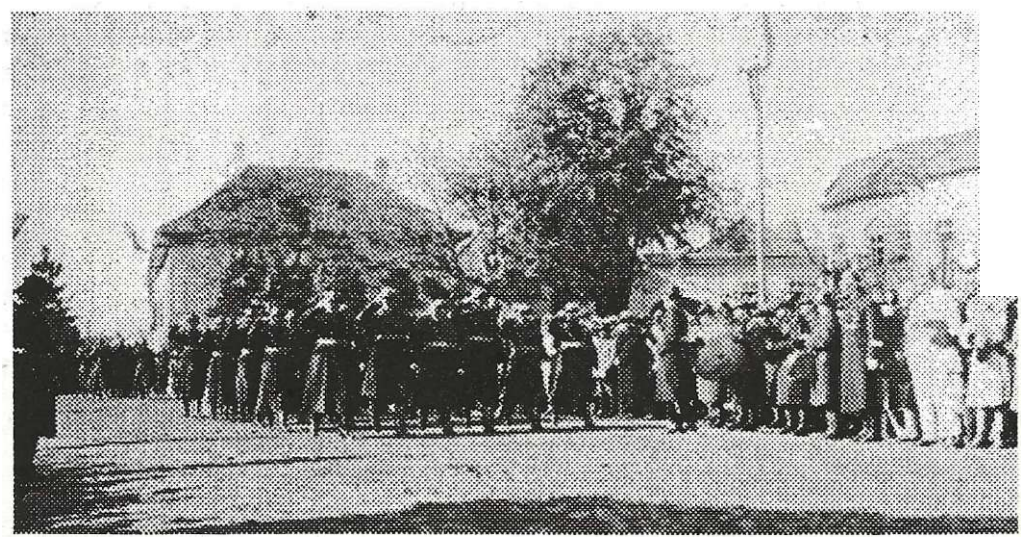

Orăştia în prezent e reşedinţa Judecătoriei de Ocol , a plasei administrative, a Ocolului Silvic şi a regimentelor de infanterie 92 şi 108.

Mulţumită sforţărilor îndelungate ale intelectualilor români,cari au locuit , după vremuri în această localitate , Orăştia are o întreagă serie de instituţii şi organizări culturale , sociale şi economice, - menite a contribui la progresul sufletesc şi material , îndeosebi însă la educaţia cetăţenească în spirit românesc a membrilor săi. în acest raport sunt demne de remarcat:

1 .Cele două biserici, una ortodoxă-română mai mare, şi alta greco-catolică mai mică;

2.Liceul şi internatul "Aurel Vlaicu " cu 427 elevi;

3. Şcoala civilă de fete cu 129 eleve;

4. Şcoale elementare de stat şi confesionale cu 380 de elevi;

5. Şcola de meserii cu 148 ucenici;

6. Azilul de copii cu 57 elevi;

7. Orfelinatul cu 100 orfani de răsboi ;

8. Atelierul de Ţesătorie susţinut de Reuniunea femeilor române din localitate, între Instituţiile şi organizările economice şi socilale ocupă loc de frunte :

1. Vechea bancă "Ardeleana"cu capital propriu de lei trei milioane , bine reputată prin ocrotirea morală şi materială a tuturor silinţelor culturale şi filantropice din localitate şi jur;
2. Tipografia românească , care prin editarea de foi populare a contribuit şi contribue nespus de mult la trezirea sentimentelor naţionale şi la popularizarea cunoştinţelor folositoare ale Românilor din loc şi jur;
3. Reuniunea economică a agricultorilor şi meseriaşilor români;
4. Cooperativa oraşului şi a plasei;
5. Reuniunea de muzică;
6. Cazinoul intelectualilor români cu o frumoasă bibliotecă în uzul membrilor săi;
7. Clubul român pentru afacerile comunale ale oraşului.

Dacă Orăştia de astăzi se prezintă destul de favorabil din punct de vedere românesc , - acest fapt îmbucurător şi promiţător pentru viitor , de sigur , se datoreşte în mare parte muncei asidue şi cinstite în cadrele acestor instituţii şi organizări.

Cum însă Orăştia e locuită şi de Saşi şi de Maghiari, cu cultură veche , stare materială bună şi conştiinţă naţională foarte pronunţată, bine înţeles că pe lângă organizările naţionale ale Românilor , există şi organizări similare ale minorităţilor etnice din localitate , cari sub paza legilor ţărei şi în limitele statutelor lor , pot săşi desvolte activitatea , neîmpiedicaţi de nimenea .- Spre lauda orăştienilor se poate spune , că, deşi conştiinţa naţională a locuitorilor din localitate e destul de pronunţată , raporturile reciproce de convieţuire sunt preste tot normale.

în ce priveşte situaţia în împrejurimea Orăştiei, sunt de remarcat următoarele aşezăminte de utilitate obştească , cari înrâuresc favorabil atât frecvenţa şi piaţa Orăştiei , cât şi pe acele din localităţile referitoare :

1.Uzinele de la Cugir , astăzi proprietatea statului român.Capacitatea de producţie a acestor uzine , cari ocupă la 800 muncitori, se apropie de 1000 vagoane la an, iar o specialitate a lor este că sunt singurele în România Mare , unde se practică fundajul şi fabricarea de oţel de scule , a oţelurilor speciale şi a pieselor de oţel turnat , tot atâtea produse industriale de cea mai mare importanţă pentru refacerea şi progresul economic al ţării întregite.

2.Fabrica de cherestea de la Şibot, asemenea astăzi proprietatea statului român , amenajată pentru prelucrarea lemnului plutit din pădurile variate de pe valea Cugirului.

3. Şcoala agronomică dela Geoagiu , fondată pentru tinerimea din secuimc , proprietatea Kultureghletului din Ardeal, dar astăzi aflătoare în administraţie de stat;

4. Staţiunea climaterică - balneară Geoagiu - Feredeu , cu isvoare termale carbo - gazoase de 30 gr., - şi cu o împrejurime igienică şi pitorească.

Isvoarele tămăduitoare dela Geoagiu - Feredeu sunt cunoscute încă dimvremea vechilor Romani. Instalaţiunea şi amenajamentul stabilimentului s'a făcut mai târziu, după vremuri şi împrejurări.

Băile termale dela Geoagiu - Feredeu au în Ardeal un vechiu şi bun renume , fiindcă în veacurile trecute , când vizitarea băilor mondiale din străinătate era mai anevoioasă şi mai puţin obişnuită , - această localitate a fost multă vreme locul de recreaţie a nobilimei şi a principilor Ardealului . Astăzi , această staţiune balneară e prorpietatea băncei româneşti "Ardeleana"din Orăştie , - şi complet renovată este în lunile de vară un favorit loc de întîlnire şi recreare a multor români din Ardeal.

Rezumând cele expuse , se poate spune cu drept cuvânt, că :

Orăştia şi împrejurimea ei se află , atât din punct de vedere general , cât şi din punct de vedere românesc, în un vădit real progres cultural şi economic . Ceeace lipseşte în prezent Orăştiei, sunt unele fabrici industriale , mai ales textile şi de tăbăcărie , pentru cari s'ar afla materii brute abundente , şi piaţă de desfacere suficientă , şi cari în acelaşi timp ar servi de un debuşeu al locuitorilor dela satele noastre , azi -mâine neîncăpătoare pentru mulţimea de ţărani agricultori .

Orăştie, la 30 Iulie 1921

Text reprodus din volumul "SPICUIRI DIN GÂNDURILE MELE" Sibiu, 1938, pag. 472-476

GRUPUL NEOACTIVIST DE LA ORĂŞTIE.

Prof univ.dr. Liviu Maior

Un rol important în noua orientare politică a mişcării naţionale, alături de cel arădean, l-a jucat gruparea politică din Orăştie. Şi această grupare neoactivistă a luat naştere în jurul unei bănci, şi anume "Ardeleana", plasată pe poziţia a treia în ierarhia institutelor financiare româneşti. Procesul de constituire a acestei grupări a fost mai greoi, spre deosebire de cea arădeană, care avea în spate o tradiţie legată de activitatea parlamentară încă din secolul al XIX-lea. Şi aici însă, după mişcarea memorandistă, au apărut în ziarul "Revista Orăştiei", începând cu anul 1898, articole în care se cerea renunţarea la pasivism, precum şi intensificarea acţiunilor în adunarea judeţeană. Cu toate că avea o arie de răspândire limitată şi apărea o dată pe săptămână, ziarul a luptat deschis împotriva pasivismului. întărirea grupării din Orăştie a devenit o realitate după 1900, an în care a apărut noua publicaţie, intitulată semificativ "Activitatea". Programul ziarului se rezuma la necesitatea atragerii ţărănimii în lupta împotriva acelora care lezau "interesele economice" ale poporului. Scopul principal proclamat deschis era de a convinge "alergători" români despre relele ce le-a adus pasivitatea", precum şi "disciplinarea elementelor cucerite, obişnuirea lor cu lupta politică".

Programul "Activităţii" a avut un erou larg în rândul neoactiviştilor. La redacţie au sosit sute de scrisori trimise din Timiş şi Bihor, din Apuseni şi de pe Cerna. Din Banat, un cititor îi scria lui Aurel Munteanu, redactorul ziarului: "iniţiativa dv. de a edita o foaie politică care să propage activitatea a făcut o bună impresie în cercul amicilor şi cunoştinţele mele". încurajaţi de atitudinea favorabilă a majorităţii cititorilor, redactorul şi corespondenţi au reluat, în mai multe numere, chestiunea autonomiei. în această problemă a existat o identitate de păreri cu grupul arădean:"Dacă vrem să susţinem un punct ideal în programul nostru naţional, acela să se refereasc㠄 la o autonomie pentru întregul teritoriu locuit de români".

Rolul "Activităţii" în afirmarea grupului Orăştie va fi diminuat odată cu apariţia, la 1 ianuarie 1902, a ziarului care va consacra această grupare, şi anume "Libertatea". Printre sprijinitorii şi iniţiatorii acestui nou ziar românesc s-au numărat Victor Bontescu, Lucian Borcea, Nicolae Comşa, Aurel Cosma, Vaier Moldovan, Alexandru Vaida-Voevod, Aurel Vlad şi alţii. în majoritate erau avocaţi şi proprietari de moşii care gravitau în jurul băncii româneşti "Ardeleana", din Orăştie. La început "Libertatea" s-a angajat la "căutarea modalităţilor cu ajutorul cărora să vedem din nou pus în funcţionare Partidul Naţional Român". Liderii grupului Orăştie preconizau răspândirea noilor principii politice cu ajutorul cluburilor judeţene şi cercuale ca o primă etapă în refacerea pe baze noi a P.N.R.-ului. Programul de luptă, cuprins în articolul-program semnat de 24 dintre reprezentanţii acestui grup, preconiza mai ales modalităţile de acţiune politică. în primul rând urmăreau activizarea mişcării la nivelul comunelor şi apoi la cel judeţean "faţă de afacerile comitatului, stăruind să se organizeze cluburi comitatense şi cluburi cercuale, capabile de o activitate nouă". Derivată din această formulă era nevoia de a se intensifica opera de educare a celor ce beneficiau de dreptul de vot. în acest sens ei cereau intelectualităţii satelor să întocmească evidenţe precise a numărului de alegători români. După cum lesne se poate constata în această privinţă există o identitate de opinii între grupul din Orăştieşi cel arădean.

tn materie social-economică, cel puţin la început, gruparea de la Orăştie se dovedeşte a fi moderată în comparaţie cu cea arădeană. în vederea ameliorării statutului economic ei consideră că înfiinţarea de reuniuni şi tovărăşii va duce la îmbunătăţirea situaţiei ţărănimii. Acest articol programatic era însă vag şi neîndestulător pentru a putea cuceri ţărănimea care năzuia la un program de revendicări conform cu situaţia lor.

La scurtă vreme după apariţia ziarului, la 15 februarie 1902, este după publicaţii scrisoarea program semnată de Ioan Mihu. Figură centrală a grupării Orăştie la acea dată, bucurându-se de mare influenţă în judeţul Hunedoara şi în împrejurimi, acest moşier bogat, preşedinte al băncii "Ardeleana", acţionar principal la "Albina", a fost personajul din umbră care a dirijat acţiunule grupului neoactivist. în scrisoarea-program, Mihu porneşte de la premisa că punctele 1 şi 9 din programul P.N.R.-ului din 1881, în noile condiţii politice erau iluzorii, considerându-le doar ca "dorinţe ideale". Renunţarea Ia ele şi trcerea la o nouă tactică avea să ducă, în concepţia sa, la întărirea alianţei cu naţionalităţile, o condiţie importantă în reuşita luptei politice româneşti. Ceea ce Mihu ca "ideolg" al neoactiviştilor din Orăştie proclama deschis era situarea mişcării naţionale pe

terenul legislaţiei existente, în speranţa unei reconcilieri între guvern şi români. Declaraţiile lui C. Szell şi apoi ale lui István Tisza au făcut să apară şi în ambianţa acestei grupări ideea tratativelor cu guvernul. Părerea sa nu a fost îmbrăţişată de majoritatea conducătorilor mişcării naţionale. în rest, Mihu a mers pe linia "întregirii" programului din 1881, în sensul extinderii revendicărilor de natură socială chemate a "asigura bunăstarea şi prosperarea existenţelor mici, marea majoritate din care se formează poporul nostru". El a propus fixarea unui minim de avere scutit de contribuţii judecătoreşti şi înstrăinare. Ceea ce depăşea minimul urma să fie supus unor impozite progresive în funcţie de avere. O altă revendicare importantă, care trbuie privită în contextul politic al evenimentelor acelor ani, era reducerea serviciului militar la doi ani. Disputele dintre Viena şi Budapesta în problema armatei se regăseau astfel în acest program. Pe lângă aceste idei programatice noi se menţin altele mai vechi, rămase în activitate. Este vorba de apărarea şcolilor confesionale, a instituţiilor culturale şi economice, a presei româneşti etc. La câteva zile după publicarea articolului-program "Tribuna","Drapelul"şi "Gazeta Transilvaniei" au declanşat o puternică acţiune împotriva lui Mihu şi a ideilor sale. în schimb, arădenii au primit cu multă satisfacţie programul de la Orăştie. Legăturile dintre cele două grupări vor deveni din ce în ce mai strânse.

După informaţiile furnizate Ministerului de Interne al Ungariei de către prefectul judeţului Hunedoara, grupul Orăştie era foarte dinamic."Avocaţii români - scria el - care aveau sediul în satele şi comunele judeţului au strânse legături cu preoţii şi învăţătorii, fondează institute de credit mai mici, cercuri de lectură, coruri etc., care le serveau scopurile lor politice".

"Libertatea" avea un număr restrâns de abonaţi, dar aceasta nu înseamnă că ziarul nu era citit. în numeroase sate din judeţ erau trimise exemplare gratuite, datorită faptului că tipografia "Minerva",unde el se tipărea, a fost subvenţionată direct de către banca "Ardeleana". Influenţa ziarului în mijlocul poporului a fost deosebit de eficace, astfel că după un an şi jumătate de la apariţie tot mai mulţi ţărani afirmau deschis că "deputat maghiar nu-i permis să mai alegem".

Bazându-se pe sprijinul poporului, în anul 1903, cu ocazia alegerii în cercul electoral Dobra, gruparea Orăştie 1-a desemnat pe Aurel Vlad candidat pentru parlament. Alegerea de la Dobra a fost punctul de vârf al mişcării naţionale româneşti din anul respectiv. Candidatura lui Aurel Vlad, posibilitatea victoriei în alegeri, trebuia să demonstreze adepţilor activismul forţa cauzei pentru care ei luptau, precum şi stadiul la care ajunsese neoactivismul. La vestea candidaturii lui Aurel Vlad au reacţionat favorabil grupul arădean, cel din Orăştie, românii din Lugoj, cu toate că ziarul local "Drapelul" facea parte din tabăra pasivistă. Cu acest prilej, grupările activiste şi-au unit forţele pentru a asigura succesul lui Aurel Vlad. La adunarea de la Dobra, la care au luat parte peste 1000 de ţărani, au asistat şi fruntaşii grupului arădean. în discursul său electoral, Vlad s-a situat pe programul din 1881 al P.N.R.-ului, la care se adăugau revendicările expuse în scrisoarea lui Mihu din 15 februarie 1902. Victoria sa a fost primită cu multă bucurie, dovedind popularitatea, neoactiviştilor. Telegramele de felicitare timise lui Vlad porneau din satele şi oraşele Transilvaniei, din Braşov, Timişoara, Recgin, Bistriţa, Haţeg, Sebeş, Sibiu, Cugir etc.

Succesul lui Vlad la Dobra s-a bucurat de un ecou deosebit în mijlocul partizanilor neoactivismului, al căror număr şi zonă de influenţă a crescut simţitor după 1903. Rapoartele autorităţilor judeţine surprind cu acurateţe amplificarea mişcării naţionale. Comandamentul circumscripţiei VII jandarmi din Braşov informa Ministerul de Interne despre faptul că românii intenţionează ca la viitoarele alegeri să depună candidaturi care să permită creşterea numărului de deputaţi de naţionalitate română. Acelaşi reprezentant al jandarmeriei remarca acordul intervenit între români ca într-o circumscripţie să se prezinte doar un singur candidat cu program naţional pentru a se evita astfel competiţia. Conform aceluiaşi raport încă în decursul lunii octombrie la Orăştie a avut loc o consfătuire în timpul căreia au fost repartizate câteva cercuri electorale. Şi mitropolitul sibian, într-o discuţie cu un oficial maghiar, afirma că în majoritatea judeţelor cu populaţie românească urmau să fie depuse candidaturi pentru parlament, cu program naţional.

Alegerea lui Vlad a fost urmată de o vie efervescenţă printre români, constituind o etapă importantă pe calea afirmării neoactivismului. Această stare de spirit era influenţată şi de complicaţiile pe plan extern ale monarhiei, îndeosebi în Balcani. Rapoartele prefecţilor au fost unanime în a pune pe seama alegerii de la Dobra agitaţia din mijlocul românilor. La 6 octombrie 1903, subprefectul din Deva raporta Ministerului de Interne că manifestaţiile româneşti împotriva ideii de stat maghiar se datorează preoţilor, învăţătorilor şi funcţionarilor de la bănci, care au ales ca deputat pe Vlad: "Cutez să afirm categoric că, începând din acel timp, agitaţia creşte - promovată de

ziarul politic "Libertatea" ce apare la Orăştie". Din plasa Ilia a aceluiaşi judeţ, autorităţile înştiinţau guvernul despre discuţiile ce se purtau între ţărani "care pretind că guvernul nu are nici un drept să mai perceapă impozite de la ei". Ţăranii şi muncitorii din judeţ vorbeau despre o posibilă răscoală a românilor, consideră ca oportună, deoarece relaţiile dintre împărat şi guvernul ungar erau proaste, ceea ce ar împiedica intervenţia armată a împăratului împotriva insurgenţilor. Preoţii şi învăţătorii îndemnau pe recruţii români să se prezinte la armată, spre deosebire de opoziţia maghiară care le pretindea contrariul. Românii au mers până acolo încât au crezut că armata se va româniza şi o răscoală ar avea, în aceste condiţii, şanse de izbândă. "La Ilia populaţia le vorbeşte aceasta deschis", - raporta şeful jandarmeriei locale.

Efervescenţa prilejuită de succesul lui Vlad, s-a prelungit şi în cursul anului 1904 când s-a lansat practic acţiunea de organizare a circumscripţiilor electorale, întâlniri cu alegătorii etc. In septembrie 1904, cu ocazia adunării generale a "Astrei" de la Timişoara, o mare parte dintre conducătorii românilor au luat în discuţie la sugestia lui Vlad, problema participării la viitoarele alegeri. Ca urmare a convorbirilor avute, deputatul român a întreprins o călătorie în judeţul Caraş-Severin. La Răcăşdia, Sasca Montană şi Berlişte, prin cuvântările sale A. Vlad s-a străduit să-i determine pe români să abandoneze pasivismul şi să treacă în activitate. El a criticat cu această ocazie proiectele de buget precum şi cel de lege şcolară a ministrului Berzeviczy, a pretins în spiritul programului din 1881 aplicarea legii naţionalităţilor din 1868. Această vizită a lui A. Vlad a inaugurat practica turneelor electorale, mijloc important de stabilire a unor contacte strânse între conducerea mişcării naţionale şi popor.

Activitatea lui Aurel Vlad în parlament a fost urmărită cu mult interes. în cuvântările sale, începând cu 8 iulie 1903 când Vlad şi-a prezentat discursul inaugural, arătând că, deocamdată, este singurul deputat al Partidului Naţional Român, dar asigură pe ceilalţi membri ai parlamentului că, după alegerile următoare,"vom fi reprezentaţi aici cu cel puţin 18-20 de deputaţi orice s-ar întâmpla". După aceea, a criticat politica guvernului faţă de naţionalităţi care niciodată, spunea el, "n-a urmat o politică liberală, ci a urmărit o politică hotărât reacţionară". Semificativă este preocuparea lui în legătură cu dezvoltarea economică şi efectele ei pentru români. în partea constructivă a discursului era formulată revendicarea energică a dreptului de vot universal, cerinţă firească, dacă se ia în considerare posibilitatea românilor de a trimite în parlament un mare număr de deputaţi.

în parlament, Vlad a contribuit mult la strângerea legăturilor cu deputaţii slovaci, pe care i-a captivat de la bun început, prin curajul său în disputele cu miniştrii şi deputaţii unguri. în numărul său de Crăciun, "Slovensky Tyzdennik" a publicat un articol, semnat de Aurel Vlad, în care se sublinia ideea că deputaţii naţionalităţilor trebuie să renunţe la vechile practici parlamentare, când se prezentau în faţa opiniei publice cu un program vag, greu de realizat. în consecinţă, el a propus ca programele lor politice să fie completate cu revendicări de ordin economic şi cultural, cu ajutorul cărora poporul ar accepta mai uşor programul lor electoral. Relaţiile lui Vlad cu deputaţii slovaci au o semnificaţie aparte, demonstrând că, pe baza noii tactici activiste, era posibilă refacerea alianţei cu naţionalităţile.

Gruparea neoactivistă din Orăştie ajunge, datorită acestor evenimente, la începutul anului 1904 în fruntea adepţilor noului curent şi arădenii au recunoscut acest lucru. Tot mai mult Vlad şi Mihu s-au deplasat la Arad, cu diferite ocazii, strângând legăturile cu gruparea arădeană.

Alături de cele două mari grupări, între care deosebirile de program nu erau prea mari, se situa un grup mai restrâns ca. influienţă, şi anume cel sibian, unit în jurul "Telegrafului român". Gruparea sibiană, prin intermediul publicaţiei amintite, a ridicat mai multe articole problema reorganizării partidului, precum şi a schimbării programului. Preocuparea ei principală s-a orientat spre chestiuni de natură organizatorică, propunând o formulă interesantă şi realistă în acelaşi timp, caracterizată prin funcţionalitatea ei. Organizaţia sugerată urma să aibă trei nivele, respectiv: cercurile electorale conduse de un comitet electoral cercual compus dintr-un preşedinte, notar şi casier, apoi toţi preşedinţii de la acest nivel formau comitetul cercual comitatens într-o compoziţie similară cu cele cercuale. La rândul lor, aceştia constituiau comitetul central electoral al partidului naţional numit "supremul nostru for politic", cu următoarele atribuţii: de a decide în privinţa tacticii şi programului, a numi candidaţii pentru alegerile parlamentare, de a controla "închegarea" partidului, organizarea confecţiilor naţionale etc. în genere formula propusă a fost acceptată şi ea a

stat la baza organizării partidului după 1905, cu modificări în privinţa Comitetului central electoral, nu însă în domeniul atribuţiilor, ci al compoziţiei sale.

Reprezentând cercurile ortodoxe din Transilvania, sibienii au sprijinit gruparea din Orăştie şi nu i-a aprobat pe arădeni. Inspirat de vârfurile clericale ortodoxe din oraş, "Telegraful român" a fost iritat de atacurile lui Goldiş împotriva conservatorismului cercului sibian ce urmărea să reâmvie activismul pe care-l propovădu-i-se Andrei Şaguna după 1867. în special mitropolitul Ion Meţianu a fost ţinta atacurilor în chestiunea reorganizării Partidului Naţional. Atitudinea "Telegrafului român" s-a datorat în principal apropierii dintre arădeni şi mişcarea socialistă. Vasile Goldiş, într-o convorbire cu un ziarist maghiar asupra socialismului la români, declarase că "nu vede nici un pericol din punctul de vedere al intereselor româneşti în socialism" şi se pronunţa "în favoarea alianţei cu social-democraţia pentru introducerea votului universal". Această declaraţie a declanşat o polemică aprinsă între Sibiu şi Arad, care va duce, în final, la eliminarea în parte a grupului activist clerical sibian din rândul neoactiviştilor.

încă din primăvara anului 1904, datorită unei susţinute campanii de presă, favorizată de stările incerte din Ungaria, activiştii câştigă poziţii noi, întinzându-şi influenţa asupra majorităţii comitatelor transilvănene. Reunirea parlamentului în 1904 a însemnat declanşarea unei puternice campanii antiguvernamentale, mai ales după ce primul ministru, Ştefan Tisza, a încercat să modifice regulamentul de funcţionare a parlamentului, urmărind să pună capăt obstrucţiei practicată de opoziţie căutând să dea satisfacţie elementelor şovine din parlament prin aducerea în discuţie a unei noi legi şcolare. Proiectul de lege şcolară elaborat de Berzeviczy şi luat în dezbatere publică în anul 1904 urma în opinia guvernanţilor maghiari să înlocuiască legea lui Trefort din 1879 şi implicit să accelereze procesul de maghiarizare prin şcoală. Acest proiect însemna deschiderea unor noi căi de amestec al statului dualist în mijlocul şcolilor confesionale româneşti afectând grav în primul rând statutul corpului didactic. Astfel, conform prevederilor numai acei învăţători beneficiau de ajutor bănesc din partea statului a căror elevi la terminarea şcolii primare ştiau bine limba maghiară. însăşi numirea lor depindea de cunoaşterea acestei limbi urmorind să lovească pe această cale în corpul didactic românesc. Acest proiect s-a lovit de o dârză rezistenţă din partea românilor şi a celorlalte naţionalităţi din imperiul dualist, astfel că guvernul Tisza s-a văzut silit să-l abandoneze, el fiind readus la lumină în 1907 de către contele Apponyi care s-a inspirat copios din prevederile sale ce urmăreau desfiinţarea şcolilor confesionale româneşti.

Intenţia sa a dus la agravarea situaţiei politice interne, de care au profitat partizanii neoactivismului. Aceştia de pe urmă au luat măsuri de organizare, mai ales că după reuşita de la Dobra se punea cu acuitate problema unei conferinţe generale a partidului naţional. Ei au organizat cluburi electorale în judeţele fidele noii linii politice. Astfel, la începutul lunii martie, se reorganizează clubul judeţean Hunedoara, alegându-l ca preşedinte pe Ioan Mihu. în acest judeţ, noii activişti au obţinut în adunare un număr de 140 de locuri, cu trei mai puţine decât maghiarii. Un alt club care reuşise într-un timp foarte scurt să dobândească o influenţă crescândă a fost cel din judeţul Solnoc-Dăbîca, unde deputaţii români îşi ţineau discursurile în româneşte, ba chiar mai mult, au votat o declaraţie care însemna vot de neîncredere politicii premierului Ştefan Tisza.

în schimb în adunările comitatense din Bihor, Braşov, Mureş-Turda, Maramureş, Satu-Mare şi Sălaj românii nu aveau nici un reprezentant iar în comitatele Tîrnava Mică, Turda-Arieş şi Cojocna erau într-o minoritate evidentă. în adunarea comitatului Cluj din 415 deputaţi doar 23 erau români. -a

Din punct de vedere organizatoric, prezintă interes clubul neoactivist din judeţul Bistriţa-Năsăud. în ziua de 13 aprilie 1904 s-a desiaşurat în oraşul Bistriţa o întrunire a conducerii mişcării naţionale, în care s-a elaborat un statut al clubului naţional. Erau consideraţi, conform statutului, membri ai clubului toţi alegătorii români declaraţi adepţi ai P.N.R.-ului care se obligau să respecte disciplina de partid, dispoziţiile şi hotărârile conducerii acestuia. Pentru prima dată s-au introdus taxe de membru fixate de către comitetul clubului. Deciziile în privinţa tacticii şi programului erau luate de către conducerea clubului. Statutul preconiza participarea la campaniile electorale pentru alegerea de deputaţi în parlament. Conţinutul statutului reprezenta opoziţia faţă de vechea conducere a P.N.R.-ului şi aderenţa la neoactivism,"clubul convoacă conferinţa care să se îngrijească de candidaţii şi programul partidului".

Text reprodus din volumul "Mişcarea naţională românească din Transilvania", Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1986, pag. 59-69

MINUNEA DELA ORĂŞTIE.
- ZBORUL LUI VLAICU -

Vasile Goldiş

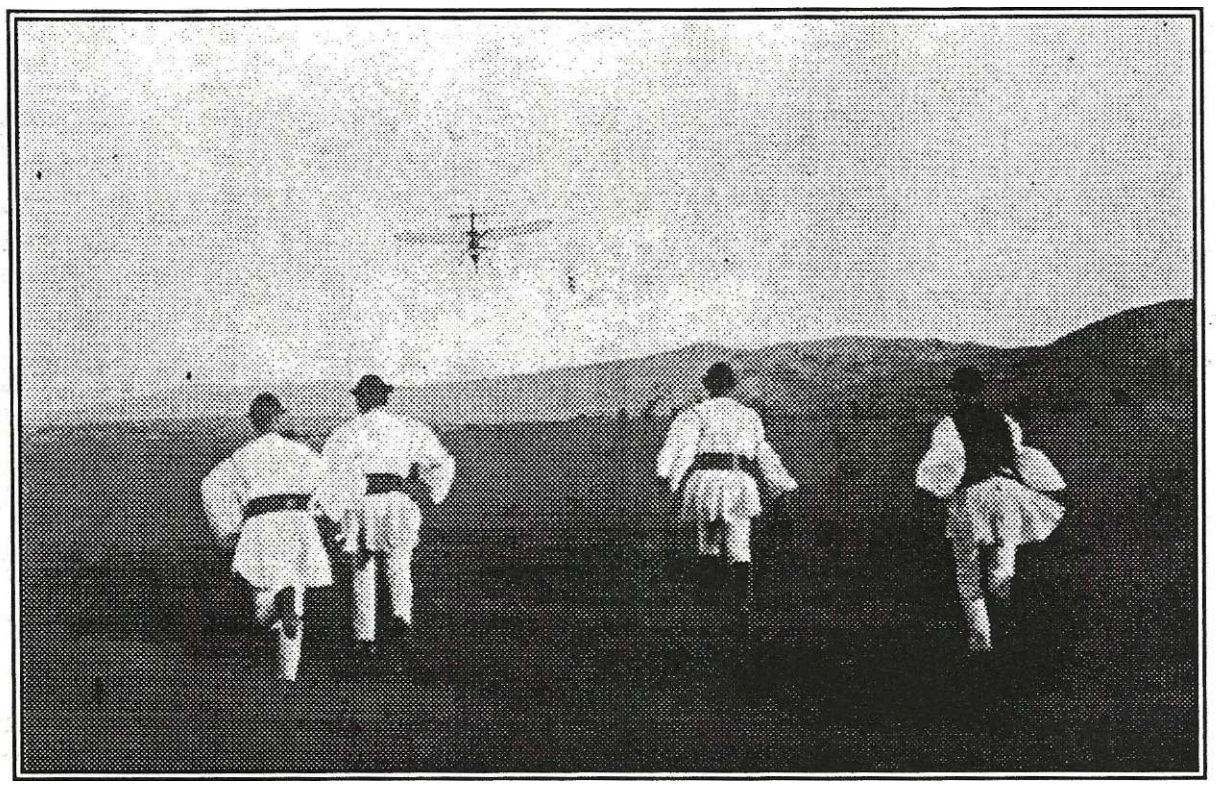

Pregătirile.

Ce pregătiri ? Era deajuns vestea, că Vlaicu va zbura la Orăştie Duminecă în 4 August. Şi lumea românească acum ceteşte ziare. Nu este sat românesc, unde să nu afli câte un ziar şi mai multe foi pentru popor. Ştiau dar toţi, că Vlaicu zboară şi - atât era deajuns. Numele Vlaicu a pătruns în popor, cum pătrunde ploaia răcoritoare în nisipul ars de soare.

Şi nici în Orăştie nu era lipsă de reclamă şi pregătiri. S-a fixat locul. S-a făcut hangarul. S-au tras sârmele. S-au bătut scândurile şi - atăt. încolo lumea ferbea şi se impacienta.

Duminecă.

Era o zi frumoasă de vară. Cald, foarte cald. Dimineaţa liniştită. Nu se mişcă nici frunza plopului ce tremură la cea mai slabă adiere. Speranţele mari. Des de dimineaţă începuseră Românii din satele vecine se sosească spre Orăştie. Binţinţenii au venit cu toţii, mândri, veseli şi separându-se de ceilalţi, că ei sunt doar "nemeşi", din satul lor a ieşit "şoimul" român. Aveau şi pe câmpul zborului loc deosebit, "de-a başca", cum zicea Vlaicu, care dăduse ordin, ca Binţinţenii se intre cu toţii gratuit la locurile lor de onoare. Acolo erau şi părinţii lui Vlaicu, bătrânul voinic, cu ochii râzători şi mama duioasă cu frica în suflet.

De dimineaţă până după amiazi la orele 5 toate trenurile, ce duc la Orăştie, erau tixite de lume românească; Orăştia era acum cu desăvârşire cucerită de Români.

încă de la orele 3 d. a. strada ce ducea spre colina dela marginea oraşului, de unde are să pornească minunea, era cu adevărat plină de Români. Trăsurile nu puteau străbate decât în pas.

- Locul nu era tocmai potrivit pentru zbor. Fie la deal, fie la vale e greu de pornit "păsăroiul". Dar lume nu avea teamă, îşi cunoştea şoimul şi avea toată încrederea în bravura lui.

Sus pe coama dealului, pădure verde. La marginea ei într-un semicerc uriaş locul pentru privitori. Din vale vedeai miile de oameni aşezaţi ca într-un amphiteatru- colos, ţărani, ţărani şi iar

ţărani în pitorescul lor costum, cel puţin 10 mii, şi înaintea lor şi printre ei vre-o 3-4 mii de negreţe, ca petele negre de scrum pe zăpada proaspătă şi virginală.

Sosirea lui Vlaicu.

Cam pe la orele 6 străbate strident şuierătura supărătoare a unui automobil, îmbrăcat în trandafiri roşii şi albi. Se mişcă mulţimea ca lanul de grâu atins de sărutul vântului răcoritor.

- Vine Vlaicu, vine Vlaicu !

Dar nu era Vlaicu, ci era automobilul unei familii din Orăştie ce venea cu oaspeţii săi.

în curând o birje repede aduce şi pe Vlaicu, în societatea poeţilor Goga şi Iosif. E primit de-alungul drumului de ovaţii, ca un rege. Se dau jos la hangar. Acolo era o societate de unguri, magnaţi, contele Bethlen, baronesa Nopcsa, marele proprietar italian Peccol. Aceştia se închină aviatorului român şi baronesa îl roagă să-i prezinte pe toţi părinţilor săi. îi duce Vlaicu la ţăranul român şi la ţăranca română, care şedeau lângă hangar, bătrânul fumând liniştit şi râzând din ochi, mama duioasă şi cu frica în suflet. Ungurii strâng mâna părinţilor lui Vlaicu şi îi felicită pentru norocul de a numi fiul lor acest geniu neântrecut.

Gestul acesta al adevăraţilor magnaţi unguri, a făcut adâncă impresiune asupra publicului românesc.

Ascenziunea.

Deodată un zbârnăit puternic pătrunde din hangar. Vlaicu încearcă motorul. Totul e în ordine. La un semn al lui Ion, se desface păretele de scânduri din faţa privitorilor, "păsăroiul" îşi părăseşte cuibul şi se aşează mândru cu cârma spre deal.

Bărbaţi înţelegători dădeau din cap şi proroceau, că ascenziunea la deal e imposibilă. Nici Vlaicu nu făcuse încercarea aceasta. Afacut-o însă acum. Se urcă în nacelă. Ion îi dă vânt helicei din dărăt. Motorul prinde foc numai decât. O zbârnăitură puternică, feciorii dau drum maşinei şi aparatului o ia repede la deal. Se urcă în văzduh, dar dealul îi stă înainte cu pădurea. Deodată ne îngheaţă inima în piept. Vlaicu aterizează la 10 paşi dinaintea Binţinţenilor.

- Ce este ? Ce s-a întâmplat ? Pentru Dumnezeu, - şoptesc Românii din toate părţile.

Feciorii cu Ion aleargă la Vlaicu. Păsăroiul e adus frumuşel înaintea hangarului. Vlaicu se urcă din nou şi - scena să repetează. Să ridică aparatul în aer, dar la vre-o 20 metri taman pe locul de mai nainte, aterizează iar.

- E nenorocul de-o miie de ani al R omânilor, - gândim noi toţi, dar nimeni nu mai zicea nimic. Nişte jidovi din apropiere râd şi o jidovoaică grasă cât gâscă, cea mai respectabilă , strigă ascuţit: "Hăt bizony, szepen repül". ("Apoi zeu... zboară frumos")

Ce-o fi acum ?, şoptim noi unii altora.

Vlaicu se aprinde. Nu mai lăsa să aducă maşina la locul de mai nainte, ci repede şi furios o întoarce cârma la vale.

- Acu-i dau vint de aici din deal la vale şi de nu vrea nici acum, o urc dinaintea lojelor şi mă las cu ea de-adreptul în pădurea din vale, prav o fac şi pe ea şi pe mine.

Zborul.

Ion învârte helicele. Motorul se aprinde. Vlaicu cârmeşte la vale şi - lumea aclamă nebuneşte pe iubitul său şoim, căci păsăroiul se ridică majestos în văzduh şi în câteva clipe pluteşte peste marea de oameni, la înălţime de vre-o 300 de metri. Vlaicu-i dă pinteni. O suceşte în dreapta, o suceşte în stânga, o culcă pe o dungă, de crezi că acu-i gata să se răstoarne, o nvârte apoi în jurul osiei, face virajuri ameţitoare, închină spre public, o coboară, de ne cuprinde spaima pe toţi şi cât ai spune un "Doamne-ajută" cyînalţăîn albăstrimea cerului.

Publicul stă fermecat de minunea aceasta nevăzută încă, şi bătrânul colonel al regimentului din Orăştie, în auzul tuturor exclamă: "Gott sei dank, dass ich das noch erlebt habe".

Minuni ca acestea n-a făcut Vlaicu la Aspern şi n-a făcut la Blaj şi n-a făcut la Lugoj, parcă dinadins le-a rezervat locului unde sţa născut şi unde a crescut.

La Binţinţi.

Acum Vlaicu se urcă evident tot mai sus.Trece deasupra oraşului, se întoarce în cerc larg deasupra publicului şi atunci deodată-şi învârte maşina drept în direcţia, unde ştia el Binţinţul, face publicului semn cu mâna dreaptă, pe care o întinde apoi drept înainte. Era rămas bun de la public şi semnul că pleacă la Binţinţi, cum spusese din capul locului. Cel ce acum douăzeci de ani a plecat cu desagii le şcoală, se întoarce acasă pe aripile vulturului, care ascultă poruncile lui.

Taie văzduhul drept înainte, parcă ar luneca pe o sârmă. Aripile nici nu se clatină. E păsăroiu acum, se face apoi pasere, acum păsărică, un gândac, un punct negru printre norii albui şi apoi - s-a dus, a dispărut.

Ştiam că-şi cinsteşte satul, dar se ridică vântul şi ne temeam de vr-o întâmplare neaşteptată. Lumea îl căuta cu ochii, nu-l vedea, îl căutau cu ocheanul, nu străbătea nici puterea acestuia în zarea depărtată şi Vlaicu se învăluise cu nourii.

Dau printre ţărani şi prind vorbă cu ei. Sunt veseli, sunt mândri, sunt fericiţi. Un moş gârbovit de ani cu pletele albe stă cu ochii fixaţi spre munţii dinspre Binţinţi par-că era în nesimţire.

- Ei, ce zici, moşule ?

Tresare. Se uită curios la mine. Zâmbeşte apoi şi zice:

- Doamne, Dumnezeule, Isus Christoase....

A sfârşit. Era dus pe altă lume. Mă năpădesc lacrimile, îi strâng moşului mâna şi stau aşa tăcut lângă dânsul. Deodată faţa I se întunecă. Convulziunea durerii I se oglindeşte în ochii lui suri. Se uită lung la mine şi-mi zice apoi trist şi şoptind abia:

- Dar popa nost s-a purtat prost, domnule.

Nu înţeleg. Cum îi vine acum popa în gând ? Ce popă ? Cum s-a purtat prost ?

- Cum, moşule ? Poate v-a spus să nu veniţi la zborul lui Vlaicu ? A vorbit rău de dânsul ?

- Nu, domnule. Nu acum. La alegeri. S-a dat cu Ungurii.

Am înţeles. Am pătruns acum abia sufletul întreg al mulţimii acesteia de ţărani, cari stau cu privirea aprinsă a ochilor spre Binţinţi. Ei văd gloria neamului lor, ei doresc gloria aceasta şi în ceasul, când li se înalţă sufletul de mândrie, ei se gândesc la ticăloşii, cari îi trădează şi-i vând Ungurului. Am înţeles că cel mai mare agitator naţional este, în zilele acestea, tăcutul Aurel Vlaicu şi binecuvântăm maşina, care-l purtă acum deasupra Binţinţului.

întrecerea şi aterizarea.

Trecură 15 minute şi noi tot nu-l vedem încă pe Vlaicu. începuserăm să credem că într-adevăr el s-a datjos în satul lui.

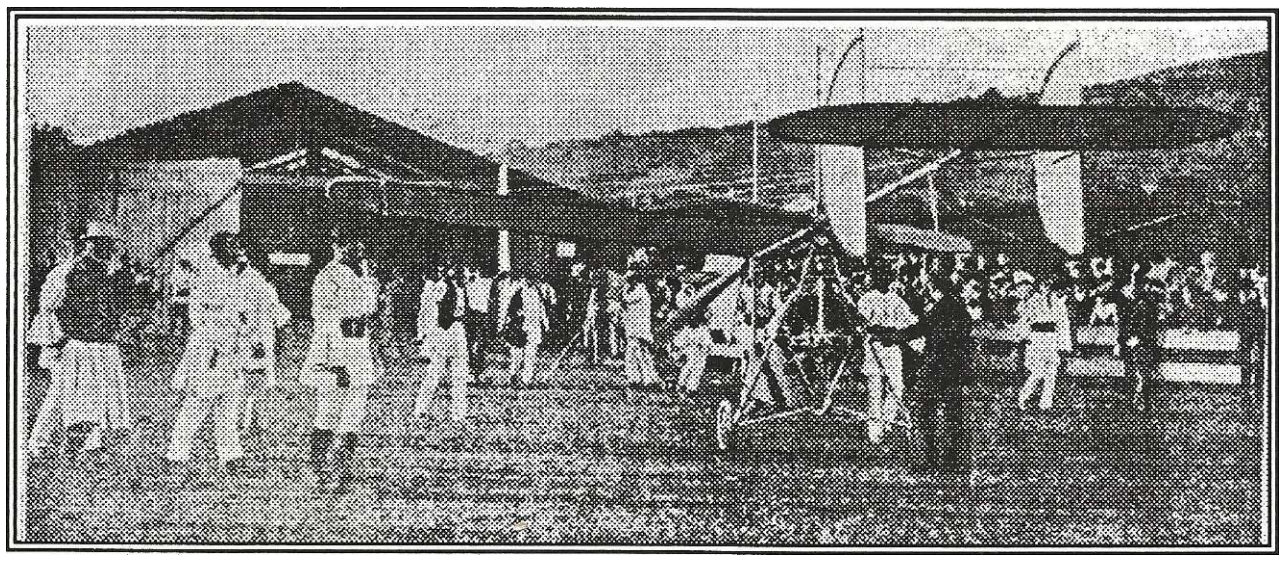

Dar nu. "Iată-l că vine" începuseră se strige cei cu ocheanul. Toţi ne uităm peste Orăştie spre Binţinţi. Şi într-adevăr un punct negru se arată printre nori. Aproape, tot mai aproape. Acum îl văd toţi apropiindu-se de oraş. Face un cerc superb de-asupra biserici reformate,unde se închină cei mai

turbaţi şovinişti, şi se repede apoi spre mulţimea, care îl aclamă cu frenezie. Aici mai face minunile sale, se învârte, se înclină, o porneşte peste pădurea din vale şi apoi deodată şi repede îşi întoarce maşina spre hangar, opreşte motorul şi ca o rindunică ce vrea să se adape din undele râului şi atinge cu aripile ei luciul apei, Vlaicu coboară lin şi se opreşte drept înaintea hangarului, par-că şi-ar fi oprit calul din frâu.

Mulţimea alergă spre hangar. Câmpul deodată se umple de Români. Vlaicu se dă jos din nacelă, oamenii se reped la dânsul să-l ridice în slavă, el însă străbate repede prin mulţime, râde din toată inima, când vede pe maică-sa înainte-i şi cuprinzându-o în braţe îi zice vesel:

- Mamă dragă, am zburat peste şura noastră...

Vasile Goldiş.

Vestea morţii lui Vlaicu la Orăştie.

E în dimineaţa zilei de 14 Septemvrie. Oaspeţii români veniţi din toate părţile ca să ia parte la serbările "Asociaţiunii" la Orăştie, coborând din camere, sunt întâmpinaţi cu un zvon, care nu se ştie de unde a pornit, dar îi face pe toţi să se înfioare: Aurel Vlaicu, voind să tracă în zbor Carpaţii, ca să asiste la serbările din Orăştie, a căzut în apropiere de Cîmpina şi a murit... înzadar sunt toate încercările de-a pune stavilă răspândirii acestui zvon zguduitor. Vestea e purtată pe aripi nevăzute şi nu trece o jumătate de oră, până ce miile de Români, adunaţi la Orăştie, îl cunosc cu toţii. Stau în grupuri, discută, se întreabă, se silesc aă nu creadă, să facă şi pe alţii să nu creadă. Toate înzadar. La orele 9 dl Vlad trebuie să confirme zvonul. Primise o telegramă scurtă:

"Aviatorul nostru genial Vlaicu, făcând astăzi zbor inţenţiunea treacă Carpaţii, apoi Orăştie Astra, cade orele 5 lângă Câmpina. Mort momentan. Catafalc Câmpina. întreaga ţară doliu ..."

Ascultă toţi în tăcere ca de biserică. Apoi se întorc ca să şteargă, pe furiş, lacrămile ce năpădesc în ochi. Atât de mult a însemnat Vlaicu pentru noi Românii din Ardeal, pentru noi Românii de dincoace de Carpaţi, pentru Românii de pretutindeni, - încât nu rămâne un singur ochiu nescăldat în lacrimi. Cu lacrimi în ochi ascultă toţi glasul înecat al preşedintelui Andrei Bârseanu, care anunţă, după deschiderea adunării generale, marea pierdere; cu lacrimi în ochi îl îmbrăţişează măiestrul Delavrancea pe căruntul părinte al lui Vlaicu; cu lacrimi în ochi privesc toţi la aceşti doi bătrâni, cari îşi strâng mâna şi nu găsesc un singur cuvânt, care să tălmăcească durerea lor - şi a noastră a tuturora.

în rânduri închiegate, păşind milităreşte, cu muzici în frunte, convoiul etnografic porneşte prin oraş înspre câmp. Este o privelişte uimitoare: vreo 3.000 de ţărani, îmbrăcaţi toţi de sărbătoare, tineri şi bătrâni, femei şi copii, cu flori la pălărie, cu flori la piept, cu drapele, chiotind, jucând vesel, - trec pe dinaintea asistenţei numeroase, aclamaţi zgomotos. E atâta putere de viaţă românească în aceşti ţărani sănătoşi, atâta încredere în ei şi în viitorul neamului, se desprinde din cadenţa paşilor, încât uităm, parcă, împrejurările între cari trăim şi ne visăm în altă lume.

Deodată trsărim cu toţii. în stradă apare un steag îndoliat şi ţărani cu panglicuţe negre la pălării. Muzica nu cântă, ei nu joacă, nu chiotă ... Vin încet, cu capetele plecate, cu feţele îndurerate. Sunt ţăranii din Binţinţi, satul lui Vlaicu, tovarăşii copilăriei lui, prietenii lui dragi.

Convoiul se îndreaptă spre câmpul din marginea oraşului - "Câmpul lui Vlaicu", cum i-a rămas numele după zborurile din anul trcut. Sunt adunaţi vreo 5.000 de oameni. Rând pe rând vin comunele cu jocurile lor naţionale. Se joacă deodată în trei, patru,cinci locuri. Cântă deodată trei, patru, cinci muzici. Flăcăi voinici în haine de căluseri, frământă pământul şi însoţesc jocul lor cu chiuituri.

Un singur grup de călueri stă deoparte, fără să ia parte la veselie. Sunt călueii din Binţinţi, flăcăii cari l-au văzut pe Vlaicu zburând la Blaj, unde au fost suita lui; flăcăii cari l-au văzut zburând apoi la Orăştie, deasupra aceleiaş câmpii pe care stau ei astăzi, deasupra satului lor drag Binţinţul, care se zăreşte în depărtare, paşnic, liniştit.

Ce altminteri ar fi fost ei, dacă "domnul Aurel" ar fi trcut Carpaţii, şi cum stau acum adunaţi miile de Români, ar fi răsărit deodată deasupra capetelor, salutând din înălţimile albastre colţişorul acesta de pământ românesc !

In zadar caută acum în zarea îndepărtată, "Domnul Aurel" nu va mai apărea pe aripile alcătuirii sale măiestre. Doar spiritul lui, dragostea lui de satul, în care s-a născut şi a ţesut atâtea visuri dragi, de mai planează deasupra noastră a tuturora îmbărbătând şi îndemnând ...

Departe, în Câmpina Ţării româneşti, întins pe catafalcul acoperit de flori, zace Aurel Vlaicu, nesimţitor pentru tot ce se petrece în jurul lui. în ţara întreagă e jale. Regele şi Regina au grăbit la locul catastrofei; câţiva oameni de inimă au luat frumoasa iniţiativă, să cumpere locul unde şi-a sfârşit zilele cel dintâi aviator român şi să zidească acolo,un monument; la catafalc peregrinează mii de oameni; ţara îi pregăteşte înmormântare ca unui împărat; în cimitirul Bellu se sapă o groapă ...

Stăm şi povestim de prietinul care s-a dus aşa pe neaşteptate. Stăm şi povestim şi glasul ni se îneacă ... Nici nu auzim aproape cum sub fereastră, în grădina hotelului "Central", un taraf de lăutari

cântă dt joc fi *4c* c k £ Dar ne izbeşte în cele din urmă şi pe noi contrastul: dincolo de munţi un moit scianp incîns pe catafalc, dincoace oaspeţi veseli, cari cântă şi-şi petrec lângă pahare.

Privim prin geamuri. In lumina vie a becurilor electrice se desenează preoţi cu brâne roşii; mireni în redingotă şi cu cravată albă; mame în haine de sărbătoare, fete tinere îmbrăcate de joc, cu flori la piept, cu flori la păr.

In zadar căutăm, însă, portul nostru ţărănesc. Nu putem descoperi nici un singur ţăran. Şi la concert au fost poate peste 200! ...

Ei s-au dus cu toţii, cu durerea lor, cu desnădejdea lor, căci Vlaicu a fost al lor, numai al lor, al poporului, care în el vedea întrupată o credinţă, ce de veacuri durmise în sufletul lui obidit.

Şi taraful cântă înainte ... noaptea întreagă, până-n zori de zi...

într-un colţ tăinuit al unei cafenele, măiestrul Delavrancea stă de poveşti cu câţiva gazetari şi prietini ai lui Vlaicu. Pe toţi ne stăpâneşte un sentiment de adâncă tristeţă. De aceea am şi ales acest colţ cu atmosfera lui întunecată. Povestim de Vlaicu, de planurile lui frumoase, de idealismul lui, - de teama lui de câte-ori se ridică în văzduh.

înainte cu doi ani alt măiestru al limbii româneşti, Caragiale, care a văzut zborurile lui Vlaicu la Blaj, izbucnise în plânsete, când Vlaicu s-a coborât. El singue plângea, când toată lumea era nebună de entuziasm.

" Plâng, pentru-că simţesc că acest geniu al nostru va trebui să moară, va muri în curând, ca gloria ce-o revarsă asupra numelui românesc să fie desăvârşită. Plâng, fiindcă va trebui să moară, ca jertfa lui să fie o pecetluire a legăturii noastre cu viitorul strălucit, pe care ni-l promite geniul românesc!" răspundea Caragiale prietenilor cari îl întrebau de ce plânge.

Ne aducem aminte cum ne povestea Vlaicu de teama lui de-a sfida puterile necuprinsului albastru, - la Blaj, la Orăştie, la Sibiu, La Braşov ... "Aviaţia are să rămână un sport pentru cei ce vor să-şi frângă gâtul. Eu am să sfârşesc odată, pe neaşteptate, în văzduh. Mă înalţ vesel, zâmbind, şi cobor mort. Mă tem de mine însumi!"

Vlaicu se temea nu de fragilitatea maşinei sale in care avea o credinţă oarbă, întărită prin atâtea zboruri celebre, - ci se temea de propria lui îndrăzneală, care veşnic îl mâna sore culme, spre adâncimile cerului.

Şi chiar această teamă pe care o mărturisea nu cu gândul speculativ, ca zborul lui să pară o înfăptuire cu atât mai mare, ci o mărturisea pentru-că aşa era el: sincer şi neprefăcut, - chiar această teamă constituie cel mai mare titlu de glorie al lui. Se temea şi totuş zbura; simţia, ştia că are să se aducă jertfă pe sine însuş, şi totuş nu urmă pilda celorlalţi constructori, cari după câteva zboruri prin cari impuneau maşina lor, se retrăgeau în fruntea unei fabrici, lăsând pe seama altora "sportul de a-ş frânge gâtul".

El vedea moartea care-l pândea în văzduh, care se apropia de el cu fiecare zbor şi-l atinsese în repeţite rânduri cu aripile ei nevăzute. O vedea, o simţia apropiindu-se, avea putinţa s-o încunjure, s-o lase în vizuina ei albastră, să pândească după alţi muritori, - şi totuş a căutat-o parcă ! Şi a găsit-o, şi l-a găsit.

Vlaicu n-a avut aspiraţii personale. El a avut numai un ideal şi credinţă în acest ideal. Şi el mai ştia, că orice ideal cere jertfe; ştia că înfăptuirea idealului se face numai trcând peste morţi şi răniţi, - şi a voit să fie cel dintâi mort, mortul nouă cel mai drag, cel mai scump. Martir al credinţei sale în izbânda idealului, s-a adus pe sine jertfa, ca să trezească în cei mulţi şi mărunţi aceeaş credinţă puternică, românească, a cărui înfăptuire voia s-o simbolizeze trecând munţii ce despart două ţări de aceeaş origine ...

A murit Ştefan O. Iosif, i-a urmat Ilarie Chendi, iar acum s-a alăturat la el şi Aurel Vlaicu, - trei prieteni cari se încălzeau la soarele aceluiaş sfânt ideal. Abia s-a închis o groapă şi trbuie să se deschiză una uouă, aşa pe neaşteptate, aşa scurt una după alta, încât ne vine să întrebăm:

Oare atât de apropiată să fie împlinirea vremii mari, pe care au visat-o cei trei tovarăşi din cimitirul Bellu, încât jertfele trebuie aduse fară întârziere, trei jertfe scumpe în trei luni?

Sept. 1913 Ion Grecu.

Text reprodus din "Albumul Vlaicu". Tipografia "LIBERTATEA" Orăştie, 1920

GAZETARI ŞI LUPTĂTORI PENTRU CULTURA ŞI UNITATEA ROMÂNILOR

Prof. Valentin Orga

Numele lui trebuia uitat. Prin urmare s-a încercat ştergerea lui din istoria Ardealului, din istoria românilor. Trebuia uitat căci devenise mult prea mare, îl purtaseră două generaţii de vajnici naţionalişti: protopopul Ioan Moţa şi Ioan I. Moţa. Tată şi fiu - două destine, de luptători, aceeaşi armă: naţionalismul. Tatăl a fost "condamnatul" la uitare datorită fiului: "purtam vina de a fi tatăl fiului meu".

Protopopul Ioan Moţa s-a născut în 30 XII 1868, în satul Nojag - protopopiatul Devei, în familia preotului Ioan Moţa, care timp de 47 de ani şi-a păstorit consătenii în credinţa ortodoxă (I).Va urma şcoala în sat, iar apoi va trece la gimnaziul din Beiuş, încheindu-şi însă situaţia în ultimul an la Brad. Crescut în spiritul celei de-a doua jumătate a veacului trecut, cu credinţa în Dumnezeu şi dragoste pentru neamul său, tânărul I.Moţa va urma cursurile Institutului teologic din Sibiu. în primii doi ani îl are coleg, printre alţii pe Ilie Cristea, viitorul Patriarh al României, Miron Cristea. Se simte atras de presă încă din anii gimnaziului; aceasta fiind dintre cele mai redutabile arme ale naţionaliştilor români. El va colabora la TRIBUNA, cu ştiri şi articolaşe, dar mai ales cu prelucrări în versuri a unor povestiri. (2) în timpul studenţiei îşi continuă această colaborare, întregind-o cu aceea la revista MUSSA a Societăţii de lectură "A. Şaguna".Ultimul an îl va absolvi după o mică întrerupere, avându-1 coleg pe Ilarie Chendi. Tot în ultimul an este ales vice-preşedinte al Societăţii, preşedinte fiind prof. P.Şpan.

Atmosfera existentă în Sibiu în anii în care îşi desăvârşea studiile şi care coincidea cu acţiunea memorandiştilor, contactul cu gruparea din jurul TRIBUNEI sau cu diferiţii fruntaşi ai mişcării naţionale, îşi vor pune adânc amprenta pe personalitatea lui Moţa, contribuind la conturarea ambiţiilor şi planurilor personale, determinându-i chiar formaţia intelectuală şi politică.

Colaborarea la TRIBUNA şi FOAIA POPORULUI, contactul cu unii lideri ai mişcării naţionale, printre care D. Comşa şi D.P. Bărcian, cărora Moţa le era student, i-a adus acestuia din urmă o "răsplată" care îl onora, dar în acelaşi timp îl supunea unei grele încercări. Datorită proceselor de presă în care era implicată TRIBUNA şi condamnările pronunţate împotriva unora dintre redactorii gazetei s-au rărit rândurile din jurul celor două organe de presă ale P.N.R. Astfel, Comitetul Naţional întăreşte aceste rânduri chemând la TRIBUNA pe Cornel Pop-Păcurar, Cornel Scurtu şi pe studentul I.Deleanu, iar la FOAIA POPORULUI, pe Ioan Moţa, căruiaîi încredinţează redactarea acesteia. El îşi ia misiunea în primire începând de la 1 noiembrie 1893.(3)

Aici Moţa, mergând pe tonul impus de TRIBUNA, transcria într-un limbaj accesibil lumii satului dezideratele naţiunii române, făcându-i totodată chemare la unitate de acţiune. Urmărind scrierile sale putem constata tonul mobilizator al articolelor adresate poporului, iar pe de altă parte tonul acuzator, incisiv când demască nedreptăţile săvârşite de toate nivelele administraţiei, de la cea locală, până la guvernul maghiar. Problemele abordate sunt foarte variate, în funcţie de evenimentele la zi. în nenumărate rânduri atacă politica de maghiarizare, semnalând totodată eforturile autorităţilor maghiare în acest sens, (a se vedea legea căsătoriei civile legea "matricului civile" a naşterii, pericolul ce plana asupra şcolilor româneşti ş.m.a.). Un alt subiect abordat în repetate rânduri este şi legat de necesitatea consolidării economice, ca premisă a reuşitei afirmării pe toate planurile a românilor ardeleni. Moţa este convins că, practicarea meseriilor şi negoţului, atât de neglijate, oferă mai multă siguranţă, fiind mai eficiente. îmbrăţişarea lor de către români ar implica şi o pătrundere a acestora în oraşele, care "înrâuresc asupra împrejurimii în chip foarte simtit".

j

în toamna anului 1895, tânărul Moţa acceptă invitaţia fondatorilor REVISTEI ORÂŞTIEI, primul ziar românesc din comitatul Hunedoarei (5). Acceptarea nu s-a datorat doar posibilităţii de întoarcere acasă. "Criza TRIBUNEI", prindea tot mai mult contur, iar eliberarea memorandiştilor o va acutiza. Duelul dintre cei mari ar fi putut să strivească începutul de carieră al unui tânăr. Pe de altă parte gruparea din jurul Băncii ARDELEANA, avea nevoie de un om cu experienţă într-ale ziaristicii. Şi aceasta cu atât mai mult cu cât se hotărâseră, după 9 luni de apariţie, să depună cauţiune, pentru a se putea implica în disputa de idei politice. (6) Moţa avea deci posibilitatea să pună în aplicare ceea ce învăţase la şcoala tribuniştilor.

Dornic de afirmare, foarte dinamic, I.Moţa nu s-a limitat doar la activitatea de redactor al R.O. El se implică în toate activităţile iniţiate de gruparea orăştiană. Nepot al lui I.Mihaiu, mare proprietar şi intim al lui Mihu, el devine unul dintre oamenii de bază ai grupului. Acţionar la ARDELEANA şi la Institutul tipografic MINERVA este secretar al comitetului de conducere al celei din urmă, alături de dr. Şt.Erdelyi, dr. S.Moldovan, A.P. Bârcian, N.Ivan.(7)

R.O. militează, în condiţiile crizei din P.N.R., pentru concilierea diferendelor dintre cele două tabere. Orăştienii considerau necesară adaptarea tacticii politice a partidului la noile condiţii, pentru transformarea acestuia într-un instrument mai eficient al mişcării naţionale. "Spre înaintarea noastră nu avem să aşteptăm ajutor de la nimeni - se scria în revistă - ci noi, fraţi de sânge, să punem umăr la umăr, întru întruparea dorului nostru. (8) Revista se va implica în luptele dintre cele două grupări, înclinând însă spre tabăra "tribuniştilor", oferindu-le paginile sale.

într-o altă ordine de idei, Moţa continua şi în paginile noii sale gazete să ia atitudine împotriva autorităţilor maghiare, mai ales cu prilejul Milleniului. Va avansa chiar un plan de acţiune la nivelul comitatului, care să susţină demersurile fruntaşilor români din reprezentanta comitatului. (9)

Se va retrage de la R.O., în iulie 1898, acţiunea sa fiind "salutată" de redactorii maghiari de la Szászváros, adversara celei dintâi, printr-o apreciere ce-i face cinste tânărului redactor: "retragerea dânsului de le Revistă va fi în favorul acesteia căci cultivarea direcţiuni ultra-maghiarofagă pe care dânsul o reprezenta acolo nu credem că i-ar sta în interes în întâia linie nici însuşi românismului"(10)

După plecarea lui, gazeta intra sub influenţa dr. A.Muntean, care o angajează pe o direcţie mult prea radicala, lovind indirect chiar în I.Mihu.

în perioada scursă de la venirea lui Moţa în Orăştie, activitatea grupului a fost deosebit de bogată. Participând la toate acţiunule iniţiate de fruntaşii locali, el va fi ales într-o serie de comitete. Astfel a fost ales secretarul "Reuniunii româneşti de economie din Orăştie şi jur", înfiinţată din iniţiativa lui Mihu. în ideea ajutorării familiilor de români, Moţa, împreună cu I.Branga, au iniţiat înfiinţarea unei "însoţiri române de înmormântare", convingându-i pe oameni de eficienţa acesteia. Preşedinte a fost ales dr. I.Mihu, iar Moţa îndeplinea funcţia de secretar.(II) îl regăsim în această perioadă şi în comitetul de conducere al Despărţământului IX (Orăştie) al ASTREI, precum şi în comitetele anuale ale casinei române. La reuşita Adunării Societăţii pentru fond de teatru îşi aduce contribuţia atât ca membru al comitetului de organizare, cât şi ca actor, într-o piesă de teatru. De altfel plăcerea jocului o descoperise încă din anii petrecuţi la Sibiu, unde a urcat pe scenă alături de nume cunoscute: Lenţi Cunţan, Emil Borcia, Miţi Baciu, Lucreţia Popescu, ş.a.

Mai mult, ca o recunoaştere a activităţii sale în cadrul grupului, va fi ales deputat pentru Sinodul ARHIDIECEZAN, DIN 1897.(12), iar în anul următor ajunge în reprezentanţa oraşului, unde se dovedeşte foarte activ. (13)

După o scurtă perioadă petrecută la Sibiu, în redacţia TELEGRAFULUI ROMÂN, se întoarce în Orăştie, câştigând concursul pentru postul de paroh II, din localitate.(14)

Chiar şi hirotonisit preot, el nu se desparte de prima lui dragoste, ziaristica. Atunci când "Reuniunea economică", hotărăşte editarea unui organ de presă propriu, el îşi oferă sprijinul.Astfel, BUNUL ECONOM îl va avea ca redactor- responsabil timp de doi ani (1900-1901). în acest răstimp editează şi un adaus SPICUIRI LITERARE. în cele 28 de numere putem descoperi semnăturile unor foarte cunoscuţi scriitori români.

In acest timp în grupul orăştian intervin câteva schimbări, provocate de venirea dr. Aurel Vlad la conducerea ARDELENEI. Tânăr şi bine pregătit, acesta dinamizează cercul fruntaşilor locali. Noua poziţie şi legăturile cu o serie de tineri, tovarăşi de idei timpul studenţiei, îl ajută în iniţiativa sa de a lansa un program de acţiune pentru rezolvarea impasului în carese află mişcarea naţională. Dintre cei care subscriu acestui program amintim doar pe Al. Vaida-Voievod, Il.Chendi, dr. V.Moldovan, dr. A.Cosma. Alături de ei se află însă şi dr. I.Mihu. Odată cu începerea anului 1902 va apare LIBERTATEA, ziarul care va purta cuvântul acestui grup, caracterizat prin dinamismul tinereţii multora dintre membrii şi prin realismul cu care priveşte problemele existente în Imperiul, dar şi în sânul mişcării naţionale. Acest nou organ de presă urma să fie susţinut prin colaborarea şi finanţarea celor care au subscris programului. Lui Moţa îi revine sarcina editării lui. Acesta împreună cu alţi patru fondatori înfiinţează şi o tipografie, "TIPOGRAFIA NOUĂ", ÎN ANUL 1904. între reuşitele ziarului şi ale celor din jurul său, cele mai importante ar fi: alegerea lui

A.Vlad, ca deputat cu program naţional, în Parlamentul maghiar(1903), precum şi impunerea tacticii activiste în urma Conferinţei naţionale din 1905, urmată de victoriile electorale în alegerile parlamentare.

I.Moţa scoate pe propria răspundere, un supliment ilustrat FOAIA INTERESANTĂ, începând cu anul 1905, iar din 1906 TOVARAŞIA pe care o muta de la Hunedoara. Din 1907, în fiecare an, până la trecerea sa în România, editează CALENDARUL NAŢIONAL. Dintre colaboratorii săi, cel mai de nădejde a fost în această perioadă dr. Sebastian Bornemisa. Acesta îi va deveni chiar ginere. El va înfiinţa editura LIBRĂRIA NAŢIONALĂ, şi îşi va edita o revistă, COSÂNZEANA, la care au colaborat multe dintre condeiele talentate ale românilor de pe ambele versante ale Carpaţilor.

Treptat, gruparea din jurul LIBERTĂŢII s-a depărtat de Orăştie în cea mai mare parte, membrii ei fiind chemaţi "la trebi mai înalte".In înţelegere cu aceştia, Moţa preia destinele acestui ziar, trecându-1 în proprietate (1908). Acesta va cumpăra şi tipografia în întregime. Din acest moment el transformă LIBERTATEA într-o gazetă poporală, care se adresa în primul rând oamenilor satelor ardelene. Totuşi aria de răspândire este mult mai mare, ziarul fiind citit în America, în mai multe state europene, ajungând până în Africa de Sud.

La cele trei foi amintite mai sus, Moţa mai adaugă după anul 1910 şi un supliment umoristic, BOBÂRNACI. El realizează un adevărat trust de presă.

în activitatea sa el pune accent pe necesitatea "luminării" poporului prin cultură, atribuind presei rolul complementar al şcolii, în condiţiile vitrege, create de politica maghiară, pentru şcolile româneşti. Urmărind stimularea abonării ziarului oferă pentru comunităţile cu cele mai multe abonamente, premii constând în biblioteci de câte 25-30 de cărţi.

Activitatea sa îi aduce însă şi neajunsuri. îi sunt intentate 10 procese de presă, dintre care două iertate în timpul desfăşurării tratativelor fruntaşilor naţionali cu guvernul maghiar. Cel mai răsunător a fost cel dinl903 pentru articolul "A murit Matya şi cu el dreptatea", prilejuit de dezvelirea la Cluj a statuii regelui Matei Corvin. La fel ca alţi fruntaşi naţionali şi I.M.oţa va fi nevoit să se refugieze în România, pentru a se salva. Refugiat în Bucureşti împreună cu S.Bornemisa, se alătură demersurilor celorlalţi ardeleni pentru convingerea opiniei publice şi a guvernanţilor de necesara intrare a României în război. Vor colabora la EPOCA lui N.Filipescu şi la TRIBUNA reânfiinţată de ardelenii refugiaţi. Cei doi vor tipări aici LIBERTATEA şi FOAIA INTERESANTĂ. Dar nu după mult timp acestea îşi vor înceta apariţia, căci proprietarul se va înrola în armata română care trecuse Carpaţii. După răsturnarea de situaţie va ajunge în Moldova. însă nu după multă vreme, împreună cu V.Lucaciu şi V.Stoica, Moţa va pleca în misiune de propagandă pentru cauza românilor ardeleni, în S.U.A. După ce vor participa la mai multe adunări din diferite oraşe americane, unde se găseau în număr mai mare şi români, Misiunea Patriotică Naţională se stabileşte în Cliveland (Ohaio). Aici Moţa editează câteva numere din foile sale, contribuind la actul de propagandă.

întors din America, singur, va rămâne o scurtă perioadă în Basarabia, unde primeşte împreună cu S.Bornemisa, redactarea ziarului CUVÂNTUL MOLDOVENESC, al lui Pan Halipa. Ei vor tipări primul ziar cu caractere latine.

După realizarea măreţului ideal naţional - Unirea tuturor românilor - în aceeaşi lună se întoarce la Orăştie. După aproape trei decenii de activitate, Moţa se vede nevoit să o ia de la început. Astfel va apare din nou LIBERTATEA, cu un nou adaus, sugestiv intitulat PLUGARUL LUMINAT, nelăsând nici un dubiu asupra intenţiilor lui. Dar la fel ca în întreagă lume politică românească, realizarea idealului Unirii produce o criză, datorată absenţei unui ideal comun şi în P.N.R. Chiar şi pe Moţa, credinţa sa de naţionalist îl face să-şi găsească cu greu locul. Va fi o perioadă liderul P.N.R. în Orăştie şi apropiat al conducerii partidului. In această calitate va fi ales deputat în primul parlament al României Mari. Va mai păşi în forul legislativ al ţării, în timpul guvernării Iorga - Argetoianu, atunci în calitate de senator. A mai fost ales şi a treia oară în 1937, pentru Senat, dar cărările murdare ale politicii au schimbat soarta acelui parlament ales.

Crezul său de naţionalist l-a făcut să îmbrăţişeze spre sfârşitul vieţii o mişcare pe care interese străine şi ambiţii meschine au murdărit-o. Fiul său, întemeietor al acesteia a murit luptând în Spania, împotriva comuniştilor, devenind un erou al tinerei generaţii din perioada interbelică.

La moartea sa, protopopul Ioan Moţa a fost cinstit ca o mare personalitate, organizându-se funerarii naţionale. A murit într-o perioadă atât de tulbure (1940), cu sufletul îndurerat că s-a pierdut o parte din trupul sfânt al Ardealului.

Dar ultima lui realizare, pentru oraş, va dăinui prin vremuri. In calitate de protopop, ctitoreşte o măreaţă catedrală, împlinind un vis ce şi-l făuriseră orăştienii încă la sfârşitul secolului trecut. Ne limităm în aceste rânduri să citäm câteva aprecieri ale d-lui col.(r) V.Cugerean, despre această măreaţă ctitorie: "a cărei cupolă larg deschisă şi campanila ce se înalţă semeaţă spre cer au şters veacurile de umilinţă ale modestelor biserici româneşti" (16)

Cei ce l-au petrecut pe ultimul său drum şi-au înscris iubirea şi respectul pe mormântul său:

"Părinte iubitor,
îndrumător neobosit credincioşilor săi
Şi stâlp neclintit neamului său."

NOTE:

1. Libertatea, an VIII, 1909n, nr.25
2. D.Pop - Folclorul literar al TRIBUNEI, in Studii de istorie literară şi folclor, Ed. Academiei R.P.R., fii. Cluj, 1964, p.155
3. Foaia Poporului, anIII, 1895, nr.40
4. ibid., nr.3
5. 1.I.Şerban- H.Rotche, in Apulum, 1988, p.254
6. în Adunarea generală a acţionarilor Institutului tip. MINERVA, din 30 sept. 1895
7. Revista Orăştiei, an I, 1895, nr. 43
8. ibid., an III, 1897, nr. 39
9. Biblioteca Universitară - Cluj-Napoca, Fond. Hossu-Longin, mss4II, vol. VII, f.215
10. după Telegraful Român, anXLVI, 1898, p.343
11. Revista Orăştiei, an II, 1896, nr.48
12. ibid., an.III, 1897,nr.l8
13. ibid., an IV, 1898, nr.16
14. ibid., an V, 1899,nr.l2
15. art. Ignoranţa profanatorilor, în Palia, ani, 1990, nr.6

ARHIVA STATULUI AUSTRIAC - ARHIVA DE RĂZBOI
A 1070 WIEN VII Stiftgasse 2
Wien Ia 4 aprilie 1974

Nr. 25.874/74

D-lui Egon Dörner, strada Beriului nr. 22, Orăştie, ROMÂNIA

Referitor la întrebarea doamnei Gertrud Zapletal făcută muzeului Istoric al Armatei din Wien şi pentru răspunsul cuvenit al Muzeului Etnografic la adresa nr. 4/16.01.1974, transmis nouă, s-au putut întocmi următoarele:

Cazarma provizorie pentru efectivul unui Batalion de cazat, fie al Armatei comune, fie a Landwehrului, pe baza Decretului 33 al legii, a fost construită în anul 1879 în piaţa Magazinului şi a fost ocupată la data de 1 octombrie 1887 şi preluată de o comisie la 12 octombrie de către oraşul Orăştie.

Până la data aceasta şi pe lângă ea mai existau încă 7 cazărmi provizorii în Orăştie, din care: casa lui Hozatschek, a lui Richter şi a lui Orbonaş, clădirea lui Schober şi a lui Wagner. O mare parte

ale actelor Ministerului de Război care ar fi putut da relaţii, au fost distruse, dar în Arhiva Corpului 12 Armată din Sibiu, ar trebui să se găsească mai multe detalii.

Următoarele unităţi militare au avut garnizoană în Orăştie:

în 1750/51:

Regimentul 10 Husari, pe atunci P.M.L.Johann von Beleznay, iar din anul 1814 purta numele de Friedrich Wilhelm II. Regele Prusiei. Acest regiment, a fost înfiinţat la 1741 şi transferat în anul 1751 la Dioseg.

în anii 1769 - 1776:

Regimentul 2 Husari, pe atunci Anton Graf Kalnoky, care a fost înfiinţat de către comunităţile transilvănene în anul 1742. A fost dislocat la Dej în anul 1776.

începând cu anul 1882:

A staţionat în Orăştie Regimentul unguresc 64 Infanterie, înfiinţat în anul 1860.

Completările:

S-au făcut totdeauna din Ardeal, sediul Cercului de Recrutare a fost mai târziu la Deva, din anul 1871 începând la Orăştie.

Garnizoanele de pace:

1860 - Mantua;
1881 - Bjelina (Bosnia);
1861 - Wien;
1882-Orăştie;
1866 -Erlau;
1894 - Sarajevo;
1871 - Cetatea Arad;
1896 -Wien;
1873 - Biserica Albă Ung.
1910 - Orăştie (Szazvaros)

Batalioanele au fost dislocate între anii 1889 - 1914:

Bat.I : 1889 - Alba-Iulia, 1890 - Orăştie, 1893 - Abrud, 1894 - Sarajevo, 1896 - Wien, 1900 - Konjica, 1904 - Tîrgu - Mureş, 1910 - Orăştie.

Bat.II: 1889 - Orăştie, 1890 - Abrud, 1892 - Orăştie, 1900 - Tîrgu-Mureş, 1904 - Konjica, 1907 - Trebinje, 1910 - Orăştie.

Bat.HI: 1889 - Orăştie, 1890 - Abrud, 1892 - Orăştie, 1900 - Tg.Mureş, 1904 - Konjica, 1907 - Trebinje, 1910 - Orăştie.

Bat.IV: 1889 - Sebeş-Alba, 1890 - Orăştie, 1892 - Abrud, 1893 - Orăştie, 1894 - Sarajevo, 1896 - Wien, 1900 - Orăştie, 1912-Abrud.

Companii:

Regimentul 64 a făcut parte din Armata de Nord (Corpul 2 A) Unităţi ale regimentului au intrat în luptă la Salney şi Schurz, întregul regiment la Köngröz. La Blumenau a făcut parte din rezervă, iar Batalionul IV a făcut garnizoană la Kracovia.

în anul 1881/1882, regimentul a fost dislocat în partea de est a teritoriului ocupat, fără a fi luat parte la vreo acţiune.

Soarta Regimentului din primul război mondial nu s-ar putea constata dicât după o muncă asiduă şi pierdere dc timp, întrucât istoricul Regimentului nu a apărut iar Indexul Statului Major Austriac nu se ocupă cu regimente.

DIRECTORUL ARHIVEI DE RĂZBOI,
ss. Winter Wirkl. Hofrat.

OBSERVAŢII:

Adresa nr. 25874 din 4 aprilie 1974 a fost adresată subsemnatului de către Arhiva de Stat Austriac, în urma intervenţiei făcute prin D-na Zapletal, cum se poate constata şi din adresa nr. 270/martie 1974 al Muzeului de Istorie al Armatei Austriccc, care se află în original la Muzeul Etnografic din Orăştie. Adresa de mai sus ale Arhivei dc Stat austriac a fost tradusă dc subsemnatul şi predată în 2 exemplare Muzeului din Orăştie, pentru a fi anexată adresei Muzeului Istoric, nr. 270/1974, aflat la acel muzeu şi folosit la întocmirea istoricului oraşului Orăştie.

Orăştie, 3 mai 1974

Cu stimă,
ss. indescifrabil
(Dörncr)

TRADUCEREA
adresei nr. 270 -M.W./74 al Muzeului Istoric al Armatei
(Institutul de ştiinţă militară austriacă)

Se referă la : Orăştie, dislocarea unităţilor k.k. şi k.u.k. militare.

Istoria cazărmii din Orăştie:

Răspunsul la scrisoarea d-voastră din 1974 - 02.07.

Doamna Gertrude Zapletal, str. Victor Kaplan 7/3 A1220 Wien.

Prea stimată d-nă Zapletal,

La întrebarea unchiului d-voastră, d-nul Egon Dörner, s-a transmis arhivelor statului Austriac fiind de competinţă. Toate întrebările făcute îndeosebi la Istoria Cazărmii din Orăştie. se vor primi de acolo.

O istorie a Regimentului 64 Infanterie k.u.k. se pare că până în prezent n-a fost publicată. Cel puţin şi până în prezent la Arhivele de Război nu se găseşte.

în anexă se transmite o scurtă istorie a Regimentului 64 Inf. sub formă de extras din lucrarea lui Alphons Freiherr von Wredes, având titlul "Istoria armatei k.u.k. şi completate cu datele extrase din Sematizmul pentru Armata şi marina k.u.k.

Garnizoana de pace : (Orăştie)

1890: Ştabul regimentului, Bat. II şi III;
1891 - 1892: Ştabul regimentului, Bat.I şi IV;
1893: Ştabul Regimentului, Bat. I şi II;
1894: Ştabul Regimentului, Bat. II şi IV;
1895 - 1900: Bat. II;
1901 -1910: Bat. IV;
1911: Ştabul Regimentului, Bat. II şi IV;
1912: idem;
1913: Ştabul Regimentului plus Bat. II;
1914: Ştabul Regimentului, Bat. I şi II.

în afara acestora se aflau în Orăştie din partea Reg. 64 Inf.:

1872-1877: Comanda de rezervă şi staţia de recrutare;a regatului 64 Infanterie.

1878-1882-Comanda de rezervă şi de recrutare a R. 64 Inf.;

1883-1914 Comandamentul Cercului de Recrutare a R.64. Inf.

Au mai stat în Garnizoana Orăştie în timpul şi anii:

Regimentul de Husari nr. 10;
1775: - Regimentul de Husari nr. *2;*
: - Regimentul de Infanterie nr. 20;
1876: - Comanda Jandarmeriei teritoriale nr. 10/ Staţiunea de Aripă şi Ploton;
1896: - Batalionul I al Regimentului 62 Infanterie;
1898: - Batalionul II al Regimentului 82 Inf.;
1902: - Batalionul IV al Regimentului 63 Infanterie;
1910: - Batalionul de Vânători nr. 28.

în anexă - una xerocopie **Directorul: indescifrabil**

Adresa poştală: 1030 Wien, Arsenal Ob. 3.1/TEL. 65 06 59
Cont poştal 1407.

NOTA FINALĂ

în anul 1919 a fost înfiinţat REGIMENTUL 92 INFANTERIE având garnizoana în cazarmă la Orăştie.

în perioada celui de al doilea război mondial acesta a participat la luptele de pe fronturile de Est şi de Vest.

1945 - 1949 Parte sedentară. Depozite ale armatei.

1949 - 1989 Unităţi ale Ministerului de Interne.

1989 - 1995 Unităţi ale Ministerului de Interne(Jandarmi)

REGIMENTUL 64 INFANTERIE DIN ORĂŞTIE ÎN PRIMUL RĂZBOI MONDIAL (1914-1918). Amintirile Generalului rez. VASILE BARBU, PETRU SIMEDRU, Dr.ANDREI CRIŞAN şi AVRAM P.TODOR.

de Avram P. Tudor

în fosta monarhie austro-ungară existau vreo 17 regimente de infanterie în care soldaţii români constituiau un număr apreciabil. în 9 din aceste regimente soldaţii români constituiau chiar majoritatea trupei. Cel mai românesc regiment era însă cel din Orăştie, nr. 64, în care numărul soldaţilor era în medie 90% români. Gradaţii, subofiţerii erau în mare parte români şi între ofiţeri încă se aflau în permanenţă un număr apreciabil de români. Altfel nici nu s-ar fi putut face instruirea militară, care se făcea, de obicei, în limba română, întrebuinţându-se termenii tehnici şi comenzile în limba germană, ca în întreaga armată comună, designată prin iniţialele K.u.k.(Kaiserlich und königlich = imperial şi regal sau mai vechiul: cezaro-crăiesc). Pentru reuşita instruirii trupei şi ofiţerii de altă limbă erau obligaţi ca în termen de câteva luni să-şi însuşească elementele limbii române. De foarte mare ajutor la instruirea recruţilor a fost broşura întocmită de sublocotenentul Basil Barbu: Vorschule sau şcoala pregătitoare pentru puşcat... în două ediţii (ultima din 1912) tipărite la Orăştie.

Câţiva ani înainte de izbucnirea primului război mondial, regimentul a fost dislocat după cum urmează: Comanda regimentului cu Batalioanele I şi II, Batalionul sedentar, Cercul de recrutare şi Magazia de mobilizare erau în Orăştie, Batalionul III era în Mostar şi în Trebinje în Bosnia şi Herţegovina, iar Batalionul IV în Abrud. în "Foaia Interesantă" din Orăştie sunt publicate în repetate rînduri cântece cătăneşti, trimise de soldaţii înstrăinaţi în Bosnia, şi au fost reproduse grupuri de "căluşari" în costume naţionale, organizate de soldaţii din Mostar(nr. 40 din 22 sept./5 oct. 1911) şi din Trebinje (nr. 51 din 6/19 dec. 1912). Sufletul acestor echipe a fost căpitanul Dumitru Florian. La Abrud, sublocotenentul Vasile Barbu a organizat o astfel de echipă, care, pe lângă reprezentaţiile date în garnizoana din Abrud, cu ocazia manevrelor din 1913, a dat o reprezentaţie în sala Hotelului Central din Orăştie.

Sublocotenentul Vasile Barbu a servit în regimentul 64 de la 18 august 1908 până la 1 iulie 1917, în timpul războiului cu gradul de locotenent. De la început a fost repartizat la Batalionul IV din Abrud, comandat de maiorul român din Năsăud, Alexandru Bobu. Alţi ofiţeri români din acest Batalion: locotenentul Traian Muţiu din Hălmagiu, sublocotenentul Vancea din părţile Tîrgul-Mureşului, sublocotenentul Nicolae Drăghici şi Sublocotenentul Bogheţ din părţile Oradiei.

Printre alte însărcinări, sublocot. Barbu era însărcinat şi cu instruirea recruţilor, având ca ajutoare pe reangajaţii sergenţi Beju din Sălişte, Petru Socol şi Ion Iancu din Vaidei, mai târziu deveniţi plutonieri majori.

Cu toată interzicerea de a se ceti gazete româneşti, sublocot. Barbu le procura Libertatea de la Orăştie şi Românul din Arad. Şi impresionat de numărul foarte mare de analfabeţi români, din proprie iniţiativă a organizat un curs de alfabetizare, dotând soldaţii cu cele necesare pentru a-şi însuşi scrisul li cetitul, promovând astfel între 1908 - 1914 peste 200 de soldaţi. La început cursul de alfabetizare a fost privit cu suspiciuni de către autorităţi şi de unii ofiţeri străini - dar a învins toate piedicile. Gazeta Foaia Interesantă din Orăştie a publicat cu elogii în 1913 fotografia unui astfel de grup alfabetizat -55 soldaţi cu cărţile în mână şi în mijlocul lor sublocotenentul Barbu. Fotografia a fost reprodusă atunci şi în revista Cosânzeana din Orăştie, în revista vieneză Das Interesante Blatt şi în Almanahul Parohiei Ortodoxe Române din Viena pe anul 1970, p. 51.

La 28 iunie 1914, gazetele au adus vestea asasinării arhiducelui Franz Ferdinand şi a soţiei sale la Sarajevo, la 23 iulie s-a dat ultimat Serbiei şi la 28 din aceeaşi lună a urmat declaraţia de război. Odată cu declaraţia de război, Austro-Ungaria a decretat şi mobilizarea forţelor armate şi a făcut avansări masive de ofiţeri. Batalionul IV din Abrud - ca şi celelalte Batalioane ale Regimentului 64 - a primit echipamentul de mobilizare, vechiul echipament fiind trimis la Alba - Iulia pentru artileria de cetate. Batalionul s-a deplasat pe jos la Orăştie, unde Cercul de recrutare mobilizare pe toţi rezerviştii din judeţ - aproximativ 10000. Din aceştia circa 6000 au fost repartizaţi Batalionului sedentar pentru a încadra cu ei Batalioanele din Orăştie şi pe cel din Trebinje, pentru formarea unui Batalion de marş şi 4 companii de lucrători. Aproximativ 1000 au fost trimişi pentru încadrarea Marilor Comandamente, regimentele de cavalerie şi artilerie, pionierii şi diferitele

servicii ale Marilor Unităţi de pe teritoriul Corpului XII Armată din Transilvania. Restul de circa 4000 mobilizaţi au fost lăsaţi provizoriu la vatră în aşteptarea noilor ordine. Comandantul Batalionului sedentar era maiorul Horak. Lui i s-a ordonat de către comandantul Regimentului colonelul Svetozar Jivanovici, (un sârb extrem de sever) să execute echiparea şi înarmarea tuturor formaţiunilor, să procure alimentele necesare şi să gătească hrana cuvenită. Să constituie trenul de luptă al regimentului compus din 20 chesoane pentru muniţii şi 20 bucătării de campanie, precum şi trenul necesar pentru aprovizionarea chesoanelor şi bucătăriilor de la coloanele Diviziei. Toate acestea rapid şi pe nenumărate. Consecinţa a fost înlocuirea maiorului Horak prin maiorul Bobu, având ca ajutor pe sublocot. Barbu, până la 1 nov. 1914.

Plecarea Regimentului în Galiţia.Bătăliile de la Lemberg(Lwow)

Plecarea pe front - după mărturisirea fostului sergent Petru Simedru - s-a făcut cu muzică şi flori, cu discursuri în care se afirma că cel mult într-o lună războiul se va sfârşi. Şi împăratul Germaniei Wilhelm II profeţia că până la toamnă când cad frunzele, războiul se va termina cu victoria totală a Puterilor Centrale...

La 28 august România a declarat război Austro-Ungariei. Faptul a produs o adâncă deprimare ofiţerilor unguri şi germani - românii în chip firesc şi-au camuflat bucuria firească.

După intrarea României în război contra Austro - Ungariei, starea sufletească a soldaţilor, gradaţilor şi ofiţerilor români din Regiment s-a schimbat radical. Chiar cei ce se distinseseră prin vitejie şi fuseseră în repetate rânduri decoraţi pentru fapte de arme, am fost frământaţi de alte idealuri, şi-au fixat alt ideal: de a-şi servi neamul nu stăpânirea străină, devenită inamică făţişă a intereselor superioare ale neamului. Aşa s-a ajuns la dezertarea în bloc a 4 ofiţeri şi 13 soldaţi şi subofiţeri, urmărind ajungerea şi înrolarea lor în armata română. împrejurările în care s-a făcut dezertarea au fost expuse de sublocot. Andrei Crişan şi plutonierul Petru Simedru în manuscrise,

depuse la Muzeul de Istorie din Alba-Iulia.

Din "Amintirile din Viena" ale Generalului de mai târziu Vasile Barbu, cunoaştem viaţa pe care o duceau "feciorii" Regimentului la partea sedentară în "satul împăratului". Efectivul varia între 600 - 2000 soldaţi şi 50 - 100 ofiţeri. Aci se instruiau recruţii, se recuperau convalescenţii din spitale şi sanatorii şi se formau batalioanele de marş lunare: în octombrie 1918a fost trimis pe front ultimul, al 48-lea Batalion de marş.

în toamna anului 1918, partea sedentară a Regimentului 64 a fost centrul unde s-a organizat formaţia militară românească din Viena, înglobând şi pe soldaţii şi ofiţerii români din alte unităţi şi formaţii militare cu sediul în Viena sau în retragere de pe fronturi. Pentru aceasta detalii se găsesc în seria de articole Revoluţia din 1918 în Viena publicate de Colonelul Traian Popa în România Nouă între 25 dec. 1937 - 4 aprilie 1938.

Partea activă a Regimentului de pe front şi-a urmat destinul caracteristic al întregii armate austro-ungare. Monarhia ajunsese din toate punctele de vedere la fundul sacului: După dezastrul ofensivei de la Piave (15 iunie - 24 iunie 1918), moralul trupei, calitatea materialului uman (tineri de la 17 ani până la bătrâni de 42 ani), ştirile despre stările economice dezastruoase de acasă, înăsprirea relaţiilor sociale şi naţionale din interior, toate au contribuit la subminarea lentă a voinţei de a lupta. După ce Divizia 35(din care făcea parte şi Reg. 64) a fost mutată pe frontul din Franţa, a participat la luptele cu armata americană a lui Pershing şi trupele franceze în punga de la St. Mihiel (sud Verdun).

Felul cum s-a comportat Divizia 1-a caracterizat generalul Ludendorff astfel: "Pe înălţimile de la Combres era o divizie austro-ungară, care ar fi putut lupta mai bine". în amintirile de război ale Mareşalului Hindenburg se spune: "După eşuarea ofensivei din Italia, era clar că Austro-Ungaria nu mai are suficientă forţă pentru a mai repeta o asemenea ofensivă. Aceasta am constatat-o şi din felul cum se comportau diviziile puse la dispoziţia noastră. întrebuinţarea lor imediată era imposibilă în cazul că li s-ar fi cerut o sforţare mai mare. Ele aveau nevoie de refacere, de instruire şi mai ales de echipament...lipsa de rezerve, nesiguranţa politică în interiorul ţării, nesiguranţa politică ce inspirau unele unităţi, au făcut, din nefericire, ca un sprijin substanţial şi decisiv din partea lor pe frontul nostru să fie imposibil..."

Odată cu izbucnirea revoluţiei în interior, Divizia şi deci şi Regimul s-a descompus. A început marea retragere peste Germania, pe jos, fiecare pe cont propriu - toată luna noiembrie.

întorşi acasă, soldaţii, gradaţii, subofiţerii şi ofiţerii activi şi de rezervă ai Regimentului, în majoritatea lor, s-au înrolat în unităţile gărzilor naţionale. La Orăştie s-a organizat un Batalion, detaşamente s-au format în toate comunele, cu misiunea de a înlocui jandarmerie şi poliţia veche care se dezorganizase şi a constitui o forţă armată până la venirea armatei române.

Cu aceasta fiinţarea Regimentului s-a sfârşit. Cei patru ani de război sub steag străin au fost poate cei mai dureroşi ani din trecutul populaţiei judeţului Hunedoara, pierderile de vieţi omeneşti şi de bunuri materiale au fost îngrozitoare şi inutile.

CORUL DELA ORĂŞTIE

Prof. univ. dr. ION ILIESCU

Pe linia relaţiilor artistice ale corului de la Orăştie, anul 1902 aduce împlinirea unei mai vechi doleanţe. Chiar la începutul anului, George Dima vine din nou la Orăştie. Cu deosebită bucurie Libertatea anunţa acest mare concert artistic dat de renumitul bariton Dimitrie Popovici. Sărbătorea pretutindeni la Bucureşti, Braşov, Sibiu dar şi în străinătate unde a concertat, cântăreţul român venea însoţit "de maestrul George Dima, distinse puteri artistice care vor concerta împreună. Programul a cuprins piese în limba română dar şi în limba germană. Cu câteva luni mai târziu vine la Orăştie primadona Operei Române din Bucureşti Irina Vlădaia, care e secundată de forţele locale cum ar fi Maria s.Corvin şi Veturia Corvin, Iosefma Glodariu şi Grigore Savu. Coriştii lui Branga şi unii dintre soliştii locali acumulează noi cunoştinţe în direcţia artei corale şi muzicale, mai puţin pe linia corului bisericesc.

Din nou Popovici - Dima vine la Orăştie în 1904.în patru numere consecutive Libertatea comenta acest concert la care "tot jurul şi chiar localităţi mai îndepărtate de O răştie vor grăbi a folosi prilejul pentru a asculta un concert artistic de primă forţă.

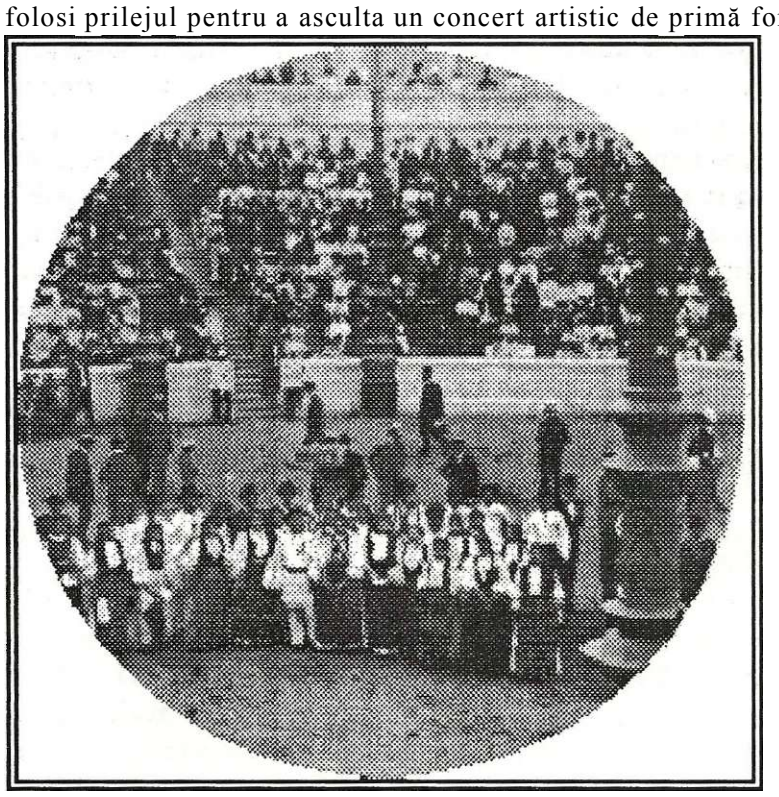

Turneele lui Dima "mândrie naţională" au avut un rol de seamă în viaţa corului de la Orăştie.După Dima concertează la Orăştie cântăreţul Nicolae Corfescu. în acest context se încadrau şi strădaniile corului de la Orăştie. Reuniunea română de cântări continuă să concerteze mereu cu alte noi programe pe care presa ardeleană le comentează ca izbânzi ale artei noastre muzicale. Corul condus de Ioan Branga era în mod sigur pe drumul unui nou avânt. Corul era alcătuit acum din elemente muzicale de cea mai bună speranţă. Cât priveşte concertele reuniunii ele devin tot mai elevate. Dirijorul atrage noi elemente adică "cântăreţi şi cântăreţe din inteligenţa locală împreună cu voci alese din popor". în acelaşi timp experienţele pe care le-au acumulat coriştii de la artiştii profesionişti au contribuit desigur la pregătirea corului care în 1906 va lua parte la un eveniment artistic. înainte însă de a pleca la Bucureşti, un act de curaj civic dar şi de mare răspundere artistică, Reuniunea de cântări din Orăştie se pregăteşte intens concertând cu un repertoriu nou şi variat de mai multe ori la Orăştie. Corul de la Orăştie va ajuta Gimnaziul din Brad prin fondurile acumulate la unele concerte consacrate special pentru acest lucru. Alte concerte vor urmări însă şi obţinerea unui venit pentru fondul reuniunii. Din această perioadă a efervescenţei corului datează şi "prestarea corului reuniunii cu orchestră aleasă din muzicanţii din loc". Corul lui Branga ajunge la un adin culmile sale deoarece este puternic, sigur pe execuţie, cu sensibilitate în interpretare, toate acestea fiind un rezultat firesc al eforturilor depuse cu dăruire şi dragoste.

La Bucureşti, formaţia de la Orăştie a întâlnit şi pe distinşii animatori ai creaţiei muzicale româneşti: Ioan Vidu, Gheorghe Cucu, D.G.Chiriac etc. în urma concursului, reuniunea de la Orăştie a fost distinsă cu "Diploma de onoare" şi "Medalia de aur" iar Ioan Branga de asemenea a primit personal "Diploma de laudă" şi "Medalia de aur". Era cel dintâi spectacol dat în afara graniţelor judeţului Hunedoara şi totodată un remarcabil succes. Iată cum este descrisă prezentarea corului la Bucureşti: "A urcat pe scenă corul de la Orăştie, dirigent Ioan Branga îmbrăcat în portul

de la Orăştie, femeile cu cătrinţe ţesute în chip măestru, foarte bogate în culori şi cu pieptare de piei şi şorţuri largi, asemenea de ţesătură. Bărbaţii în pantaloni albi strâmţi, cămaşă lăsată peste şolduri în jos afară şi cojoc de miel în spate. Lumea se îndesa şi mai tare să vadă frumosul port. Portul de la Orăştie arăta ceva nou, original şi de tot frumos". în ceea ce priveşte interpretarea bucăţilor pe care le-a cântat această formaţie original costumată, se spunea "iar mândrele lui purtătoare şi voinicii lui purtători s-au produs (cu cele două cântări câte li s-a cerut a cânta) în chip desăvârşit, plăcut, uriaşul public care a silit pe orăştieni să chiar repeteze piesa a doua Mândruliţă de demult de George Dima". Succesul reuniunii de la Orăştie adăuga la tradiţia culturală şi renumele muzical. Trudind cu abnegaţie coriştii şi dirijorii au obţinut pe merit recompensa ce li s-a acordat. Prin acest succes Orăştia îsi aducea cu anticipare contribuţia modestă la marele eveniment al Unirii din 1918.

în urma prestigiului pe care-1 obţine la Bucureşti, corul se prezintă cu programe tot mai bogate, cu o tematică mai variată pentru ca astfel să adauge la strădaniile de până atunci alte noi succese. Astfel, concertul pregătit după reântoarcere, după aprecierile cronicarilor erau un triumf căci se spunea: "Nici unul din concertele trecute nu se poate întrece în reuşită cu cel de acum". Nu era vorba numai de concursul unui cântăreţ străin care primeşte să cânte în compania orăştienilor, de muzica militară care a acompaniat acel concert, ci şi de arta interpretativă a corului.

în acelaşi timp, Orăştia atrage artişti de seamă cum ar fi Adelina Piso, apoi pianista care a concertat la Viena, Lipsea, Berlin etc., Aurelia Cionca, cântăreţul N.Brătianu şi chiar Agata Bîrsescu. Cu alte orizonturi şi ştiind să tălmăcească la un înalt nivel creaţiile cântecului nostru popular, corul de la Orăştie va începe acum în mod mai organizat o serie de excursii şi deplasări în localităţile din jurul Orăştiei. Cu aceste spectacole "se ţinteşte a trezi şi în poporul din acele comune dorul de muzică corală şi făcând o împintenare de a-şi organiza tineretul în coruri bisericeşti şi laice. Corul de la Orăştie sprijinea practic activitatea altor coruri şi dintre deplasările făcute presa comenta favorabil pe cele efectuate la Şibot apoi la Poiana Sibiului, la Geoagiu etc. Sprijinind activitatea altor coruri amatoare, Reuniunea de cântări din Orăştie a acordat un ajutor şi formaţiilor din oraş care cu intermitenţă prezentau unele programe. Este vorba de seratele meseriaşilor intitulate"Serate muzicale", corul Şcolii române şi corul bisericesc. în 1909 se dă un concert în favoarea atelierelor de la Orăştie. Este vorba de atelierul de ţesătorie patronat de Reuniunea Femeilor Române din Comitatul Hunedoara. Corul reuniunii prezintă ,însă, unele concerte şi pentru fondul propriu. Concertul acesta ultim a fost "o mareaţă manifestare culturală românească". Probele pentru amintitul spectacol s-au pregătit îndelung şi astfel corul a obţinut o producţie superioară.

CORUL CASEI DE CULTURĂ

Munca perseverentă în domeniul coral şi formaţia principală care a desfăşurat în continuu o neobosită activitate rămâne totuşi corul "Casei de cultură". Precizăm că acest cor se realiza prin reunirea talentelor din oraş, dar şi cu participarea coriştilor de la Fabrica chimică, "Vidra", Cooperaţie, cadre didactice, muncitori, funcţionari etc.

Centru puternic al mişcării coral-artistice, Casa de cultură "Ion Budai Deleanu" din Orăştie reuşeşte după 1951 să devină un adevărat focar de cultură. începând din 1951 când, ca dirijor, director şi îndrumător a fost profesorul Ioan Popa, corul a participat la toate manifestările raionale, regionale şi interreginale ale concursului echipelor artistice de amatori. încă din 1951 ia premiul al II-lea pe regiune. Acelaşi loc 1-a ocupat corul de la Orăştie şi la "Festivalul regional al tineretului".

între iniţiativele de prestigiu şi care au fost realizate remarcabil câteva sunt adevărate momente cruciale în istoria corului de la Orăştie. Este vorba de punerea în scenă a operetelor Crai Nou de Ciprian Porumbescu, în 1957, şi Ana Lugojana de Filaret Barbu în 1960. Privită cu multă simpatie şi căldură de masa iubitorilor de teatru şi muzică, opereta Crai Nou a fost prezentată la Orăştie, Alba-Iulia, Deva.

Ansamblul acesta compus din orchestră, solişti şi cor nu s-a destrămat, ci a muncit intens pentru a oferi publicului şi închegate spectacole semisimfonice. Materialul Elogiul unui concert relatează veridic strădaniile pentru a realiza această ieşire. "Spectacolul prezentat a fost temeinic pregătit prin nenumăratele repetiţii care s-au ţinut în decursul a 4 luni de zile. De la procurarea partiturilor şi scrierea notelor, pentru fiecare instrument în parte, la pregătirea corului, instruirea

soliştilor, ansamblarea formaţiei şi până la preocupările pentru regie şi costumare, toate greutăţile au fost rezolvate de cei doi inimoşi conducători ai formaţiei: dirijorul Francisc Rojnavschi şi directorul Casei de cultură Popa Ioan (care era totodată şi primsolist al orchestrei).

Articolul evidenţia apoi piesele reuşite ale orchestrei, pe soliştii unor arii destul de pretenţioase, subliniind că"trei solişti sunt muncitori la fabricile din localitate", iar despre spectacol, în ansamblu mai citäm cuvintele: "prin execuţia corectă a bucăţilor atât de frumoase, prin conducerea sigură şi cu mult temperament al dirijorului, prin varietatea bucăţilor interpretate de solişti, cor sau orchestră, spectacolul s-a ridicat la înălţimea unui concert care ar putea fi prezentat chiar pe scene mai pretenţioase.

Cu această avântată însufleţire, în 1960, colectivul Casei raionale de cultură reunind toate forţele muzicale corale din oraş va pune în scenă opereta Ana Lugojana. Opereta a fost pregătită în timp de 6 luni şi ea a chemat la rampă un ansamblu de peste 120 de persoane. Spectacolul de premieră a fost primit cu multă căldură de public. Casa Creaţiei Populare analiza într-un amplu articol succesul artiştilor amatori de la Orăştie: "Ca să relevăm din cei care au susţinut spectacolul, lista lor nu s-ar opri până la 120, adică toţi. Fiecare dintre ei are părticica de muncă în realizarea acestui eveniment cultural artistic din Orăştie. Danciu Voichiţa a adus în scenă o Ană plină de talent muzical, de sensibilitate melodică... Balog Alexandru se integrează cu succes în cântăreţul Iancu", şi pe rând erau amintiţi de bine Virgil Pîrvu, Zoltán Piroş, David Doina, Ion Iliescu, Ioan Ciolna, Neli Căstăianu, Vaier Vlad, precum şi coriştii Doina Popa, Maria Loiş, Sofica Andrei, Victoria Buciuman, Nicolae Gheorghe, Ilie Poienaru, Gh. Oprea, Petre Pricăjan şi alţii". în realizarea spectacolului o reală contribuţie au adus-o şi Cornelia Secărea, care a făcut regia, Maria Barbu maestră coregrafică precum şi Manole Secui care semnează scenografia.

Revenind la spectacolele prezentate la Orăştie cu Ana Lugojana reamintesc faptul că două reprezentaţii au fost realizate în compania soliştilor Operei române din Cluj: Lia Hubic, artistă emerită şi Cornel Fănăţeanu, lauriat a mai multor concursuri internaţionale de canto, care au primit să interpreteze în cadrul formaţiei rolurile Anei şi al lui Sandu. Faza regională a concursului a avut loc la Orăştie. Ca semn de preţuire a iniţiativei, la acest concurs a venit şi compozitorul Nicolae Kirculescu care tocmai se afla în regiune. Surprins de îndrăzneala orăştienilor, dar înţelegând că şi formaţiile de amatori simt nevoia de a realiza lucruri mai deosebite, compozitorul Kirculescu a exclamat: "mă inchinîn faţa acestui colectiv erou". Concursul regional s-a soldat cu premiul I, dar şi cu angajamentul colectivului de a depune noi eforturi pentru creşterea şi perfecţionarea sa în problemele interpretării artistice. A urmat faza interregională la Braşov, unde orăştienii au cules pentru munca lor vii aplauze cucerind şi aici locul întâi. în legătură cu spectacolul dat la Braşov presa locală remarca: "E o cinste pentru artiştii amatori din regiunea Hunedoara faptul că una din putemicile lor formaţii - ansamblul artistic al Casei de cultură din Orăştie - a fost deschizătoarea concursului, cu opereta "Ana Lugojana" de Filaret Barbu. Meritul acestui colectiv e cu atât mai evident cu cât în concurs nici una din celelalte regiuni participante n-a promovat acest gen al artei, care pune în faţa amatorilor probleme complexe şi greu de rezolvat. în regia prof. Cornelia Secărea, dirijor prof. Ioan Popa spectacolul cu "Ana Lugojana" a satisfăcut pe spectatori. Nu putem trece cu vedere ajutorul calificat dat de regizorul Viorel Gomboşiu din Cluj, precum şi sprijinul moral şi artistic al autorului operetei, Filaret Barbu, care a petrecut în mijlocul formaţiei orăştiene vreo câteva săptămâni. în scrisoarea de felicitare expediată de Filaret Barbu după faza interregională de la Braşov se arătau motivele reale pentru care a fost admisă formaţia: " felul cum s-a prezentat corul, rolurile comice, regia excelentă a piesei, precum şi munca uriaşă a dirijorului". Luându-şi sarcina de a aduce personal anumite îndreptări, Filaret Barbu comunica profesorului Ioan Popa că va veni la Orăştie pe la sfârşitul lunei iulie. "Despre felul cum vom lucra vom discuta acolo nu mai puţin şi despre fixarea repetiţiilor. Trebuie să fim la înălţime". Scrisoarea se încheia cu rândurile "felicitările mele întregului ansamblu care deocamdată va trebui să facă o pauză şi să se odihnească".

La Bucureşti, aprecierea juriului a încununat eforturile colectivului de la Orăştie; premiul al II-lea pe ţară la operetă (premiul I nu s-a acordat nimănui). Este în afară de orice îndoială faptul că Ana Lugojana va rămâne o amintire frumoasă, atât pentru ansamblul operetei cât şi pentru publicul spectator. Venirea în sânul formaţiei a unor oaspeţi, artişti de înaltă ţinută, a constituit o cinste pentru ansamblul Casei de cultură din Orăştie. Se cuvin reţinute cuvintele de apreciere pe care le spunea Lia Hubic: " Este uimitor să vezi cum oameni cu profesii diferite care nu cunosc în majoritatea descifrarea partiturii, au reuşit să înveţe un rol întreg, cum aceştia se mişcă în scenă, fără

a-şi face probleme din atenţia distributivă pe care un artist trebuie să o aibă în timpul spectacolului şi mai presus de toate dăruirea pe care o pun în fiecare vorbă, în fiecare melodie. împletirea elementului tineresc cu judecata preţioasă a vârstnicilor, dă tuturor acelora care vă urmăresc încrederea într-un bun început". în legătură cu corul, Lia Hubic spunea: "Prospeţimea cu care cântă corul, intonaţia corectă şi rezolvarea justă a problemelor ivite în descifrarea partiturii dă garanţia unor noi succese."

Prin îndrăzneala şi reuşita ei, această realizare constituie un eveniment deosebit care va rămâne în istoria corului de la Orăştie. Despre spectacolele date în anii 1960-1961, despre concertele cu Ana Lugojana, despre ieşirile corului la radio şi televiziune au scris Tribuna din Cluj, Gazeta învăţământului, Scînteia Tineretului, Finala concursului al VI-lea Bucureşti, îndrumătorul cultural şi alte organe de presă.

Text reprodus, în selecţie, din volumul "Corul de la Orăştie", editat de Comitetul pentru cultură şi artă al judeţului Hunedoara 1968

UN DRUM LA CETĂŢILE DACICE DIN MUNŢII ORĂŞTIEI

Ioan Conea

Titlul s-ar părea că anunţă ceva cam de domeniul legendei sau al fanteziei. El prinde, totuşi, cea mai vie şi istorică realitate, iar realitatea aceasta o formează cetăţile dacice - ale lui Burebista şi Decebal - din Munţii Orăştiei. Şi nu aşa că aţi tresări, dacă v-ar spune cineva că le-aţi putea privi şi dumneavoastră, mâine şi poimâine chiar, dacă aţi vrea, acolo unde se găsesc ele, în Carpaţii Orăştiei?

Permiteţi, drept aceea, unuia care ieri a coborât de pe ele pentru a patra oară în vara aceasta, permiteţi-i să dea câteva date şi să dăruie câteva din impresiile de neuitat cu care vine de acolo.

Nu demult, scriam despre Ţara Haţegului şi lăudam cum puteam mai mult minunata înfăţişare şi alcătuire a pământului ei, ca şi comoara de vache istorie românească ce zace în acest magnific rotocol de munţi. Spuneam că e o nestemată a pământului românesc.

Acum, însă, când se îmbulzesc sub ochi peisajele în cadrul cărora odihnesc, ca un stol de păsări obosite, ruinele cetăţilor din munţii de la Orăştie, am dori din suflet să găsim cuvinte care să fie şi mai de laudă decât acele pentru Ţara Haţegului...

Stau acolo, în Munţii Orăştiei, cetăţile celor doi regi mari: Burebista şi Decebal. Unii poate tot mai cred şi astăzi că Sarmizegetusa lui Decebal a fost aceea care s-a dezgropat la Grădiştea de Haţeg, la hotarul dintre Ţara Haţegului şi Banat. E mult, însă, de când s-a spus şi s-a dovedit că umbra marelui rege pluteşte pe alte meleaguri; că altul este locul, pe care odihnesc ruinele Sarmizegetusei lui; că Sarmizegetusa din Haţeg e Sarmizegetusa lui Traian, capitala Daciei romane; că Sarmizegetusa lui Decebal a fost una de munte, în cel mai plin înţeles al cuvântului, pe când cea a lui Traian a fost o cetate de şes, aşezată în Ţara Haţegului, la marginea de apus a acesteia, pe când a lui Decebal a fost în marginea ei de vest, pe coamă de munte, într-un ţinut vecin cu ŢaraHaţegului.

Plecând din Bucureşti treci Carpaţii şi după ce trenul te poartă spre vest ajungi la Orăştie. Aici te dai jos şi pleci mai departe spre apus şi miazăzi. Şoseaua duce pe mal de apă curgătoare şi o străjuiesc, în dreapta şi în stânga, înălţimi. Sunt ridicăturile ultime, prin care pier în valea Mureşului - Munţii Sebeşului, sau, mai bine spus, ai Orăştiei.

Ai împlinit aproape douăzeci de kilometri de drum şi iată că valea, largă şi plină de sate până acum, se închide dintr-o dată. Cauţi cu privirea să vezi pe unde anume iese, din munţi, apa râului care până acum domnise peste o vale atât de largă. Atât de mult s-a strâmtat valea. în faţa ta, o sumă de înălţimi de formă conică. Mici munţi, pe care poporul îi numeşte: Cetăţuia, Ciocuţa, Cetăţuia înaltă, Faeragul, Blidariul.

Iată-le, aşadar. Fiecare din ele poartă pe creştet ruinele unei cetăţi sau cetăţui. Dar cea de pe Cetăţuia a fost, prima, complet dezgropată. Să urcăm, deci, pe Cetăţuia. Drumul se întoarce ca un şarpe pe după trupul ei. După o jumătate de oră de mers, iată cum din dreptul cetăţuii se desprinde o terasă lată de zece metri şi care merge şi-i dă ocol jur-împrejur. Bordura terasei o formează un val de pământ. Şi una şi alta sunt opera mâinii omului. într-un loc s-a făcut o secţiune - săpătură în curmezişul valului - spre a i se vedea construcţia. Dar iată, ceva mai încolo, ziduri de piatră uriaşă, tăiată cubic. E unul dintre turnurile de apărare, care stăteau de pază, din loc în loc, în lungul valului. Urci mai sus şi dai de altă terasă. Apoi de alta. Dar acestea nu sunt întregi - să dea, adică, ocol micului munte, ci sunt numai fragmente. Acolo unde coasta muntelui a prezentat o ieşitură, omul a transformat-o, exagerând caracterul ei de treaptă sau de poliţă crescută în coasta muntelui, şi a facut-o terasă, suport pentru ziduri sau turnuri de cetate. Pe unele, însă, s-au descoperit elementele unor construcţii care par a fi fost temple sau altare de jertfa. Dar, iată în faţa noastră, o minunată scară de piatră. Ea duce sus, în vârf. Şi vezi, cum vârful e retezat şi prezintă o suprafaţă perfect plană, eliptică. La extremităţi, pe acest măreţ platou care încununa creştetul muncelului, şedeau de pază două turnuri, lucrate din piatră şi cărămizi nearse.

Dar nu e nici în competenţa noastră şi nu e nici locul să facem aici o expunere a tehnicii şi a sistemului de construcţie de cetăţi, pe care le-au dat la iveală săpăturile; altceva vrem noi: să arătăm în ce cadru de măreaţă şi strategică natură au fost înălţate aceste cetăţi. Spuneam că pe cinci trunchiuri de acestea conice, pe cinci din stolul de înălţimi care închid şi păzesc aici intrarea spre munţii din spate, odihnesc tot atâtea grupuri de ruine de cetăţi sau turnuri de pază.

Dacă, din vârful cetăţii pe care ne-am suit, îţi îndrepţi privirile spre Orăştie, ai în faţă următorul tablou: din picioarele Cetăţii şi până la Orăştie duce, desfacându-se tot mai largă, valea râului Costeşti, numit aici astfel după satul din poalele Cetăţuii. De o parte şi de alta, şir de înălţimi. Şi la Orăştie, în zare, lunca Mureşului; dincolo de acestea, zidul Munţilor Apuseni.

Cetăţile, câteşicinci, aveau meirea să închidă calea unei năvăliri dinspre Orăştie şi Mureş, Vederea aleargă de pe ele, cum am spus, până pe spatele Munţilor Apuseni. Inamicul putea fi zărit cu mult din vreme şi pe cetăţi era suficient timp să se ia toate măsurile până la sosirea lui. Iar în spatele cetăţilor stau astăzi, ca şi atunci, Munţii Şureanului, reazim şi refugiu de ultimă nădejde.

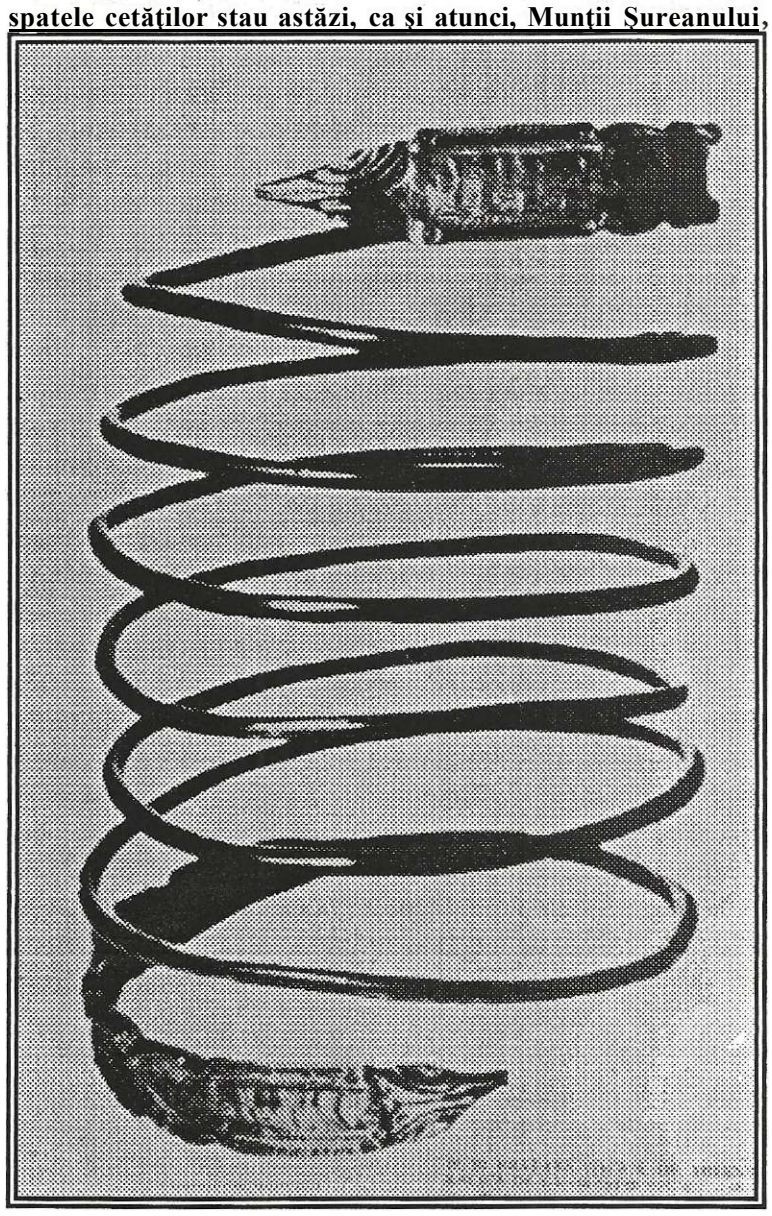

Nădejdea asta, însă, era propriu-zis în altă mare cetate: aceea de la Grădiştea Muncelului. în adevăr, dacă te sui pe cel mai înalt din cele cinci muncele purtătoare de cetăţi, pe Blidariu, privirea prinde spre miazăzi o magnifică privelişte. O lume imensă de munţi. Privirea lunecă din coamă în coamă tot mai departe spre miazăzi, până se opreşte în zidul Parîngului. Dar iată, colo mai spre stânga, cu coamă pleşuvă, stă culcat în soare muntele Muncelul. De aici şi până acolo sunt peste 20 km. Numai munţi de aici şi până la el. Şi tocmai acolo, pe versantul de miazăzi al Muncelului (1507 m), la peste 1000 m altitudine, era cetatea - marea, regeasca cetate a lui Decebal. Cele cinci de la Costeşti erau cetăţi de avangardă, după cum de avangardă mai era şi cea de pe Muntele Piatra Roşie - la vreo 10 km mai spre sud de Costeşti, în plin munte şi ea. Căci era un adevărat sistem de cetăţi, precum vedeţi, dispuse în triunghi: baza triunghiului era spre nord, având la capete Costeştii şi Piatra Roşie, iar vârful lui în Grădiştea Muncelului, iar nădejdea şi reazimul din urmă era, cum am spus, în cea de pe Muncelul.

studiu publicat asupra ei de cel care a dezgropat-o, ea e căpetenie şi capitală a unui mare stăpânitor. Mergeţi pe jos,

Veniţi o clipă cu gândul şi la Grădiştea Muncelului. într-un mic caracterizată ca fiind: fost refugiu de din Costeşti şi până acolo, o zi de vară întreagă. E şi acolo un fel de uriaşă poliţă sau terasă naturală, prinsă pe versantul sudic al muntelui. Pe ea a fost zidită cetatea de dimensiuni impresionante, după acelaşi sistem ca şi cele de la Costeşti. S-au descoperit acolo urme de porţi monumentale; s-au descoperit, după aceea, ziduri şi coloane lucrate din andezit - piatră foartedură, adusă tocmai de la Deva. Dar ceea ce impresionează cel mai mult la Grădiştea Muncelului este acel monument în formă de cerc, prins în zid dublu de piatră, cu diametrul de 30 de m şi cu o suprefaţă de 700 m^2 şi a cărui vatră din mijloc, de prea multe focuri ce au ars pe dânsa, s-a transformat într-un strat de cărămidă de zece centimetri grosime. Evorba de un sanctuar în legătură cu cultul Soarelui. Şi gândul te duce la tracii care-şi cinsteau zeii lor pe vârfuri de munţi prin focuri mari, adevărate incendii. Dar de ce să mai insistăm? De ce să încercăm a prezenta în cuvinte locuri care nu se pot cuprinde şi simţi în toată măreţia lor decât văzute la faţa locului?

Cine, în adevăr, poate aduce şi poate înfăţişă, în imagini de vorbe, cadrul acela de munţi, cetăţile pe care le-am numit mai sus ale lui Decebal şi Burebista?

Să transcriem aici câteva cuvinte din studiul profesorului, care a făcut acolo săpături: "în secolul IV î.e.n., când puterea macedoneană ajunge la Dunăre, o dată cu cetăţile de la Costeşti, Dacii construiesc, după aceleaşi principii, şi pe aceea de la Grădiştea Muncelului, însă într-un stil mai mare, aceasta fiind cea mai importantă din toate, şi fiind reşedinţa unui şef mai mare peste şefii triburilor din celelalte cetăţi. Porţile monumentale şi construcţiile de andezit ne duc cu gândul la o epocă de mare înflorire. Gândul ne duce la epoca lui Decebal, pe care trebuie să ni-l închipuim ca pe un stăpânitor, care înţelegea să se impună, atât duşmanilor cât şi aliaţilor, nu numai prin strălucirea calităţilor lui sufleteşti, ci şi printr-un exterior impresionant, în primul rând printr-o capitală demnă de măreţia planului pe care vroia să-l înfăptuiască".

Aşadar, cetatea lui Decebal şi a lui Burebista. S-a spus în trecut că Sarmizegetusa lui Decebal ar fi fost acolo, în Grădiştea Haţegului. Ea poate fi orice, numai Sarmizegetusa lui Decebal nu. Nici o cărămidă nici un cui dacic - ca să spunem aşa - n-a fost găsit în săpăturile de acolo. Şi mai interesant, însă, e altceva: sunt peste 90 de ani de când Mommsen, marele istoric, a spus, cel dintâi, acest lucru: "Nu căutaţi Sarmizegetusa lui Decebal la Grădiştea Haţegului, că ne e acolo. Căutaţi-o în Munţii Orăştiei, că acolo e şi acolo aşteaptă ea a fi descoperită".

Ţara Haţegului are drept hotar spre răsărit apa Streiului. Şi încă o dată, dincolo de Strei, spre răsărit, se întind Munţii Orăştiei, pe care stau cetăţile dacice. Dar mai e ceva. Lângă una din aceste cetăţi - cea de la Piatra Roşie - e marea şi vestita peşteră a Cioclovinei, în care s-au găsit urme bogate de viaţă omenească din epoca paleolitică. încă de pe atunci, deci, erau locuiţi aceşti munţi. Iar învăţatul Eugene Pittard, profesorul de la Universitatea din Geneva, scrie undeva că: nimic nu ne împiedică să admitem că seminţia de oameni care locuia pe pământul românesc cu trei mii de ani î.e.n. este aceeaşi cu populaţia care mai târziu, încoace, apare în istorie, în aleleaşi locuri, sub numele de daci.

Oare ce ne împiedică să admitem că aceste populaţii, amândouă la un loc, sunt descendentele directe ale celei caretrăia şi mai înainte în peştera de la Cioclovina?

Deci: populaţie paleolitică; apoi, una neolitică, apoi una dacică - toate descinzând una din alta şi trăind pe un neântrerupt fir de viaţă etnică autohtonă. Şi mai e ceva: între cetăţile de la Grădiştea Muncelului, Piatra Roşie şi Costeşti, se risipesc în soare o sumă de sate, în plin munte. Aici trăiesc bătrâni cu numele de Basarabă, purtători ai unor străvechi tradiţii. Iată, aşadar, încă o verigă de continuare în lanţul istoriei româneşti, pe acelaşi petic de pământ. Triunghiul de munţi, de care am vorbit, e locuit de o populaţie statornică, în sate risipite pe zeci de kilometri. Sate în plin munte: Tîrsa, Cioclovina, Grădiştea de Munte, Măgurenii etc. Iar arheologii au găsit şi alte suficiente urme de vechi aşezări rurale în aceiaşi munţi. Aceste locuri, deci, au rămas la fel de populate ca în vremea când romanii se luptau cu dacii pe aceste meleaguri.

Florus spune despre dacii acelei vremi că trăiau nedezlipiţi de munţi, după cum spune şi Plinius că "în vreme ce sarmaţii gonesc călări pe câmpiile din poalele Carpaţilor, dacii ţin munţii".Şi astăzi, în exact aceleaşi locuri, românii din satele pomenite se ţin şi ei ca lipiţi de munţi.

Lucrurile nu s-au schimbat deloc, aşadar, şi viaţa s-a ţesut neântreruptă, din vremurile acelea şi până astăzi. Istoricul Dio Cassius spune că romanii, în cel de al doilea război cu dacii, au trebuit să cucerească munte după munte şi cetate după cetate. Lucrul acesta nu se putea petrece decât acolo, în petecul de pământ de care am vorbit, pentru că el, numai, îndeplineşte condiţiile unei astfel de descrieri. Iar ultimul act din epopeea eroică a lui Decebal alt n-are unde să se fi petrecut, decât acolo sub zidurile marei cetăţi de la Grădiştea Muncelului, în plină inimă de munte. A crescut astăzi pe ea o pădure de fagi uriaşi. E, în adevăr, pădure seculară acolo, crescută pe ea, şi vezi cum pe alocuri câte un fag puternic a desfăcut zidul cetăţii, crescând şi înfigându-şi rădăcinile între pietrele zidului.

Acum, când ruinele dacice din Munţii Orăştiei sunt date la lumină, să nu rămână şcolar şi tânăr studios în ţară, care să nu meargă măcar o dată, să vadă şi să se închine la străvechile ziduri.

Text reprodus din volumul "Plaiuri Carpatice", Editura Sport-Turism, 1984, pag. 111-117

SIGILIUL ROMEI ÎN ZONA ORĂŞTIEI

Dr.Vasile Moga
MUZEUL NAŢIONAL AL UNIRII
Alba Iulia

în "cartea de capătîi a fiecărei naţii" cum este, îndeobşte, calificată istoria, ţinutului Orăştiei, al centrului urban propriu-zis şi al localităţilor rurale "răsfirate"de-o parte şi alta a Apei Oraşului, s-a făcut remarcat, în primul rând, ca leagăn al civilizaţiei dacilor, prezenţi în cetăţile şi aşezările dezvoltate în vechea vatră a Sarmizegetusei Regia.

înfrângerea rezistenţei acestui neam, distrugerea fortificaţiilor, a sanctuarelor şi satelor, în timpul razboaielor daco-romane de la începutul veacului al II-lea al erei creştine, nu a însemnat nici aici, ca nici în alte părţi ale Daciei, curmarea bruscă a vieţii.Investigaţii arheologice, descoperiri fortuite, păstrarea unor toponime ş.a. sunt argumente că odată intrate sub incidenţa amprentei romane şi aceste locuri au cunoscut avantajele culturii latine. După părerea noastră, astăzi, pot fi sesizate trei etape ale pătrunderii "Romei" pe meleagurile sudorăştiene.

O primă etapă corespunde fazei clasice a civilizaţiei dacice când, urmare a legăturilor şi schimburilor comerciale, negustorii din mediul italic (şi poate şi negustorii daci) sunt prezenţi pe piaţa capitalei şi a aşezărilor din jurul ei, cu produse de calitate superioară, constând din ceramică, ori obiecte din bronz, în vreme ce moneda în circulaţie era denarul roman republican şi imperial, pe care dacii îl vor imita, aşa cum o probează ştanţele monetare descoperite recent în atelierul monetar descoperit la Sarmizegetusa.

Cea de a doua etapă este legată direct de înaintarea coloanelor romane din timpul încleştărilor dintre cele două armate când, odată pătrunşi în centrul sistemului defensiv al statului dac, romanii îşi ridică vestitele castre de marş (descoperite şi cercetate, printre altele la Luncani-Târsa, Troian-Cioclovina, Costeşti-loc Grădişte, Jigorul Mare,Comărnicel, Vârfu lui Pătru) menite să împresoare capitala.

în sfârşit, ultima şi i-am spune la fel de importantă dovadă a prezenţei romane în zonă, corespunde secolelor (II-III).Din acest interval, în care Dacia fusese organizată ca provincie imperială, datează, între altele, descoperirile mai vechi sau mai recente de la Sarmizegetusa Regia (refortificarea de către romani a incintei şi lărgirea acesteia) şi cele de pe terasele de pe locul numit "sub Cununi" unde au apărut, pe lângă materiale ceramice romane, două inscripţii votive închinate Victoriei Augusta (monumentul, cunoscut de mai multă vreme a fost văzut şi de noi în curtea imobilului din. str.-N.Bălcescu, nr.56 din Orăştie) şi zeului Apollo, datând din a doua şi respectiv prima parte a secolelor II-III,cu informaţii despre istoria politico-militară a Daciei traiane, ceea ce l-au determinat pe prof.univ.dr.I.Glodariu de la Cluj să opineze că aici poate fi plasată antica localitate Ranisstorum, loc în care în care învigătorului Daciei i s-au prezentat rămăşiţele viteazului Decebal.

în aval de Apa Oraşului,pe teritoriul localităţii Orastioara de Sus, s-a constatat existenţa unui castru roman ce a găzduit o unitate auxiliară (Numerus Germanicianorum Exploratorum) şi,temporat, detaşamente din legiunea XIII Gemina, trupe ce şi-au marcat prezenţa prin inscripţii şi materiale de construcţie (cărămizi) cu însemnele lor abreviate (NGE, LEG XIIIG, LEG XIII GE).

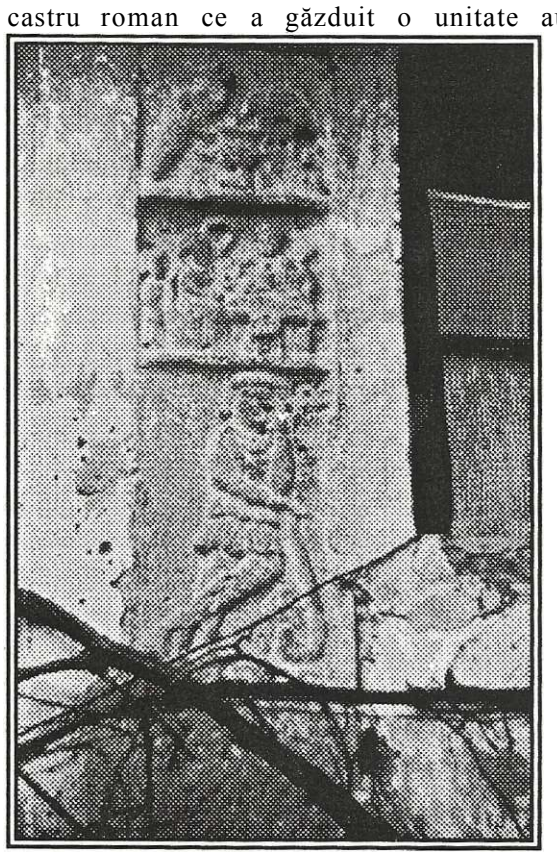

Şi tot în acest context este cazul să semnalăm descoperirile de la Beriu. în urmă cu 30 de ani, la aproximativ 1.00 m. de podul mare a ieşit la iveală o lespede funerară (vezi desenul cu întregirea epigrafei) ce atestă prezenţa în vatra satului a unei ferme agricole, de tip villa rustica, aparţinând unui veteranus (numit Geminianus) eliberat din efectivele legiunii XIII Gemina de la Apulum (Alba Iulia) şi stabilit împreună cu familia în acest loc.închinat soţiei, decedată la vârsta de 28 ani, monumentul epigrafic reprezintă cea mai concludentă dovadă a existenţei, în vecinătatea fostelor cetăţi dacice, unor aşezări romane cu un pronunţat caracter economico-agrar,

întâmplarea face ca la aceste decoperiri, semnalate deja în literatura de specialitate, să putem adăuga apariţia pe teritoriul Beriului a unor vestigii inedite , ce ilustrează viaţa antică. Pe Uliţa mare a satului, în faţa casei lui Aurel Ştefanie se păstrează un mai vechi monument sculptural roman, reprezentînd un coronament de trunchi de piramidă arcuită, lucrat din piatră şi decorat cu ciorchini şi vrejuri de viţă de vie. Caracterul,prin excelenţă, funerar al acestor piese de artă antică provincială, indică, alături de iscripţia pomenită anterior, existenţa aşezării rurale de aici, locuită de colonişti şi de foste elemente militare ce au jucat un, de acum recunoscut, rol în acţiunea de romanizare a fostelor aşezări dacice. Locul de păstrare al sculpturii se află la mică distanţă de cel de unde a apărut epigrafa veteranului Geminianus, astfel încât considerăm că aşezarea şi necropola beriană romană ar trebui să fie căutată pe malul stâng al râului. Dar, tot hazardul, ne-a făcut să identificăm o altă aşezare romană la Beriu. Cu ocazia unor lucrări agricole am putut surprinde, între şoseaua actuală şi râul Sibişelului, înainte de intrarea în localitate, a unor (fragmente ceramice, cărămizi şi ţigle fragmentare cu urme de mortar) ce ilustrează o altă zonă ocupată, în perioada romană,de aşezări ce îşi aşteaptă, în viitor, dezvelirea şi cartarea pe o hartă arheologică.

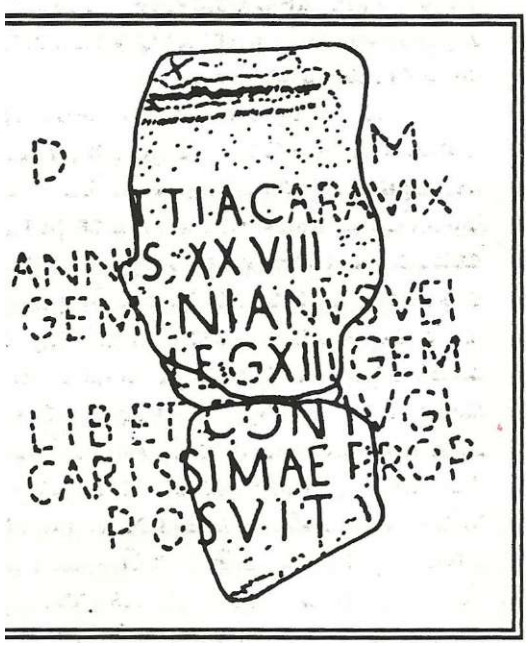

Unui asemenea complex agricol îi aparţin şi vestigiile apărute în sudul oraşului Orăştie, pe dealul Holumb, unde ceramica fragmentară, materialele de construcţie din lut şi un lot de cărămizi cu ştampila cărămidarului antic P.Aelius Tertius pot oferi date despre locuirea romană la Orăştie.

înfaţişate sumar, vestigiile la care am făcut referiri, la care se adaugă, desigur şi altele încă nedepistate, fac dovada elocventă a prezenţei romane şi a romanizării acestei zone, ce va cunoaşte, în alte timpuri noi dimensiuni istorico-documentare.

Cercetări cu privire la preistoria Orăştiei

Sabin Adrian Luca

Motivaţia pentru efectuarea unor cercetări cu privire la preistoria Orăştiei, şi a zonei imediat înconjurătoare, ne-a fost impusă de mai mulţi factori din care vom enumera doar pe cei mai importanţi.

în primul rând, am mers pe principiul după care culoarul Mureşului a fost deosebit de folosit ca şi o cale de comunicaţie culturală şi comercială, în toate epocile istorice. De altfel, un argument în sensul locuirii în această perioadă, era şi existenţa staţiunii neolitice de la Turdaş, dar, mai ales, colecţia Zsófia Torma în care există materiale arheologice din toate epocile preistorice, lucru ce nu se întâmplă şi în aşezarea eponimă. Credinţa noastră a fost, tot timpul, că această colecţie s-a întemeiat pe strângerea materialelor arheologice din mai multe staţiuni preistorice de pe valea Mureşului, din zona Orăştiei. Un alt mare complex arheologic situat în apropierea oraşului Orăştie este complexul regal de cetăţi dacice din Munţii Orăştiei care a fost construit, în opinia noastră, de locuitori din întraga zonă, ce trebuiau - la rândul lor - să aibe un trecut ce să justifice dorinţa lor de grandoare.

în al doilea rând, am trăit mai mulţi ani sub impresiile culese în armată, când am văzut - în diverse locuri din hotarul Orăştiei - fragmente ceramice în arătură, în puncte precum: cotul Mureşului din zona grădinii de legume a unităţii; Dealul Pemilor; sau tumulii imenşi de la Ţâţele Gorganului. Chiar dacă în acest moment nu ştiam că voi studia sistematic zona, am fost impresionat de aceste realităţi - dovadă că nu mi s-au şters din memorie -.

Al treilea - şi ultimul - factor, a fost necesitatea întemeierii unor şantiere-şcoală pentru studenţii Universităţilor din Sibiu şi din Alba Iulia. Cu acest prilej am cântărit primele două argumente şi am hotărât să efectuez o periagheză în zona Orăştiei. Tot ce s-a întâmplat în ultimii trei ani - din punctul de vedere al cercetării sistematice - în zona Orăştiei, este o consecinţă a hotărârii înfiinţării aici a acestor şantiere-şcoală.

Cercetările arheologice întreprinse în ultimii ani au vizat două mari obiective. Primul este cunoaşterea cât mai bună a teritoriului împrejmuitor municipiului Orăştie. Pentru aceasta s-au efectuat, cu regularitate, periegheze, combinate - de cele mai multe ori - cu mici sondaje. Aceste cercetări de teren au dus - spre surprinderea noastră - la descoperirea a nu mai puţin de 18 obiective arheologice. Acestea se pot încadra în epoca neolitică (trei obiective: Dealul Pemilor punct X2 şi X8 şi aşezarea de la Romos), ENEOLITICĂ (Dealul Pemilor punct XI - cultura Petreşti), de tranziţie la epoca bronzului (tot pe Dealul Pemilor, punct XI), epoca bronzului (foarte bogat reprezentantă cu o descoperire aparţinând grupului Şoimuş, trei aparţinând culturii Wiettemberg şi altele mai greu de precizat cultural), prima vârstă a fierului (materiale aparţinând culturii Basarabi - într-un punct - şi o necropolă scitică de înhumaţie pe Dealul Pemilor în punctul X8), adoua vârstă a fierului (au fost descoperite materiale dacice în trei puncte din ardealul cercetat) şi epoca romană (căreia îi putem atribui cinci puncte cu descoperiri tipice). Dovadă că locuirea pe teritoriul aparţinător Orăştiei nu are întreruperi, am descoperit materiale încadrabile în secolele VII-XII în patru puncte din hotar şi două necropole (una aparţinând înmormântărilor de tip Ciumbrud şi una de secol XI.). După cum se poate observa şi din această scurtă înşiruire - la care putem adăuga şi tumulii de la Ţâţele Gorganului, precum şi o necropolă tumulară aflată în apropierea acestora - ,omul nu a evitat în nici un moment al scurgerii istoriei sale vatra Orăştiei.

Al doilea obiectiv al cercetărilor noastre - care dă şi cele mai spectaculoase materiale şi informaţii - este cunoaşterea sistematică a siturilor descoperite. Pentru a ajunge la realizarea acestui deziderat am început, încă din anul 1992, săpăturile arheologice pe Dealul Pemilor - în două puncte - şi la Turdaş (nu putem rupe acest sit arheologic de dezvoltare celorlalte două aşezări de acest fel ce s-au format în zona Orăştiei). într-adevăr rezultatele au fost remarcabile, deoarece s-au descoperit - până în anul 1994 - ,nu mai puţin de nouă locuinţe neolitice şi 19 morminte aparţinând la trei cimitire de diferite epoci. Rezultatele acestor campanii sistematice ne-au ajutat să ne facem o imagine asupra tipurilor de locuinţe folosite în epoca neolitică în această zonă a văii Mureşului. Remarcăm apariţia locuinţelor adâncite (bordeie) pe dealul Pemilor şi la Turdaş şi a locuinţelor de suprafaţă în nivelele evoluate a aceloraşi staţiuni. Am reuşit să cercetăm integral trei bordeie ce

aveau trepte de acces, o treaptă cruţată a cărei dimensiuni ne face să nu gândim la un "pat"şi pereţii "cuptoriţi" pentru mărirea spaţiului din interior. In singurul bordei cercetat integral de la Turdaş am descoperit şi o tăbliţă rotundă, acoperită pe o faţă cu semne incizate ce închipuie, o posibilă modalitate de comunicare protoliterată. Locuinţele de suprafaţă au o structură uşoară, în care lemnul este preponderent, iar lipitura este cu lut, superficială. într-una dintre aceste locuinţede pe Dealul Pemilor am descoperit un complex de cult alcătuit din trei piese, antropomorfe, ce constituie o îmbinare de reprezentări unică, până în acest moment, pe culoarul Mureşului.

Necropolele descoperite pe Dealul Pemilor se remarcă prin inventarul bogat, fiind edificatoare pentru momentele cronologice la care se încadrează.

Un capitol aparte al acestor cercetări este încercarea de a transforma şantierele în adevărate "Universităţi de vară" unde Studenţi de la Universităţile din Sibiu şi Alba Iulia - dar şi din străinătate de la Heidelberg, Zürich, Viena, Budapesta, Szeged şi Klagenfurt - aplică cunoştinţele teoretice dobândite în timpul anului universitar în centrele de învăţământ superior de unde provin.Orăştia a ajuns să fie cunoscută, astfel,în întreaga Europă, ca un centru al cercetării arheologice în care se formează tineri preistoricieni sau cercetători ai evului mediu. Toate acestea s-au întâmplat doar prin voinţa şi cu dorinţa primarului şi primăriei din Orăştie, dar cei din Turdaş, precum şi cu bunăvoinţa conducerii şi a personalului liceului teoretic "Aurel Vlaicu" care face să reânvie în acest mod amintirea unuia dintre cei mai mari istorici daţi de ţinutul Orăştiei, regretatul profesor David Prodan.

Fie ca prin activitatea noastră viitoare, conjugată cu eforturile demne de laudă a orăşenilor, să cunoaştem cât mai bine trecutul acestei urbe, "împovărată" de istorie.

OMAGIU CĂRŢII VECHI

Prof: Gabriel Petric

Scris cu ocazia aniversării a 400 de ani de la tipărirea Paliei de la Orăştie.

Cartea -ca subiect şi obiect cultural nu există prin ea însăşi, ci în măsura în care e un act istoric. O carte apare într-un anumit moment, într-un spaţiu, avînd o anumită intenţie şi născând noi întrbări în preajma culturală a vremii.

Cartea veche - să-i zicem Palia - are faţă de cărţile moderne un farmec în plus, o incitaţie aparte. S-ar datora acest lucru faptului că autorii ei erau mult mai răbdători decât omul modern. Cel puţin la începuturile ei, în momentul când încă nu se delimitaseră prea bine apele dintre manuscris şi tipăritură, cartea era un monument de artă care îmbina măiestria copiştilor medievali cu inteligenţa industrială modernă, aflată abia la începuturile ei. Se îmbină deci, într-o mixtură admirabilă arta cu necesităţile practice de răspândire. Cartea stătea ca o mărturie a gândului omenesc şi însuşi modul de prezentare era ales, îngrijitcu minuţie, sugerând o întreagă mitologie.

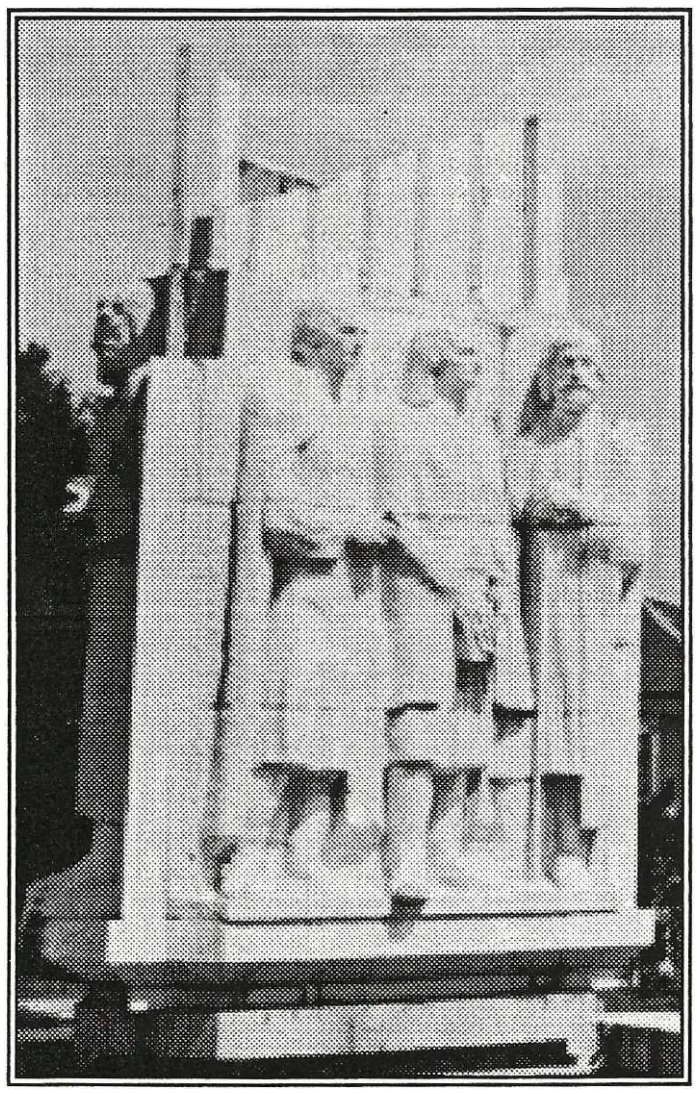

în primul rând, însă, cartea vechc c semn de învăţătură pentru ceva mai adânc decât desfătarea ochiului cu filele îngălbenite de vreme: ea dă seamă de truda omenească, de munca îndârjită cu cuvântul penru a-l scoate din matca sa fluă, din apele slobode ale vorbirii şi a-l înmărmuri în semnul scris sau tipărit. Ai putea zice că scriitorul, cărturarul în general, sculptează în hârtie rostiri. Iar meşterul tipograf, atent la spaţierea literelor, la forma lor, precum şi la acurateţea cuvântului tipărit, e cel ce are grijă ca aceea poartă a minţii care e ochiul să primească în cămările ei labirintice frumuseţea cuvântului, cu toată grija şi răspunderea. Sărbătoarea muncii e cea mai alesă învăţătură care se desprinde din aceste vechi mărturii, care nu strălucesc pe dinafară, ci doar pe dinăuntru. Cartea veche se arată astfel ca o pildă de ceea ce poate însemna munca îndârjită cu cuvântul, ruperea lui din fâlfâirea de-o clipă şi aşezarea în sucuri de plante sau în plumb otrăvitor.

Cărţile vechi nu mai pot fi citite „dindoască-n doască", nu mai pot fi avute în mâini, din motive obiective binecunoscute. Le rămâne specialiştilor (puţini!) această satisfacţie. Dar aceste cărţi rămân pe mai departe, chiar şi pentru cel care lc poate

admira de departe doar, cum îşi petrec destinul - Habent sau fata libelli! - un semn de aducere-aminte şi de întipărire în minte, nu atât a ostenelilor trecute, cât a îndemnurilor ce vor fi fiind a fi în direcţia viitorului.

De câţiva ani buni, la Orăştie, a luat fiinţă - în virtutea Legii Nr. 63/1974 (Legea ocrotirii patrimoniului cultural Naţional) - o Colecţie specială destinată cărţii vechi religioase, precum şi altor bunuri de patrimoniu. Sunt păstrate aici, după toate normele de conservare şi de securitate, cărţi fundamentale ale vechii culturi româneşti religioase, cum sunt: Cazania lui Varlaam (Iaşi, 1643), Noul Testament de la Bălgrad (1648), îndreptarea legii (Tîrgovişte, 1652) ş.a. Unele poartă însemnări manuscrise vrednice de a înfrunta anii şi a sprijini istoria noastră ca act viu, mereu apărat de scutul memeriei. Aşa sunt cele privitoare la Răscoala lui Horea (aflate pe un Chiriacodromion de la 1699) sau cele care atestă prezenţa lor în mâinile unor oameni de cultură ca episcopul Ioan Inocenţiu Micu Klein, ctitor al Blajului şi preccursor al Şcolii Ardelene (autograful său se păstrează pe fila începătoare a unui Chiriacodromin din 1732)

Aceste cărţi, ce stau cu dreaptă aşezare sub semnul Paliei de la Orăştie - 1582 (inexistenţă în Colecţie, din păcate, ca realitate, ea e prezentă totuşi, ca duh insufleţitor al locului), sunt nu numai purtătoarele unei vrednice strădanii culturale, dar şi mărturia unităţii de neam, atestată de varianta lor circulaţie prin ţară. Sunt încă aceste cărţi semne vii, grăitoare.

Nu e oare semnificativ că maşina de tipărit (presa) şi maşina de călcat strugurii au acelaşi nume: teasc? Când e vorba de cultură e bine să ne amintim de iscusinţa limbii greceşti care, pornind de la cele mai concrete cuvinte, le dă sensul cel mai abstract cu putinţă. Aşa cum logos-ul, de pildă, vine de la un verb care înseamnă banala acţiune de a culege (a culege roadele), aşa ar trebui să vedem şi cultura, ca pe un termen ce îmbină în semnificaţia sa rostul economic cu rostul spiritual.

Cartea veche e un fapt de cultură şi el trebuie privit ca atare. Ea evocă un timp trecut, o mentalitate îndepărtată, năzuinţi ale unor oameni peste care nenumărate generaţii de ierburi au crescut, nemurindu-i. E totuşi proaspătă această carte veche şi are încă multe de spus timpurilor noi.

Evocând-o ai zice, întorcând vorbele lui Miron Costin, că, dacă „nu sunt vremile sub oameni, ci bietul om sub vremi", nu e mai puţin adevărat că omul se ridică deasupra vremilor, atunci când gândul său ia chip de frumos cuvânt meşteşugit, de aleasă cioplitură sau de nobilă însemnare, deci când se întruchipează în artă, într-un act cultural.

Astăzi ne putem exprima într-o aleasă limbă românească, cu meandre de sens şi cu noime adânci, pentru că într-un anume timp un Coresi - dar numele contează mai puţin, să vorbim mai bine de Meşterul,fie acesta scriitor, traducător sau tipograf - Meşterul deci a înjghebat cuvinte „pre limbă românească" şi aceasta s-au înfiripat aşa de bine încât au reuşit în scurt timp, printr-un Eminescu , să prindă din urmă creşterile culturii europene.

Nu putem încheia aceste rânduri decât cu speranţa că valorile patrimoniale pe care le-am evocat îşi vor găsi, nu numai o binemeritată evidenţă, conservare, ocrotitoare şi cercetare de specialitate - ca până acum - ,ci şi o mai largă accesibilitate la public,îndeosebi la tineri, cât şi o cuvenită găzduire şi pe mai departe la Orăştie, oraşul de al cărui nume se leagă apariţia, acum peste 400 de ani, a uneia dintre cele importante cărţi vechi româneşti.

TRADITIE SI ACTUALITATE IN ASISTENTA MEDICALA DIN MUNICIPIUL ORASTIE.

în domeniul organizării sanitare, al activităţilor de prevenirea bolilor, Orăştie a stat la un nivel ridicat, în compareţie cu alte aşezări, datorită nivelului său economic social şi cultural.

Permanentele legături comerciale pe care le întreţinea încă din secolul al XIV-lea cu Polonia şi Dalmaţia au permis pătrunderea de timpuriu în această zonă a unor idei şi concepţii înaintate inclusiv în domeniul sănătăţii.

Astfel încă din anul 1697 avem prima atestare a unei farmacii în Orăştie, proprietar fiind Iohannes St.Piatkovski. Dezvoltarea atelierelor meşteşugăreşti, a tipografiilor şi a numeroase reviste culturale şi literare au ridicat atât nivelul economico-social dar şi cultural al localităţii ceea ce s-a răsfrânt pozitiv şi în domeniul sanitar. Medici şi farmacişti renumiţi care au practicat medicina în decursul timpului la Orăştie i-au asigurat acesteia o puternică tradiţie medicală.

Pe lângă activitatea de prevenire şi tratare a bolilor şi au fost profund implicaţi în viaţa socială şi culturală a cetăţii, au militat pentru reforme şi organizări sanitare deosebit de înaintate pentru acele vremuri. Astfel documentele istorice ne arată că încă acum 125 de ani la Orăştie funcţionau eficient asigurările de sănătate. La data de 12 septembrie 1875 în Orăştie are loc adunarea publică de constituire a "Casei generale de ajutor în caz de boală şi invaliditate".

Casa asigură membrilor săi medicamente, asistenţă medicală şi unele ajutoare băneşti.

După Unirea Transilvaniei cu România, la Orăştie apare primul serviciu sanitar urban. El era încadrat cu medici, infirmiere, moaşe,- dar lucru deosebit de important şi înaintat pentru acea peroadă - şi cu surori de ocrotire. Pe lângă serviciul sanitar urban funcţiona o infirmierie ("izolare") unde erau internaţi şi trataţi cei ce nu aveau pe nimeni, bolnavii cronici şi cei asistaţi social.

In anul 1897 revista "Familia" a lui Iosif Vulcan făcea o călduroasă prezentare a cărţii "Manual pentru uzul necropsierilor comunali" scrisă de medicul orăştian Stefan Erdély, iar în anul 1904, de acelaşi autor apare în editura Astra tipăreşte voluminoasa lucrare "Cartea sănătăţii" apreciată în întreaga ţară.

Dr. Stefan Erdély a fost doctor în filozofie şi medicină, profesor de igienă dar în acelaşi timp şi medicul oficial al oraşului Orăştie.

între anii 1918 - 1930 la Serviciul sanitar urban a funcţionat Dr. Dobo Romulus care pe lângă faptul că era un medic distins era şi consilier orăşenesc şi sprijinitor al acţiunilor iniţiate de români în domeniul cultural şi politic. Continuând tradiţia farmaciei la Orăştie, Andrei Farago (1886-1965) era un farmacist renumit în toată ţara.

înte 1923-1943 el era dirigintele farmaciei Graffius.Andrei Farago a descoperit medicamentul "Persicol" a iniţiat şi colaborat în activitatea renumitei întreprinderi de plante medicinale "Digitalis" din Orăştie.

între cele două războaie mondiale pe lângă asistenţa medicală publică şi a asigurărilor sociale, în Orăştie funcţionează mai multe cabinete private iar din 1932 funcţionează o perioadă de câţiva ani chiar un sanatoriu particular, proprietari fiind Dr. Roth şi Dr. Şvabi.

Părtaşi la toate bucuriile şi suferinţele neamului românesc, în vara anului 1940, după odiosul dictat de la Viena, medicii din Orăştie în frunte cu Dr. Dominic Stanca au făcut demersuri insistente la Ministerul Sănătăţii pentru ajutorarea românilor refugiaţi şi înfiinţarea unui spital la Orăştie. Eforturile lor au fost încununate de succes şi în luna august 1940 se înfinţează Spitalul urban Orăştie. El provine din reuniunea Spitalului de femei din Cluj şi a spitalelor de adulţi din Zalău şi Şimleul Silvaniei evacuate toate la nivelul oraşului Orăştie în urma cedării Ardealului de Nord.

Până la reorganizarea administrativ teritorială din anul 1968 Spitalul Unificat Orăştie acorda asistenţa medicală atât locuitorilor oraşului cât şi celor 12 comune arondate. Pe lângă cele 7 care aparţin şi în prezent de Spitalul Orăştie (Balşa, Geoagiu, Romos,Beriu, Orăştioara de Sus, Mărtineşti şi Turdaş) în acea perioadă erau arondate şi comunele Cugir, Sibot, Cioara, Băcăinţi şi Almaş care aparţineau fostului raion Orăştie în prezent aparţinând de judeţul Alba.

Visul medicilor din Orăştie de a avea un spital nou,modern, bine dotat a fost obsedat. Prin demersurile susţinute ale conducerii spitalului în anul 1982 prin Decret al Consiliului de Stat (nr.72 din 23.11.82) se aprobă obiectivul de investiţii "Spitalul Orăşenesc Orăştie cu 250 paturi cumulat cu Policlinică" care se inaugurează la data de 22.XII.1986.

Printr-o acţiune de atragere acasă a medicilor localnici legaţi de Orăştie se asigură personal medical specializat iar întreprinderile economice din oraş ("Chimica", "Mecanica", "Vidra" şi "Plafar") sprijină dotarea cu aparatură medicală modernă.

Medicii în afara activităţii profilactice şi curative participă cu lucrări ştiinţifice la Simpozioane naţionale, îşi susţin teze de doctorat în medicină, participă în calitate de consilieri municipali la activitatea politică şi socială a localităţii.

Anul 1995, anul ridicării Oraşului Orăştie la rangul de municipiu găseşte Spitalul Municipal Orăştie nou, modern, bine încadrat cu medici specialişti şi dotate cu aparatură medicală corespunzătoare celor mai înalte exigenţe.

Dar nu putem uita că aceasta s-a clădit pe o solidă tradiţie medicală în Orăştie. Mândri de această tradiţie credem că nu ar fi lipsit de interes, ca unele aspecte înaintate din trecutul mai apropiat sau mai îndepărtat (asigurările de sănătate, asistenţa socială, sistemul mixt public şi privat) să sugereje chiar posibile modele pentru etapa actuală.

"CHIMICA"-începuturi

Ing. Mihail Bozdog

Schiţarea în câteva rânduri, aistoriei unei întreprinderi cu o activitate desfăşurată pe o durată de peste 55 de ani este o încercare temerară, supusă, justificat, multor posibile compltări sau critici ulterioare.

înfiinţarea şi dezvoltarea acestei întreprinderi a determinat, pe .parcursul atâtor ani, mutaţii în structura socio-profesională a locuitorilor oraşului Orăştie, contribuind decisiv la dezvoltarea oraşului aflat în apropiere. De existenţa acestei uzine şi-au legat şi împletit destinele generaţii de oameni, mii de locuitori ai oraşului şi împrejurimilor şi-au câştigat existenţa muncind în cadrul acesteia.

în a doua jumătate a anilor 1930 devenea din ce în ce mai clar pentru majoritatea guvernelor ţărilor europene că alţi nori negri, prevestitori de furtuni, se apropiau... Guvernul României Mari, în încercarea de a-şi mări capacitatea de apărareşi mobilizare, hotărăşte printre altele, în Consiliul de Miniştri din 2 martiel937 înfiinţarea unei "STAŢII DE ÎNCERCARE ASTRA". Lucrările încep destul de repede în iunie 1937, conduse fiind de Direcţia Uzinelor Reşiţa până în 1938 când vor fi preluate de SOCIETATEA ANONIMĂ ASTRA-Bucureşti (vagoane, armament şi muniţiuni).

Terenul de construcţie a fost ales lângă oraşul Orăştie, pe un prim considerent: se afla la jumătatea distanţei dintre Uzinele Astra Braşov şi Uzinele Reşiţa, care fabricau corpurile goale şi elementele constituente ale muniţiilor (focoasele); la Orăştie urmând a se efectua încărcarea şi asamblarea lor.

Un alt aspect, poate mai important ca cel de mai sus, avut în calcul la alegerea locului de amplasare al "STAŢIEI", a fost cel de ordin strategic, configuraţia terenului ales oferind un camuflaj natural pentru clădirile destinate fabricaţiei-împrăştiate printre stejarii seculari ai pădurii VALEA.

Proiectarea a fost făcutăde arh. Bordenaski, având ca model Uzinele germane de profil Messner şi Vickers.

Lucrările de construcţii şi montaj sunt terminate în 1939, inaugurarea oficială având loc în acelaşi an.

Staţia avea autonomie energetică-dipunând de grupuri Diesel electrogene pentru producţia de energie electrică, centrală termică proprie, staţie de pompe pentru apă (Zăvoi).

Utilajele pentru procesele tehnologice au fost aduse majoritatea din Germania şi Cehoslovacia, o parte din prese fiind utilizate şi azi.

Temerile Guvernului României devin crude realităţi, când în toamna anului 1939, germania invadează Polonia, declanşând a Doua Conflagraţie Mondială.

- 1941-anul intrării României în război pentru redobândirea Basarabiei găseşte "STAŢIA" la capacitatea maximă, menţinându-şi acelaşi ritm productiv până la sfârşitul războiului din 1945. în această perioadă 1941-1945 lucrau în întreprindere circa 1100 de salariaţi, din care peste 85 % erau bărbaţi, majoritatea "mobilizaţi pe loc".

După terminarea războiului, în anul 1945 apare o problemă esenţială, decisivă în existenţa întreprinderii, a schimbării, pe cât posibil, din mers a profilului, a trecerii de la producţia de război-încărcări muniţii- la o producţie paşnică.

Alegerea în condiţiile de atunci, a schimbărilor politicele aveau loc, a unui nou profil de activitate a fost foarte dificilă. Au fost ani de căutări şi încercări însufleţiţi de un nucleu de cadre tehnice- ingineri şi tehnicieni ai fostei uzine. Dată fiind ponderea cadrelor cu specializare chimică, s-a ales pentru început domeniul chimico-farmaceutică. Este menţintă până la naţionalizare (11 iunie 1948) şi denumirea de ASTRA dată iniţial întreprinderii.

După înfiinţarea MINISTERULUI ' INDUSTRIILOR ŞI A DIRECŢIEI GENERALE CHIMICE, noii stăpâni- reprezentanţii statului- încearcă impunerea fabricării celor mai diferite produse, prelucrarea lemnului, sector metalurgic, fabricaţie de căruţe, pluguri, etc. Sunt anii unor profunde schimbări în societatea românească oglindite dinplin în viaţa întreprinderii. Este perioada dictaturii proletariatului, a directorilor proveniţi din muncitori ilegalişti, a subestimării şi discreditării intelectualităţii, a specialiştilor.

Peste această lipsă de decizic (directorii se schimbau des) se suprapunea o lipsă dc fonduri, care lăsa loc la fel de fel de încercări şi provizorate.

- în 1946, se începe cu o secţie de colofoniu şi terebentină, abandonându-se profilul farmaceutic care necesita materii prime scumpe şi forte diverse.

- în 1947 Direcţia Generală aprobă unele fonduri şi proiecte prezentate de societate pentru realizarea de noi secţii- extract tanant din coajă de molid, reprofilarea Atelier 19, şi o altă secţie de pigmenţi minerali (oxizi de fier)- reprofilarea atelierului 17.

în luna iunie 1949 începprobele şi producţia Ia instalaţia de oxizi de fier, instalaţia de tanant intrând în probe tehnologice în noiembrie 1949.

în acest an activitatea întreprinderii atinge punctul cel mai scăzut din întreaga sa istorie, numărul muncitorilor fiind de numai 375.

După punerea în funcţiune a acestor capacităţi de producţie-activitatea începe să se extindă, numărul angajaţilor crescând an de an.

După Naţionalizare întreprinderea preia numele de TANANTUL până în 1951. Profilul de fabricaţie în 1949 cuprindea: colofoniu, tananţi, piese de schimb pentru sectorul chimice (majoritatea utilajelor şi a confecţiilor metalice necesare fiind relizate cu forţe proprii.

Profilul este menţinut până în 1951, când odată cu înfiinţarea MINISTERULUI INDUSTRIEI CHIMICE, întreprinderea primeşte denumirea de "FABRICA CHIMICA Nr. 14".

Datorită acutizării divergenţelor între Moscova şi Belgrad, este reactivat sectorul pirotehnic, i se refac capacităţile productive, sunt construite ateliere noi. în 1951-1952 se realizează o linie denumită "Sistată" (trecută în conservare). Tot în acest sector se construieşte între 1954-1956 şi se dă în exploatare o hală de turnare, care se extinde şi modernizează până în 1965.

Concomitent cu acestea se înfiinţează în 1954 o turnătorie de fontă destinată tot sectorului special, iar în 1956 se construieşte o centrală termicănouă, atelierul de presături termorigide-bachelită, toate destinate profilului iniţial, adică pirotehnic.

Activitatea în sectorul special pirotehnic atinge un maxim în 1953 când numărul angajaţilor ajunge la 1500.

în 1961 întreprinderea primeşte numele de întreprinderea "CHIMICA" Orăştie. Este anul când sunt aduse primele maşini de injecţie "NORA", care prefigurează profilul actual, preponderent, al activităţii.

Un an mai târziu în 1962, se reprofilează o parte a sectorului mecanic dându-se în funcţiune o matriţerie bine dotată atât cu utilaje, cât mai ales cu muncitori specialişti formaţi în CHIMICA sau la UZINA MECANICĂ Cugir. în 1962 numărul angajaţilor ajunge la 1300 depăşind maximul atins în timpul războiului.

Sunt prefigurate, iar apoi extinse următoarele domenii de activitate:

- prelucrarea prin injecţie a maselor plastice
- producţia de matriţe şi piese de schimb
- producţia pigmenţilor pe bază de oxid de fier

Se renunţă pe parcurs la producţia de colofoniu- încă din 1952- din cauza pericolelor de incendiu, şi mai ales din lipsă de materii prime.

Acestea sunt câteva rânduri despre începuturile, căutările şi eforturile colectivelor de ingineri şi muncitori desfăşurate pe parcursul primilor 25 de ani din existenţa ÎNTREPRINDERII CHIMICE. Ele au fost scrise pentru actuala generaţie, fiind cunoscute de puţini din angajaţii Societăţii sau locuitori ai oraşului*

Următorii ani 1962-1989, şi după, au dus la dezvoltări, diversificări a profilului de fabricaţie, caracteristice perioadei "Socialismului multilateral dezvoltat".

Răsfoind aceste file din istoria întreprinderii găsim că ar fi bine venită, pentru viitor, realizarea din documentele încă exitente şi a unor martori a unei monografii care să adune în ea cât mai multe date, cifre şi fapte, monografia întreprinderii făcând parte din aceea a Municipiului Orăştie.

ORĂŞTIE
Pledoarie pentru oraş

Arh.' Vasile Oprişan

A intrat în obişnuinţă a numi o localitate, "oraş".

La prima vedere pare doar o clasificare oficială: în detaliu, expresia numărului de locuitori sau importanţă economică.

Dar care sunt calităţile ce impun denumirea de "oraş", în profunzimea realităţilor, în dimensiunea istorică, pentru a-l ridica la acest rang? Oare toate oraşele "numite" se bucură de aceleaşi criterii de valoare?

Să vedem care este conceptul antic despre oraş: "...oraşul are semnificaţia de convieţuire, adică a oamenilor veniţi din orizonturi diferite, exercitând activităţi diverse, acceptându-le pe ale celorlalţi, supunându-se unei administraţii pe care au ales-o şi care are sarcina de a crea omogenizarea acestui mozaic...civilizaţia este prin esenţa urbană(dar adăugăm teritoriul civitas asupra căruia i-şi exercita puterea)..."

în geneza oraşelor occidentale (la ele facem referire, la Europa), nucleul oraşului la constituit citadela(incinta zidită), ca un act de voinţă colectivă a sfidării castelului feudal, înrobitor. Aceasta cuprindea cele două funcţiuni - spirituală şi administrativă - biserica şi palatul.

"Incinta putea adăposti populaţia urbană, dar şi cea din extramuros (în afara zidului) urbs expandându-se mult dincolo. Uneori, zidul avea drept scop să protejeze nu atât populaţia, cât simbolurile oraşului.(Senlis, Franţa)".

Iată cum Orăştia, se înscrie, în chip izbitor, în procesul istoric european de formare a oraşului, la o diferenţă de timp corespunzătoare vitezei de deplasare a civilizaţiei occidentale, spre est, legitimizând calitatea intrinsecă de "oraş".

Născută cu statut de oraş, identificată prin numele de ORĂŞTIE, Szászváros, Broos, cu biserica fortificată, urbs şi ţinut subordonat, apoi reşedinţa de scaun a Transilvaniei, vatră situată la confluenţa intereselor antice, burg amplasat cu prudenţă lângă dealuri şi trăgând după sine drumul Mureşului, ce cu mândrie îi poposeşte în poarta cetăţii, oraş al urbanismului jovial, nesechestrat, a cărui radiografie planimetrică dezvăluie cu francheţe vârstele istoriei din sec.XII, încoace.

Istorie de invidiat!

Azi, oraşul a crescut numeric şi perimetral, fondul nou construit ariile de activitate economică s-au extins considerabil.

A apărut o zonă nouă de locuinţe colective, cu multe etaje, din fericire cantonată în afara vechiului perimetru locuibil.

Această "întâmplare" a oferit oraşului şansa de a sări elegant peste consecinţele unui urbanism agresiv, fară a perturba major ţesătura urbană existentă.

Astfel, Orăştia î-şi păstrează premizele de edificare armonioasă pentru viitor, atât pentru vechi cât şi pentru nou.

-pentru zona urbană veche aflată necesarmente sub incidenţa unui regim de protecţie ca sit istoric, de punere în valoare şi restaurare a monumentelor(autonomia locală o va permite), de refuncţionalizare a imobilelor cu păstrarea intactă a expresiei originale, de agrementare a spaţiilor publice, de dotare cu capacităţi pentru cultură, turism, servicii publice, etc.

-zona nouă poate face obiectul modernizării infrastructurii, a măririi confortului şi aspectului arhitectural.

Dacă demersul este în armonie cu structura urbană şi principiile ecologice, ar trebui remediate deteriorările regretabile care s-au produs, precum transformarea canalului Morii într-un colector rezidual, a albiei râului Grădiştei într-o tranşee, a amplasării nefericite de "vile" peste zidul fortificat din Piaţa Mică, a mobilării dealului "Pemilor" cu favele de gen sud-american,...mai nou, cu dispunerea conductelor de gaz pe faţade.

Orăştia se bucură de valori istorice inestimabile, cum sunt Cetăţile Dacice, care trebuie ocrotite şi incluse în circuitul cunoaşterii.

Ideea unui complex muzeal, visat de câteva decenii, ar trebui să devină o realitate. In această instituţie culturală ar găsi lăcaş: vatra neolitică de la Turdaş, relicvele romane, o nouă Palie "de

Orăştie", incunabile şi documente ale istoriei locului, aeroplanele lui Vlaicu precum şi creaţiile anonime ale ţăranului.

Acestea sunt simbolurile de pe metaforicul blazon al oraşului, acum cu rang de Municipiu.

Majestăţii Sale prin mijlocirea guvernului, - iar Casei Magnaţilor şi Camerei deputaţilor prin mijlocirea arhiereilor şi deputaţilor noştri, care fac din acelea corporaţii.

Vinerea, 21 Decembre 1917.

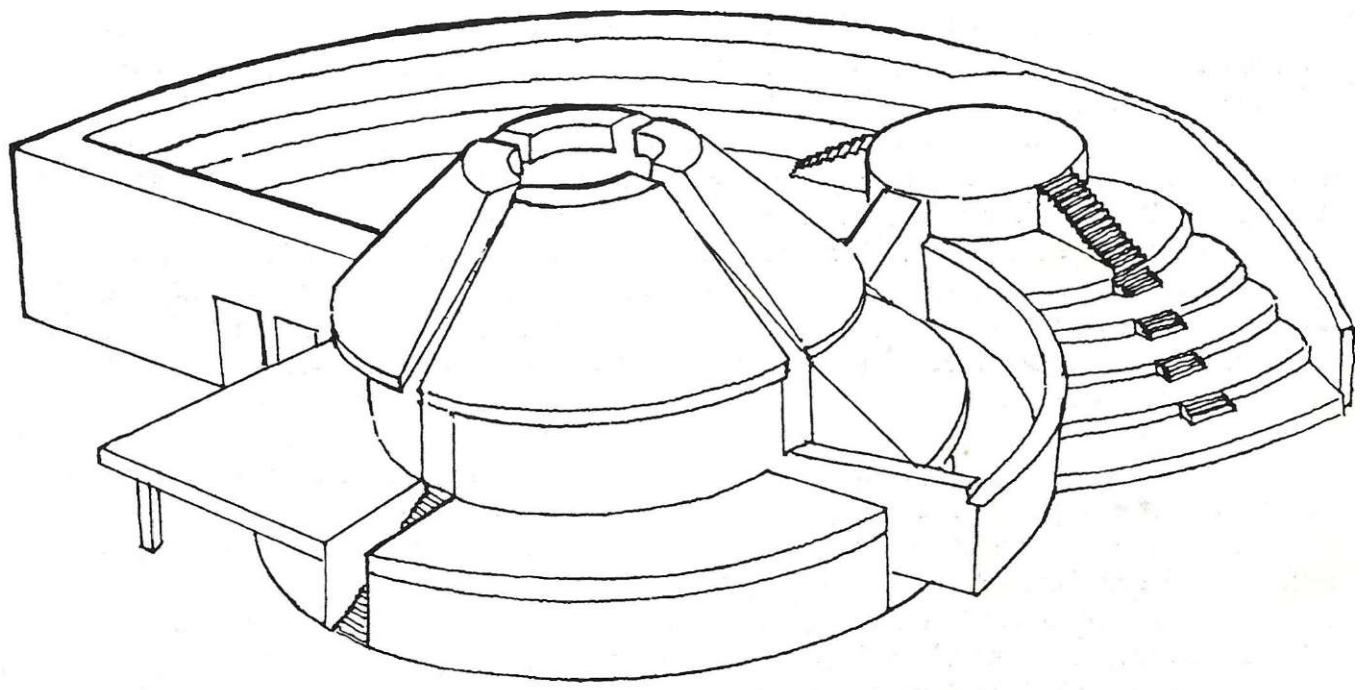

"Complex arhitectural în care domul este elementul cheie, cartea de vizită, şocul şi îndrăzneala poziţiei (sugerare a spaţiului arhaic).Amfiteatrul, prevăzut pentru utilizarea de manifestări colective în piaţă, dă complexului un caracter de expresie culturală dechisă."

Arh. Vasile Oprişan

á î *B L ' * T*

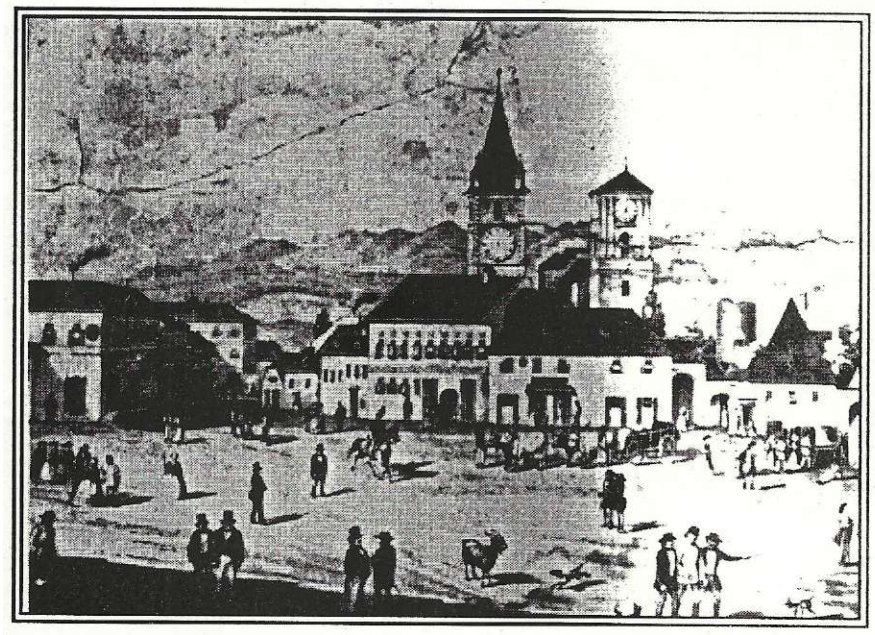

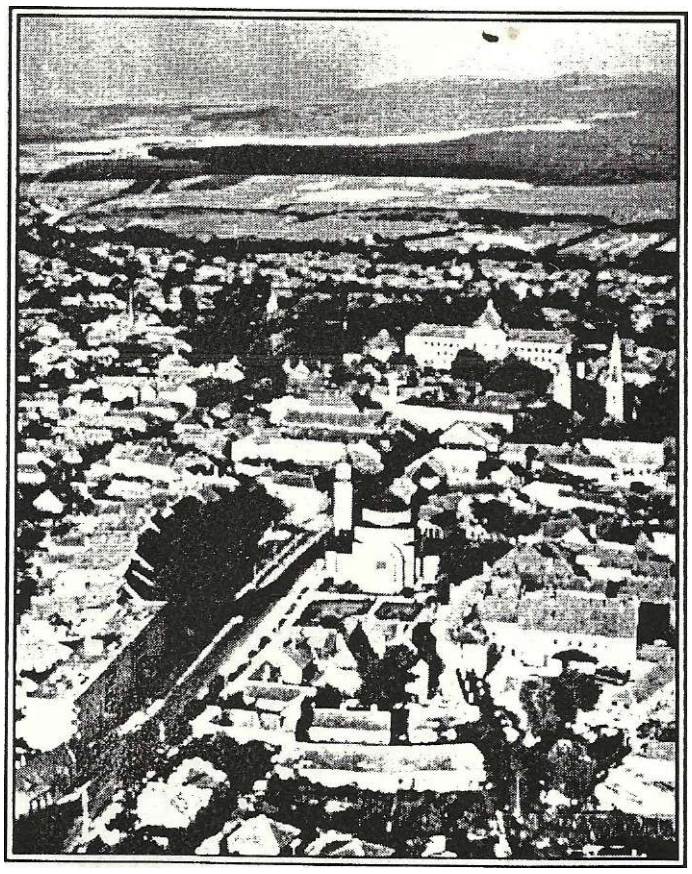

aí

CUPRINS

Un oraş numit... oraş.	LIVIU MĂRGHITAN
Orăştia	NICOLAE IORGA
Orăştia medievală	ZENO K. PINTER , 1/
Scaunul Orăştiei.	ANTON E. DORNER U
Limite teritoriale.	
Elita administrativă a Scaunului	ANTON E. DORNER
Orăştie în veacurile XIV - XVI.	
Diploma Andreana.	Arh. DR. PAUL NIEDERMAIER
Analiza comlexului de construcţii	Arh. DR. PAUL NIEDERMAIER *1/*
Orăştie (sec.XII - XIII).	
Rapoartele lui Thiemann.	Av. EMIL GELU
Oamenii din partea locului.	Prof. univ. dr. MIRCEA HOMORONEAN
Aşezări din jurul Orăştiei,	Dr. LUCIA APOLZAN
Contribuţii la studiul portului popular din Orăştie.	MARCELA FOCŞA
Palia de la Orăştie.	Prof. univ. dr. VIORICA PANFIL
Relaţiile Paliei de la Orăştie cu originalul ebraic.	Prof. dr. NICOLAE NEAGA
Memorialul Şcoalei Gr. - Or.	CONSTANTIN BAICU
Române din Orăştie.	
Societatea dc Jeclură.	Prof. univ. dr. IOAN ILIESCU &
La Liceul Kun.	Acad. DAVID PRODAN
Omagiu, Orăştie , 750 ani.	Acad. DAVID PRODAN lj
O scurtă schiţare referitoare la monografia Orăştiei.	Dr. IOAN MIHU
Grupul neoactivist de la Orăştie.	Prof. univ. dr. LIVIU MAIOR
Minunea de la Orăştie.	VASILE GOLDIŞ
Vestea morţii lui Vlaicu la Orăştie.	Prof. VALENTIN ORGA
Gazetari şi luptători pentru cultura şi unitatea românilor-	IOAN MOTA.
Regimentul 64. Infanterie.	AVRAM P. TODOR
Corul de la Orăştie.	Prof. univ. dr. IOAN ILIESCU
Un drum la Cetăţile dacice din Munţii Orăştiei.	IOAN CONEA
Sigiliul Romei în zona Orăştiei.	Dr. VASILE MOGA
Cercetări cu privire la preistoria	SABIN ADRIAN LUCA C/.....-
Omagiu cărţii vechi.	Prof. GABRIEL PETRIC

Tradiţie şi actualitate în asistenţa medicală din municipiul Orăştie.	Dr. IOAN IVAŞCU
Chimica - începuturi.	Ing. MIHAIL BOZDOG
Pledoarie pentru oraş.	Arh. VASILE OPRIŞAN

5

Selecţia documentelor realizată de Nicolae Adam

•4' q . S,

Tehnoredactare computerizată realizată de colectivul Oficiului de Calcul de la S.C. CHIMICA S.A. Orăştie

Sponsor al lucrării S.C.CHIMICA S.A. Orăştie

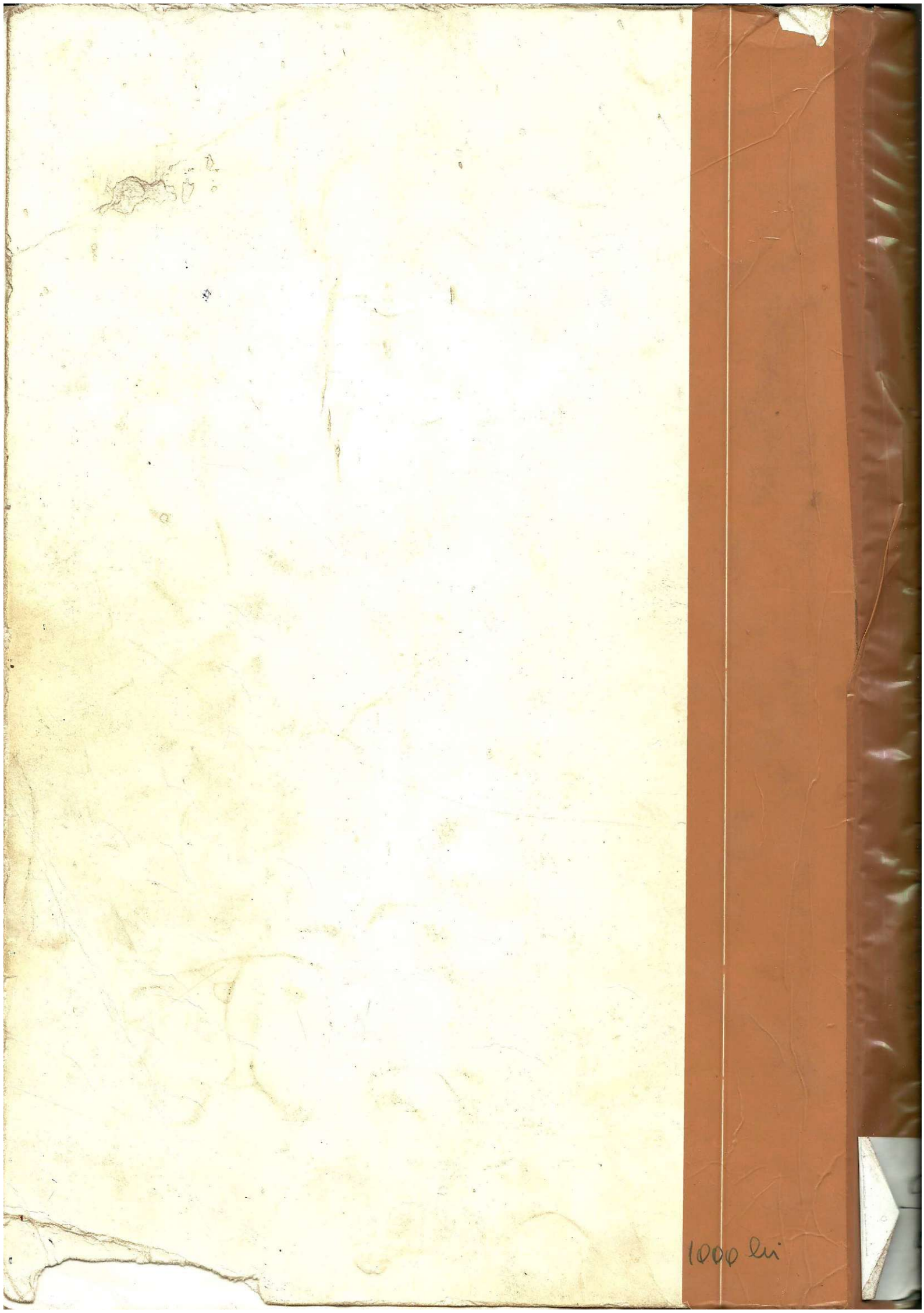
1000 lei